

**Михаил
Булгаков**

АҚ ГВАРДИЯ

Михаил БУЛГАКОВ

АҚ ГВАРДИЯ

Любовь Евгеньевна Булгаковаға арналады

Қыламықтап жауған қар кенет қапалақтай жөнелді. Жел турып, буркасын басталды. Бір сәтте-ақ кара аспан қарлы теңізге уласты да кетті. Айналадагының бәрі гайып болды.

— Апырай, мырза, қырсық шалмаса игі еді: боран басталды, — деп айғайлады жәмшік.

“Капитан қызы”.

Кітаптарда жазылып қалған өз істеріне сәйкес өлгендер де сотты болды...

БІРІНШІ БӨЛІМ

1

Ұлық жыл еді, бірақ Иса пайғамбардың туған күнімен тіркесе келген бұл 1918-ің екінші төңкерістің басталуынан-ақ қатерлі жылға айналды. Жазда күн шуағы шаш-етектен, қыста қары белуардан болды, әсіресе аспанда асқақтап екі жұлдыз тұрды: бірі малшы жұлдызы - кешкі Шолпан да, екіншісі - қалтыраған қызыл Марс.

Алайда күндер бейқұт жылдары да, қанды кезеңдерде де жебедей зулайды емес пе, жас Турбиндар сақылдаған сары аязда жалбыр тонды аппақ желтоқсанның қалай келіп қалғанын да аңғармады. Қармен жалтырап, бақытпен жарқылдаған, қайран, біздің шыршалы атамыз. Қайдасың, ақжарқын патшайым анамыз?

Турбиндардың қызы Елена капитан Сергей Иванович Тальберг-пен некелескеннен кейін бір жылдан соң үлкен ұлы Алексей Васильевич қиын-

қыстау жорықтар мен ауыр қызметті, қайғы-қасіретті бастан кешіріп, Украинаға, өз қаласындағы, туған ұясына оралып, анасының ақ табытын құлама жар Алексеев еңісімен Етекке Вздодағы қайырымды Николайдың кішкентай шіркеуіне апарған.

Анасының жаназасын шығарғанда мамыр айы еді, шие мен ақ қараған ағаштарының жапырағы сүйір терезелерді түгел жауып тұрған-ды. Қайғы мен қысылудан сүрініп-қабынып жүрген Александр әкей алтындай алаулаған оттың алдында жарқылдап, жәрдемші шәкіртінің бет-аузы мен мойнына дейін, тіпті етігінің басына дейін қып-қызыл болып, балаларын тастап бара жатқан анаға арнап шіркеу жоқтауын сампылдатқаны бар.

Ана өлімі қатты батқан Алексей, Елена, Тальберг, Турбинаның қолында өскен Анюта мен кенжесі Николка қабағын аша алмай тұнжырап, әулие Николаның қоңыр көне суретінің түбінде тұр. Николканың ұзын құс тұмсығының бүйірінде жаудыраған көгілдір көздерінде абыржу, лажсыздық байқалады. Ара-тұра ол көзін мехрабтың күңгірт түкпірінде ілулі тұрған иконостасқа салса, құпиясы көп қарт құдай көзін қысатындай көрінеді. Бұл не келемеж бе? Әділеттілік қайда? Барлығы жиналып, көңіл жай тапты ма дегенде, ананы арадан алып кетудің қандай қажеттігі болды?

Қарс-қарс айырылып айғыздалған қара аспанға ұшып бара жатқан құдай жауап қатқан жоқ, ал Николканың өзі солай болуға тиіс сияқты өтіп жатқанның бәрінің түбі қайыр екенін әлі біле бермейді.

Жаназасын шығарып, шіркеу баспалдағының даңғырлаған тақта тастарын сықырлатып, күллі қаланы көктей өтіп анасын қара мәрмәр крештің астында баяғыдан жатқан ерінің жанына әкеп жерледі. Еь, жалған-ай, ананы да жұтты-ау...

Өзі дүние салғанға дейін ұзақ жыл ана Алексеев еңісі бойындағы №13 үйдің өрнекті пеші бар асханасында кішкентай Еленасын, тұңғышы Алексей мен құйтықандай Николкасын мейірімімен жылытып аман өсірді. Пештен ескен ыстықтың аясында “Саардам шебері” балаларға дауыстап оқылып, би биленіп желтоқсанның аяғына таман шырша иісі аңқып, жасыл бұтақтарда түрлі-түсті шырақтар жанатын. Француз биін ойнайтын қола сағаттан басқа ананың, қазір Елена жататын жатынжайында қоңыраулы қабырға қара сағаты және бар. Әкесі оны әйелдер жеңінің иығы үріп қойғандай қоқиып тұратын кеудеше киюді сәнге айналдырған кезде сатып әкелген болатын. Қазір ондай жеңдер жоқ, жалт етіп жоқ болған ұшқындай

ол кезең де өтті, профессор-әке де өмірден озды, бірақ қоңырауын күмбірлетіп, сағат әлі соғып тұр. Оған үйдегілердің түгел үйреніп, бауыр басып кеткені сондай, ғайыптан тайып ол сол қабырғада болмай қалса, туғандай таныс бір дауыс майып боп кеткендей бәрін де алаңдатар еді, және оның орнын жоқтатпайтын да ештеңе шықпас еді. Бақыттылығы сол, сағат деген өлмейді ғой, сондай-ақ Саардам шебері де мәңгі жасайды, мызғымас жартас сияқты өрнекті пеш те ең бір ауыр шақтың өзінде жылу шашып, нәр беріп тұруынан танбайды.

Міне, мынау қызыл барқытпен қапталған өрнекті көне жиһаз-дар, төрт басында жылтыраған домалақ шарлары бар кереуеттер, қырыла бастаған түрлі-түсті, қызғылт кілемдер, қолына сұңқар қондырған Алексей Михайловичтің, пейіш бағында жібек көлдің жағасында рақаттанып жатқан Людовик Х^{II}-нің суреттері тоқылған термелер, шығыстың ирек-ирек ою-өрнектері бар түрік кілемдері, кішкентай күнінде скарлатинамен ауырып жатқанда Николканың көз алдында бытысып елестегендердің бәрі, абажуралы қола шам, ежелгі шоколадтың ғаламат тылсым иісі шығатын кітаптар, ішінде Наташа Ростова мен Капитан қызы бар қазыналар иін сірескен дүниедегі ең тамаша шкәптар, алтындаған күміс кеселер, портреттер мен портьерлер - әзір шаң басып тұрған Турбиндардың жеті бөлмесі сықасқан осындай дүние-мүлік бұл отбасының әр мүшесіне ыстық, анасы ең ауыр шақта осылардың барлығын балаларына тастап бара жатып, екі иінінен әзер дем алып, жылап отырған Еленасының қолынан ұстап әлсіз ғана:

- Тату ... тұрындар, - деді.

Алайда қалай тұру керек? Қалай өмір сүрмек?

Үлкен ұлы, жас дәрігер Алексей Васильевич Турбин жиырма сегіз жаста. Елена - жиырма төртте. Оның күйеуі, капитан Тальберг отыз бірде, ал Николка он жеті жарым жаста. Енді ғана гүл ата бастағанда қатыбас тағдыр оны қатты соқты. Терістіктен бір бұрқасын соққалы қашан, ызғырық ұрып тұр, ұрып тұр, толалар түрі жоқ, барған сайын үдей түседі. Днепрдің жағасындағы тауларды тітіреткен алғашқы соққыдан кейін үлкен Турбин туған қаласына оралды. Міне енді дүрбелең тоқтап, тәтті кітаптарда жазылғандай өмір орнайды деп ойласа, қайдағы тыныштық, тіршілік деген

барған сайын қиындап, қатер күшейіп кетті. Терістікте жел ұлып, боран бұрқаса, дауыл дабылы мұнда да аяқ астынан көтеріліп, қара жердің құрсағын солқылдатады. Он сегізінші жыл сөресіне жақындаған сайын әрбір күні түгін тікірейтіп, қааарын төгіп тұр.

Қабырғалар құлап, ақ қолғаптан алаңдаған ақ сұңқар да ұшып, қола шамның оты өшіп, Капитан қызының пешке жағылар күні де жақын тәрізді. Анасы балаларына:

- Сендер өмір сүріңдер, - деп еді.

Ал бұлардың азап шегіп, өлуге тура келетін түрі бар.

Шешесін жерлегеннен кейін, көп ұзамай бір іңір қараңғысында Алексей Турбин Александр әкейге келіп былай деді:

- Иә, қайғыдан арыла алмай жүрміз, Александр әкей. Анамызды ұмыту қиын, оның үстіне мынандай ауыр кезең тап болды... Ең бастысы, енді ғана оралдым ғой, тірлікті ептеп жолға қоямын ғой деп ойлап едім, ал міне, көрмейсіз бе...

Осыны айтып үстел басында отырған ол үнсіз қалды, ойға шомып, қиянға көз тастады. Шіркеу ауласындағы жасыл желек поптың үйін де басып қалыпты. Айнала кітап үйілген кішкентай кабинеттің қабырғасынан әрі қазір көктемгі тылсым аралас орман басталатын сияқты. Қаланың кешкі кәдімгі у-шуы, серігүл иісі бұрқырайды.

- Не лаж бар, не істей аларсың, - деп абдырай міңгірледі поп (Оның жұртпен әңгімелесуіне тура келгенде осылай апалақтап қалатын әдеті). - Құдайдың еркінде ғой бәрі.

- Осынау алас-күлес аласапыранның бітетін де кезі болар? Одан әрі жақсы боп кетсе ғой? - деді кімнен сұрағаны белгісіз Турбин.

Поп мамықтақта қозғалақтап:

- Ауыр, ауыр шақ, оның тіпті айтары жоқ, бірақ моюға тағы болмайды, - деп міңгірледі.

Сосын кенет қара қапталының жеңінен аппақ қолын шығарып, кітаптар будасының үстіне қойды да, бетіндегі біреуін ашып, сырылған бетбелгі салынған бетке үңіле отырып:

- Сары уайымға салынуға болмайды, - деді, қысылғанмен де даусы нық сенімді шықты. - Уайымға берілу деген зор күнә... Маған сын сағаттар әлі де болатын сияқты көрінеді. Онсыз қалай, үлкен сынақтар әлі алда. - Ол барған сайын сенімдірек сөйледі. - Білсеңіз бар ғой, кейінгі кезде мен көбіне кітап қарап отырамын, әрине, мамандығым бойынша, көбі діни еңбектер...

Ол қолындағы кітапты ашылған бетіне күннің соңғы жарығы түсетіндей етіп көтеріп, оқи жөнелді:

- “Үшінші періште тостағанын өзендер мен су көздеріне төкті; содан қан пайда болды”.

2

Сонымен, ақ балақты түгі қалың желтоқсан туды. Туды дейміз-ау, ортасына да тақап қалды. Рождествоның жарқылы қарлы көшелерден-ақ сезіліп қалды. Он сегізінші жыл ұзамай тәмам болады.

Құрылысы ғаламат №13 екі қабатты үйдің жоғарғы жағында (Турбиндардың көшеге қарайтын пәтері екінші, ал шағын теп-тегіс аядай ауласы бірінші қабатта болатын) құлама жотаның етегіндегі бақта ағаштардың бұтақтары саусақтанып, салмадай салбырап тұрды. Жотаны жапқан қар ауладағы сарайшаларды да сипап кетіп, қанттан құйылған алып

бір бастан айнытпай тастады. Үйдің өзі басына генералдың аппақ сеңсең бөркін киіп алған сияқты. Оның астынғы қабатында (көше жақтан бірінші, аулаға Турбиндардың айбаны астынан шығатын подвалда) шамының жарығы өлеусіреген сарғыш инженер, сужүрек, сүйкімсіз буржуй тұрды, аты-жөні Василий Иванович Лисович, ал үстіңгі шамдары самаладай жарқы-раған Турбиндар терезесі.

Қас қарая Алексей мен Николка отын алғалы сарайға барды.

- Ой-ой, отын тіптен азайып қалыпты ғой. Бүгін мынау арадан тағы да алыпты, қарашы.

Николканың электр фонарының көгілдір қиық сәулесімен сарай қабырғасының қапталған жері жыртылып, сыртынан қайта қағылғаны айқын көрінді.

- Шайтандарды шетінен атар ма еді? Құдай ақына! Білсең бар ғой, бүгін түнде осыны күзетсек пе екен? Білемін - мұны істеп жүрген он бірінші нөмірдегі етікшілер. Қандай жексұрын оңба-ғандар, ә?! Олардың отыны біздікінен көп.

- Әй, қойшы соларды. Кеттік. Ал отынды.

Тот шалған құлып шылдырлап, ағайындылардың үстіне қар құйылып, отынды құшақтап алып келді. Кешкі сағат тоғызға таман Саардамның өрнекті кірпіштері әбден қызып, қол тигізбейтіндей болды.

Тамаша пештің көз қарықтырған үстіңгі жағында он сегізінші жылдың әр кезеңінде Николканың қолынан тушыпен жазылған мән-мағынасы терең мынадай тарихи жазбалар тұрды.

Айтса сені одақтастар Құтқаруға асық деп,

Сенбе оған. Одақтаста - насық көп,

Жүрер жаны большевиктерге ашып тек.

Сурет: Момустың бет-аузы.

Қолы: “Ұлан Леонид Юрьевич”.

Сыбыс кәрлі, сыбыс сұмдық

Банда шықты қызыл кіндік.

Бояумен салынған суретте; көк құйрық жапсырған папаха киген салбыр мұртты бас.

Қолы: “Соқ, Петлюраны”.

Еленаның, Турбиндардың бала күнгі Һәм ежелгі аяулы достары - Мышлаевский, Карась және Шервинскийдің қолдарымен бояу, тушь, сия және шие шырынын пайдаланылып жазғандары мынандай:

Елена Васильевна бізді сүйеді,

Бірақ көңілі кімге қалай иеді?

Лена-жан Аидаға билет алдым.

Сегізінші нөмірі бельэтаждың.

1918 жылдың 12 мамырында болдым ғашық.

Сіздей шартықпен жүре алам ба қолтықтасып?

Мұны естігенше өлсемше омақа асып.

(Браунингке өте ұқсас қарудың суреті салынған)

Жасасын Ресей!

Жасасын патшалық!

Маусым. Баркаролла.

*Бүкіл Ресей шығармайды мәңгі естен,
Бородино шайқастарын қан кешкен.*

Баспа әріптерімен баттитып Николка өз қолымен былай жа-зыпты:
“Кездейсоқ жолдастың құқығыңнан айырып атып тастай-мын деген қоқан-
лоққысынан қорқып пешке бөгде бірдеңелер жазбауға әмір етемін.
Келіншектердің, ерлер мен әйелдер киімінің тігіншісі Абрам Пружинер.
1918 жыл, 30-шы қаңтар”.

Шимайланған өрнекті пеш ыстық леп шашып, қара сағат отыз жыл
бұрынғысындай тоңқ-тоңқ деп соғып тұр. Қырынған, сары шашты,
егделене бастаған, тұнжыраңқы, 1917 жылғы 25 қазаннан бері қабағы
ашылмайтын үлкен Турбин қалтасы даладай френч пен көк рейтуз киіп,
жұмсақ кебіспен өзінің сүйікті ыңғайын сақтап сирақты мамықтақта отыр.
Оның аяғында орындықта буфетке дейін көсіліп Николка жатыр - аржағы
кішкентай асхана. Оның аяғында айылбасты етік. Кеудесінде жан досы -
гитара нәзік үнмен баяу ғана “трень...” деп дыбыс шығарып қояды.
Дыңғырының өзі де айқын емес, өйткені көңілге қонар белгілі ештеңе әлі
жоқ. Қалада үрей, бәрі тұманды, тірлік нашар...

Николканың иығында унтер-офицердің ақпен көмкерілген погоны, сол жақ
жеңінде үшкір бұрышты үш түсті шеврон, яғни оқалы белгі (Бірінші жаяу
әскер жасағы, оның үшінші бөлімі. Жасақтала бастағанына төртінші күн,
шамасы қалыптасқан жағдайға байланысты болса керек).

Алайда осындай оқиғаларға қарамастан асхана тамаша. Ұядай ғана, ыстық,
сарғыш перделері түсірулі. Ағайындыларды ыстық жылытып, маужырата
бастады.

Үлкені кітабын тастап, керілді.

- Ал кәне, “Түсірмелерінді” тартшы.

Тринь-те-там... Тринь-те-там...

Етіктері сәнді Береттері әрлі

Келе жатқан кім десек,

Көріп жүрген күнде сен,

Юнкерлер ғой инженер!

Үлкені әнге қосылып, көтермелеп қояды. Көздері тұнжыраңқы, алайда от ұшқыны байқалады, тұла бойда бір жалын бар. Бірақ баяу, баяу, тыншыңдар мырзалар

Армысыңдар, саяжайшы серілер,

Армысыңдар, саяжайшы келіндер!

Гитара маршқа басып келеді, ішектері рота боп шашырайды, перделер инженер боп әйт та әйт деп тықылдайды. Николканың көз алдында естелік көріністер:

Училище. Соғылған Александр колоннасы, зеңбіректер. Юнкер-лер етбауырап, терезеден терезеге жорғалап барады, атысып жүр. Терезелерде пулеметтер.

Қара бұлттай қаптап солдаттар училищені қоршап алды. Не лаж жасайсың. Генералдың үрейі ұшты. Богородицкий берілді және юнкерлерімен бірге берілді. Мас-қа-ра...

Армысыңдар, саяжайшы серілер,

Армысыңдар, саяжайшы келіндер.

Түсіруің баяғыда басталған,

Сонда-дағы суретке түс, келіңдер.

Николканың көзі тұманданып кетті.

Украин даласы аптап ыстықтан қызарып шаңытып тұр. Шаңға бөккен юнкерлер ротасы шаңның ішінде келеді. Болған, бәрі де болған, енді ешқайсы жоқ. Масқара. Түкке тұрғысыз.

Елена перделерді ысырды, қара көлеңкеде оның жалқын шашты басы қарайды. Ағасы мен інісіне жылы шыраймен қарап, сағатқа көз тастағанда мейлінше мазасызданды. Онысы түсінікті де еді. Шынында да, әлгі Тальберг қайда жүр? Бұл енді алаңдамай қайтеді?

Сонысын жасырып, бауырларының көңілін таппақ еді, кенет тоқтай қалып, бір саусағын көтерді.

- Тоқтандаршы. Естисіңдер ме?

Рота жеті ішектің бәрінде жүрісін кілт үзіп, тоқтай қалды. Үшеуі де құлақтарын тігіп, зеңбірек гүмпілін естіді. Алыстан ауыр гүрсіл анық келеді. Міне, тағы да жер солқылдатып, бух деді. Николка гитарасын қойып тез атып тұрды, онан кейін ыңыранып Алексей көтерілді.

Қабылдау бөлмесі - қонақжай мүлдем қараңғы. Николка орындыққа соғылды. Жанарынан аптап ыстық та, училище де ғайып болып, көзі әлде бір дыбысқа тігілді. Қайда ол үн? Унтер-офицер иығын қиқаң еткізді.

- Сайтаның білсін оны. Тегі Святошино түбінде атып жатқан тәрізді. Ғажап, соншалық жақындап қалуы мүмкін емес қой.

Алексей қараңғыда, Елена терезеге тақау тұрған-ды, қарында-сының қара көзі үрейге толы. Тальбергтің күні осы уақытқа дейін жоқ болуында не мән бар. Ағасы оның алаңдауын түсінеді, сондықтан оған сонша айтқысы келсе де, бір ауыз сөз шашау шығарғысы жоқ. Святошинодан дей ме? Оған ешқандай да күмән жоқ. Қаладан жиырма шақырым берірек болмаса, әріден атып жатпағаны айдан анық. Сонда бұл не болғаны?

Николка терезенің ысырмасынан ұстап, екінші қолымен әйнекті қармап,

оны суырып алып сыртқа шығып кеткендей оған мұрнын жапсырды.

- Менің солай қарай барғым келіп тұр. Не болып жатқанын білсем деймін...

- Иә, саған, со жақта жетпей тұрғаны сен едің...

Елена мазасыздана сөйледі. Гитара үнсіз мұнаяды. Николка ас үйден буы бұрқырап түкірік шашқан самауырды көтеріп келеді. Үстел үстінде сыртына нәзік гүлдер салынған, іші алтындаған өрнекті кеселер тұр. Анасы Анна Владимировнаның тұсында бұлар отбасының мерекелік сервизи болушы еді, балалары қазір күнделікті қажетіне ұстап жүр. Сырттағы зеңбіректің гүрсіліне, іштегі торыға күрсінуге қарамастан дастарқан крахмалданған, аппақ. Бұл өйтпесе көңілдері жай таппайтын Елена мен Турбиндар-дың үйінде өскен Анютаның ісі. Еденнің сыры көпси бастаған, қанша айтқанмен желтоқсан ғой, үстел үстінде ұзынша бағанға ұқсас көмескі әйнек құтыда көгілдір жапонгүл мен аптап раушаны тұр, осының өзі-ақ өмірдің әсемдігі мен беріктігін әйгілеп тұрғандай. Оны қаланың іргесіне келіп қалған қаскөй дұшпанның қимылы да мызғыта алмайтын сияқты. Тек олар тамаша қарлы қаланы қиратып, тыныштық пұшпағын лас табанымен таптайды-ау. Солардың арасында мына гүлдер де кетер ме екен? Бұл гүлдер Еленаға құмар, көңілі адал, “Маркиза” кәмпит дүкені сатушысының, “Нацца флорасы” атты гүл дүкені сатушысының досы Леонид Юрьевич Шервинскийдің сыйлығы. Жапон гүлдерінің саясындағы көк өрнекті тәрелкеде туралған шұжық жатыр, мөлдір майсалғыштан сары май көрінді, кептірілген нан салатынның қасында сопақша бөлке. Мынау көңілсіз жағдай болмаса, жайланып отырып шай ішуге болатын еді... Әттең, шіркін...

Аққұманның үстіне жүннен тоқылған шұбар қораз қап қонақтаған, самауырдың жалтыраған бүйірінен үш Турбинның ұсқынсызданған жүздері көрінеді, ал Николканың бет-аузы Момустікі сияқты үріп қойғандай.

Еленаның көзінде мұң, қызғылт отқа шалынған шашы самайына түсіп тіпті көңілсіздендіріп жіберіпті.

Тальберг ақшалы гетман пойызымен кетіп, қай арада ошарыл-ғаны белгісіз, кештің шырқын әбден бұзды. Жан ұшырып жүргенде бір пәлеге ұшырап

қалды ма кім білсін?... Ағалы-інілілер бутер-бродты әрең шайнап отыр. Еленаның алдында шайы суыған кесе мен “Сан-Францискодан келген мырза” тәттісі. Оның көзі тұмантып қарағанын көрмей, қалаған:

“... түнек, мұхит, боран” деген сөздерді шалады.

Және оларды оқымайды.

Николка ақыры шыдай алмады:

- Неге мұншалық жақыннан атып жатқандарын білсем бе деп едім. Бұлай болуға тиіс емес еді ғой...

Өз сөзін өзі үзіп, қозғалғанда самауырдан бұрмаланған бет-әлпетін көрді. Бәрі де үнсіз. Сағат тілі жылжып, он бірден он бес минут кетіп те қалды.

- Атып жатқан себебі, жексұрын немістер ғой, - деп бұрқ етті ағасы кенеттен.

Елена басын көтеріп сағатқа қарап:

- Қалайша олар бізді тағдырдың тәлкегіне тастап кетеді, - деп назаланды даусы мұңая шығып.

Ағалы-інілілер біреу бұйрық бергендей-ақ бастарын жалт бұрып, алдаусырата бастады.

- Өзір айқын ештеңе жоқ, - деп Николка нанның бір тілімін аузына салды.

- Мен мұны әншейін ғана айттым, өз болжамым ғой. Бәрі де сыбыс.

- Жоқ сыбыс емес, - деп тіке жауап қатты Елена, - Бұл сыбыс емес

шындық; бүгін Щеглованы көріп едім, ол Бородянканың түбінен екі неміс полкын қайтарғанын айтты.

- Бос мылжың.

- Өзің ойлашы,- деп бастады ағасы,- немістердің бұл құйыршықты қалаға жақын жіберуі ойға сыя ма? Ойланшы, қане? Өз басым, ондайды тіпті елестете де алмаймын, олардың қас қағым сәтке болса да бір-бірімен тіл табысуы мүмкін бе? Бәрі бастан-аяқ сандырақ. Немістер мен Петлюра, - екеуі екі әлем. Немістердің өзі оны бандит деп атайды емес пе. Күлкілі ғой.

- Ай, не айтып отырсың маған. Немістерді енді білетін болдым ғой. Олардың қызыл бантты бірнешеуін өзім де көрдім. Бір унтер-офицер мас, әйел қолтықтап барады. Әйел де мас.

- Ал онда тұрған не бар. Азғындаған жеке біреулер герман армиясынан да табылуы мүмкін.

- Сонымен, сіздіңше Петлюра қалаға кірмейді ғой?

- Ім... Меніңше, басып кіруі мүмкін емес.

- Апсольман. Кәне, маған тағы да бір кесе шай құйшы. Сен мазасызданба. Әдеттегідей сабыр сақта.

- Құдая, Сергей қайда десейші? Олардың пойызына шабуыл жасап, кәдік қылды ма деп ойлаймын...

- О не дегенің? Қай-қайдағыны ойлап таппай отыршы. Бұл жолы жалпы бәрінен аман.

- Онда ол неге жоқ?

- Жаратушы құдайым-ай! Өзің де жол жүрудің қалай екенін білесің ғой. Әрбір бекетте шамамен төрт сағаттан тұрған шығар.

- Революциялық қадам деген сол. Бір сағат жүресің, екі сағат тұрасың.

Елена ауыр күрсінді, үнсіз сағатына қарады, сосын қайта сөйледі:

- Тәңірім-ай, тәңірі! Егер немістер мұндай қаскүнемдік жасамағанда, бәрі жақсы болатын еді ғой. Сендердің әлгі Петлюраларыңды жайпау үшін немістің екі полкы жетіп жатыр.

Меніңше, осы немістерің екі жақты зымиян ойын ойнап жүрген сияқты. Мақтаулы одақтастар неліктен әлі күнге дейін жоқ. Ой-ой, жексұрындар! Уәдені беріп, беріп, қарасын көрсетпейді...

Осы кезге дейін үнсіз тұрған самауырға жан бітіп, ызылдай бастады, күлге айнала бастаған шоқтар подноскқа түсті. Бауырлар еріксіз пешке қарады. Сұрақтарына жауап сонда жазулы тұр:

Одақтастар - оңбағандар!

Сағат тілі ширегіне жетіп, қырылдаған қоңырауын соқты, сол сәт оған ауыз үйдің төбесі астындағы есік қоңырауының нәзік сыңғыры қосылып, жауап қатқандай болды.

- Құдай-ай тәубе, міне Сергей де келді, - деді қуанышты үнмен ағасы.

- Бұл Тальбергтің өзі,- деп нығарлаған Николка есік ашуға жүгіріп кетті.

Еленаның бетіне қан жүгіріп, орнынан тұрды.

...Бірақ бұл Тальберг болмай шықты. Үш есік бірден сықырлап, баспалдақтан Николканың таңданған даусы шықты. Баспалдақтағы дауысты тағалы етіктің тарпылы мен мылтық дүмінің тарсылы алмастырды. Алдыңғы үйге шумақталып кірген ызғармен бірге Алексей мен Еленаның алдында шинелі аяғының басына түскен кең иықты, погонында сия қарындашпен поручиктің үш жұлдызы салынған алпамсадай біреу тұрды. Күләпарасына қырау қатыпты, сүңгілі ауыр мылтығы ауыз бөлмені алып кетті.

- Сәлеметсіздер ме, - деп қарлығыңқы үнмен қырылдаған ол сіресіп қатып қалған саусақтарын арбитып күләпарасын шешті.
- Витя!

Николка оны шешіндіре бастады, әуелі жалбағайын ағытты, оның астында кокардасы қарайып кеткен офицер фурашкесі, соларды сыпырғанда ғана кең иығына қондыра салған поручик Виктор Викторович Мышлаевскийдің басы көрінді. Басы бұрын-нан-ақ көз тартардай әдемі болатын, әрі біртүрлі бөлек асыл тегін танытып тұратын. Кірпігі ұп-ұзын, кісіге батыл қарайтын екі көзінің түсі екі түрлі. Мұрны сәл дөңестеу, ерні шүйіріңкі, маңдайы жазық, тап-таза, аппақ. Ал мұң үйірген бір миығы салыңқы, иегі сәл қиыстау, бейне бір мүсінші ер келбетті кісінің иегін сомдап отырып қиял қанатында кетіп сазды аз жағып алғандай кішірек әйел иегін жасаған сияқты.

- Сен қайдан жүрсің?
- Иә, қайдан?
- Абайла,- деп баяу үн қатты Мышлаевский, - сындырып алма. Онда бір шөлмек арақ бар.

Николка қалтасынан газетке оралған шөлмектің басы шығып тұрған ауыр шинельді абайлай ілді. Сосын ағаш қынаптағы зілдей маузерді мүйіз тұтқасын бір қозғап көріп шинельдің қасына ілді тағы да. Мышлаевский сонда ғана Еленаға бұрылып, қолынан сүйіп, былай деді:

- Қызыл Трактирдің түбінен келдім. Лена, осында түнеп шығуға рұқсат ет. Үйге жете алмаймын.
- Ай, құдай-ай, әрине, жете алмайсың.

Мышлаевский кенет ышқына уңілеп, қолының саусақтарын үріп жылытпақ болып еді, ерні икемге келмей қойды. Қырау қатып ағарған қастары мен мұз тұрған сапарлы мұртының қары еріп, бет-аузы су-су болды. Үлкен Турбин фреючінің түймесін ағытып, кірлеген жейдесін тартқылады.

- Әрине ғой... Толып, өріп жүрген шығар.
- Бері қара, Николка,- деді үрейленген Елена Тальбергті де ұмытып, әбігерленіп,- ас үйде отын бар. Жүгір де тез колонканы жақ. Еь, мына қырсықты қарашы, Анютаны бекер жіберген екенмін. Алексей, тез бешпентін шеш.

Асханада өрнекті пеш жанында ыңқылға ерік беріп Мышлаев-ский орындықта сылқ түсіп жатыр. Елена кілттерін сылдырлатып безектеп жүр. Ағасы мен інісі тізерлеп отыра қап Мышлаевскийдің балтыры айылбасты ұзын қонышты тар етігін шешті.

- Жаңа жеңілдендім ғой. Оь, жеңілдендім-ау...

Алашұбар сұмпайы шұлғау да шешілді. Бешпентті Николка табан аузында суық айбанға шығарды - биті қырылсын. Аяғында қызғылт жібек шұлығы бар, кір сіңген бәтіс жейдесін белдікпен айқыш-ұйқыш таңып тастаған, көк бриджа киген Мышлаевский енді жіп-жіңішке, қарайып кеткен, сырқат, мүсәпір болып көрінді. Көгеріп кеткен алақанын соғып, өрнек пешті сипалады. Алақанына:

“Сыбыс... қаһар...

Банда... атар...

Ғашық болдым

Осы сапар...” -

деген жазу білінді.

- Бұлар неткен тасжүрек сұмырайлар! - деп айғайлап жіберді Турбин. Қалайша олардың сендерге пима мен қысқа тон беруге шамасы келмеген.

- Пи... бай-пақ, - деп Мышлаевский жыларман болып қайталады, - пи-

ма.

Жылына келе қол-аяғы ашып қатты ауырды. Асүйдегі Еленаның жүрісі басылғанын естіп Мышлаевский жыламсырай ашына айғай салды:

- Бәрі де бітті.

Бет-аузы тыржиып сұлай жатып, саусағымен шұлықты нұсқап:

- Шешіндерші, шешіндерші тез, - деп бебеуледі.

Денатураттың жиіркенішті иісі шығып, жамбасына қатқан қар

еріп, бір стақан арақтан поручик Мышлаевский табанда мас болып, көзі кілегейленіп шыға келді.

- Аяқты кесуге тура келер ме екен? О, құдая... - деп ол мамықтақта ашына шайқатылды.

- Ол не дегенің шыда. Ештеңе етпейді... Рас, үсік әжептеуір шалыпты. Ісігі тарайды. Жарасы жазылады.

Николка жүресінен отыра қап, оның аяғына таза қара шұлық кигізді, Мышлаевский сіресіп қатып қалған қолдарын ваннаға киетін түкті халаттың жеңіне сұқты. Жүзіне қызыл дақтар ойнап шығып бүктетіліп жатқан, үсіп жаураған поручик Мышлаевский таза киім киіп, халатқа оранған соң жан кіріп, жұмсарайын деді. Сыбап салар боқтық сөздер терезеге соққан бұршақтай секіріп, бөлмені кернеп кетті. Екі көзін мұрнына түйістіріп, бірінші сынып вагондардағы штабты, бәз-бір полковник Щеткинді, Петлюраны, аяз бен боранды, немістерді де әбден сыбап, бүкіл Украинаның гетманына дейін түгін қалдырмай жеті атасынан бермен қарай құлатып, боқтап берді.

Алексей мен Николка жылына бастаған поручиктің тісін қалай

шықырлатып, ауық-ауық “Ал бар ғой” деп айғайлап қоятынына қарап отыр.

- Гетман ба, ә? Өй шешесін! - деп ырылдайды Мышлаевский. - Кавалерградта! Сарайда отырған шығар. Ал бізді жалаңаш-жалпы далаға айдап салды. Ақ қар, көк мұзда, тәулік бойы сақылдаған сары аязда болуды айтсайшы... Енеміз ұрылып шетімізден қыры-ламыз ғой деп ойлап едік. Құдай-ау! Офицер мен офицердің арасы жүз сажын, осыны тағы тізбе атайды-ау! Тауық құсатып бауыздап тастауға шақ қалды.

- Тоқтай тұршы, - деді боқтықтан есеңгіреп қалған Турбин. -Түкке түсінсем бұйырмасын. Сен әуелі мынаны айтшы, Трактирдің түбінде қазір кімдер тұр?

- Қойшы! - деп Мышлаевский қолын сілтеді. - Ештеңе ұғып болмайды. Білесің бе сен біздің Трактир түбінде қанша адам болғанымызды? Қырық-ақ кісі. Әлгі делқұлы полковник Щеткин келіп (осы арада Мышлаевский жек көретін полковнигін мазақтағысы келіп бетін тыржитып, шіңкілдеген жиіркенішті жіңішке дауысқа салып сөйледі): “Офицер мырзалар, қаланың бар үміті сендерсіңдер. Опат болғалы тұрған орыс қалалары анасының сенімін ақтаңдар, дұшпанның қарасы көрінісі мен шабуылға шығыңдар, жаратқанның өзі жар болсын! Алты сағаттан кейін ауыстыратын адамдар жіберемін. Бірақ, патрондарыңды абайлап жұмсаңдар...” деді де, (Мышлаевский енді өз дауысыан көшті) машинасына мініп ап адъютантымен бірге тайып тұрды. Түн дегенің көрдей қараңғы. Арқаны қысқан аяз инедей шабақтайды.

- Құдай-ау, сонда кімдер болғаны онда! Петлюраның Трактир түбінде болуы, былайша, мүмкін емес қой?

- Сайтаным біле ме оны! Сенсең бар ғой, таңға дейін жынданып кете жаздадық. Түн ортасында тұрып алып, ауыстыратындарды күтпейміз бе... Қол-аяқ сіресіп қатып қалды, келетіндер әлі жоқ. От жаға алмайсың, деревня екі-ақ шақырымдай. Трактир бір шақырым жерде. Түнде төңірек түгел қозғалып тұрғандай көрінеді. Жорғалап келе жатыр ма деп

ойлайсың... Ал келсе не істейміз? Мылтықты кезеуін кезейміз ғой, бірақ атамыз ба, атпаймыз ба? -соны ойлайсың. Бір әзәзіл. Тұрып-тұрып қасқырша ұлисың. Айғай-ласаң тізбенің бір шетінен үн қатады. Ақыры қарға сүңгуге тура келді, мылтықтың дүмімен өзіме табыт қазып, сонда кіріп отырдым, ұйықтап кетсең-ақ - өлдің. Таң алдында шыдай алмай, қалғи бастағанымды білемін. Білесің бе, мені не құтқарғанын? Пулеметтердің сатыры. Күн шыға үш шақырымдай жерден пулеметтер пытырлатып берсін. Көз алдына елестетші, тұрғың да келмейді. Кенет оларға қосылып, зеңбіректер гүмпілдетсін. Көтерілдім, аяғым зіл қара тас, “қайырлы болсаң, Петлюраң келген екен ғой!” деп ойлаймын. Тізбе сапты сәл ширатып, бір жерге жинап, атыса отырып, қалаға қарай шегіну керек. Қырып салса - қырып салсын. Өлсек те бірге болайық дейміз де. Мынаны қара, кенет атыс басыла қалды. Таңертең үш адамнан Трактирге барып жылынып қайтып жүрдік. Білесің бе, бізге ауысымның қашан келгенін? Бүгін түскі сағат екіде әрең келді ғой. Бірінші жасақтан екі жүз адам юнкерлер келіпті, және бәрі шетінен тамаша киінген, Бастарында - папах, аяқтарында - пима, пулемет командасы тағы бар, Бұлай болар деп кім ойлаған. Оларды бастап келген полковник Най-Турс.

- Ө! Біздің Най ма, біздің! - деп дауыстап жіберді Николка.
- Тұра тұр, оның әлгі ақгвардияшы гусар ма? - деп сұрады Турбин.
- Иә, иә, гусар. Бар ғой, бізді көріп олардың зәресі ұшып кетті: “Біз ойлағанбыз, сіздер онда пулеметі бар екі рота шығарсыздар деп, қалай төтеп бергенсіздер?” - деп қайран қалды.

Бақсаң, бағанағы пулеметтер Серебрянкадан атылған екен, таң алдында мың қаралы адамы бар банда сол елді мекенге шабуыл жасапты. Құдай сақтағанда, олар біздің шеп құрап тұрғанымызды білмепті, білгенде бар ғой, бүкіл тобыр жолындағының бәрін жайпап, қалаға жол тартатын еді. Бақытымызға қарай олардың Пост-Волынскиймен байланысы болса керек, ол жақтан бәз-бір батарея зеңбіректен бытырлатып атқан екен, бұлардың аптығы басылып, шабуылды жеріне жеткенбей, тұрымтай тұсына быт-шыт болыпты.

- Ал сонда олар кім? Петлюра болғаны ма? Олай болуы мүмкін емес.

- Сайтаным білсін бе қандай жандар екенін. Меніңше олар достоевскийшіл діндар жергілікті мұжықтар!... Ой-ой, шеше-леріңді...
- О, құдайым-ау!
- Иә, құдайға тәубе, біз ауыстық, - деп қырылдады шылымын құмыға сора отырып Мышлаевский. - Санасақ, отыз сегіз адам қалыппыз, екеуі үсіп өлген. Тағы екеуін үсіп жатқан жерінен таптық, енді аяқтарын кеседі... Қайырын берсін деген осы...

- Қалай? Сонда үсіп өлген бе?

- Енді қалай ойлап едің? Бір юнкер мен офицер. Трактирдің түбіндегі Попелюхада одан да қызық жайт болды. Поручик Красин екеуміз үсігендерді отырғызып апарар шана іздеп сонда бармаймыз ба? Деревня түгел қырылып қалған тәрізді - тірі жан жоқ. Ақыры, тұлып киіп, таяқ таянған бір шалдың сүйретіліп келе жатқанын көрдік. Өлгі бейшара бізді көріп қуанып қалды. Мен бұл арада бір жымысқы қулық барын бірден сездім. Ол не болды екен. Мына діндар қарт: “Жігіттер ... Жігіттер!” деп тегін жылпылдап тұрма-ғаны анық. Мен де оған күпсінген үнмен: “Армысың, ақсақал. Тезірек бізге шананды бер” деймін. Ал ол хохолшылап: “Жоқ. Офицерлер бүкіл шаналарды Постқа айдап кетті” - дейді. Осы арада Красинге көзімді қысып: “Офицерлер дейсіз бе? Солай де. Ал еркек біткен қайда кеткен?” деп сұрадым. Шал: “Барлығы Перлюраға қашып кетті” дегені ғой. Ал осындай қылық ұнар ма еді саған? Шал көзі нашар көретіндіктен күләпараның астындағы погондарды байқамай, бізді Петлюрашылдар деп тұр. Бұл арада шыдай алмай, мен де шарт сындым. Аяз шыдатпай, аяқ-қол сіресіп қалды... Шалды жағадан алып, сығып жіберіп жанын мұрнының ұшына шығарып, айғайды салдым кеп: “Петлюраға қашып кетті дейсің бе? Қазір сені атып тастаймын, сосын көр Петлюраға қалай қашқанды. Сен менің қолымнан о дүниеге аттанасың, арамpez!”

Аржағы түсінікті шаруа ғой, қасиетті егінші, жер қорғаны бірден санасы оянып, ақылға келді (Мышлаевский, боқтықты таудан құлаған тастай үсті-үстіне боратты). Әрине, аяғыма жығылып, жалынып жатыр: “Ой, жоғары мәртебелім, мен қақбасты кешір, ақымақтықтан, көрсоқырлықтан байқамай айтып қалдым, атта-рымды қазір-ақ берейін, тек жанымды қалдыра көр!” дейді... Аттар да, ілдебай шана солай табылды.

Сөйтіп, іңір қараңғылығында Постқа келдік. Онда не болып, не қойып жатқаны тіпті ақылға сыймайды. Жол-жөнекей төрт батарея санадым, төртеуі де қарап тұр, снаряд жоқ көрінеді. Штаб дегенде қисап жоқ. Бірақ ешқайсысы ештеңе білмейді. Ең бастысы -өлгендерді қайтерін білмей аңтарылып отыр. Ақыры, жаралыларды қабылдайтын жерді тауып, әкелген өліктерді сол араға зордың күшімен өткіздік. Сенесің бе, бәрі де “Қалаға апарындар!” дейді. Осы арада біз терімізге сыймай кеттік. Красин тіпті штабтағы біреуді атып тастауға да оқталды. Ол болса: “Бұлардың Петлюраның тәсілі” деп, қашып құтылды. Бірінші сыныпты вагон ғой, электр шамы бар... Одан әрі не болады деп ойлайсың ғой. Денщик сияқты итаршы бізді жібермейді. Ал керек болса. “Олар ұйықтап жатыр, ешкімді жіберме деген” дейді. Амал не, мылтықтың дүмімен қабырғаны қақырата соқтым кеп, менен кейін тарсылды біздің басқа жігіттер жалғастырды. Купедегілер бір-бірлеп атып шықты. Щеткин де шығып, кешірім сұрай бастады: “Ай, құдайым-ай. Әрине ғой, әрине. Қазір. Ей, шабармандар, щип мен коньяк әзірлендер. Қазір-ақ орналастырамыз сіздерді. Қалағандарыңызша тынығасыздар. Бұл дегенің батырлық. Аһ, қандай қаза, алайда амал не - құрбандықсыз және болмайды. Мен сондай қайран қалдым...” Коньякпен одан анадай қашу керек. А-а-а! Мышлаевский төтеннен есінеп, мұрнын пысылдатты. Сосын ұйқысырағандай:

- Жасаққа пештің қасынан жылы орын берді... О-һо! Ал мені олардан аулақтатып жіберді. Зайыры, қабырғаны мылтықтың дүмімен дүрсілдеткен менен құтылғысы келсе керек. “Поручик сізді қалаға іс-сапармен жіберемін. Генерал Картузовтың штабына барасыз. Бәрін сонда баяндайсыз”, - деді. Е-ей! Мен паровозға отырып... Әбден жаурадым... Тамараның кілті дегендей... арағы бар...

Мышлаевскийдің аузынан шылымы түсіп кетті де, шалқасынан түсіп, қорете қалды.

- Міне, қандай керемет! - деді абдыраған Николка.

- Елена қайда? - деп алаңдай сұрады ағасы. - Мынаған ақжапқыш беру керек, өзін жуынуға алып бар.

Бұл кезде Елена ас үйдің аржағындағы бөлмеде жылап отыр еді. Одан әрі цинк ваннадағы сиса перде ұсталған колонкада жарылған кебу қайыңның жалыны алаулап жатқан-ды. Асүйдің қырылдақ сағаты он бірді соқты. Оның көз алдына қаза тапқан Тальберг елестеді. Әрине, ақша тиеп бара жатқан пойызға шабуыл жасалмай қалмайды ғой, айдауылдар қырылды, қар үстінде қанға малынған ми жатыр. Елена қаракөлеңкеде отырған, оның қобыра-ған шашына оттың жарығы түсіп тұр, көзінен жас бұршақтайды. Өлген ғой, өлтірген ғой... - дейді ойша.

Міне, кенет нәзік қоңырау үні безектеп қоя берді. Елена құйындай ұйтқып асүй артқы қараңғы кітапхана арқылы асханаға жүгірді. Оттар жарқырай түсті. Қара сағат қоңырауын соғып боп, жайымен тық-тық етіп жүрісін жалғастыра берді.

Алайда ағасы мен Николканың алғаш бұрқ ете қалған қуанышы тез басылды. Ал қуанғанда да олар көбіне Елена үшін қуанған. Тальбергтың иығындағы гетман әскери министрлігінің сына тектес погоны ағайындыларға кері әсер еткен-ді. Әйткенмен, погонға дейін де Еленаны тұрмысқа шыққан тойынан бастап-ақ, Турбиндар өмірінің құтысында бәз-бір жарықшақ пайда болып, жақсылық суы сол арқылы әлдеқайда ағып кетіп жатқандай еді. Бар ыдыс бос, құрғақ болатын. Әлбетте бұған бас штабтың капитаны Тальберг Сергей Ивановичтың көзінің қос қатпарлылығы кінәлі болатын.

Е-еһ... Қалай жалтарғанымен де қазір бірінші қатпарын оқуға кәміл болады. Үстіңгі қабатында қарапайым адами қуаныш, кәдімгі жылудан, жарықтан, қауіпсіздіктен туған қуаныш. Ал одан тереңдесең - айқын үрейге тап боласың, оны бүгін Тальбергтің міне өзі алып келіп отыр. Ең тереңі қашанда құпия жабық жатады ғой. Қалай дегенмен де Сергей Ивановичтің сұлбасынан ештеңе сезілмейді. Белдеуі кең әрі берік. Сидам денесі автомат сияқты қара сағаттың тықылымен айналады. Тальберг те қатты тоңыпты, бірақ барлығына жылы ұшырап күліп қояды. Сол ілтипатының өзінде де бір үрей бар сияқты. Қоңқақ мұрнын бір тартып қойып Николка мұны бірінші боп байқады. Тальберг суыртпақтап, провинцияға бұның қарауымен ақша алып бара жатқан пойызға қаладан қырық шақырымдай Бородянкада белгісіз біреудің шабуыл жасағанын баяу, бірақ көңілді етіп айтып берді. Елена үрейленіп көзін жұмып, белгілерге жабысты, ал

ағайындылар “иә, одан әрі” деп тағы да жаныға түсті, Мышлаевский болса өлердей қорылдап, аузындағы үш алтын тісін ақситады.

- Олар кім болды екен? Петлюра ма?

- Ал енді олар Петлюра болса, - деп жұмсақ жымыып, сонда да үрейін жасыра алмай сөйледі Тальберг, - менің осында сіздермен сұқбаттасып отыруым, әлбетте, екіталай еді. Кім екенін жалпы білмеймін. Бәлкім, азғындаған сердюктер шығар. Вагондарға баса көктеп кіріп келіп, мылтықтарын сілтеп: “Кімнің айдауылы?” деп айғай салды. “Сердюктер” деп жауап қаттым. Олар топырлап тұрды, тұрды да, біреудің “Түсіндер!” деген бұйрығын естіп, ізінше ғайып болды. Меніңше, олар офицерлерді іздеген болса керек. Айдауыл украиндық емес, офицер болар деп ойлауы да ықтимал. - Тальберг Николканың шевронына көз қиығын тастады, сағатына қарап күтпеген жерде былай деді: - Елена жүрші, бірер сөзім бар...

Елена күйеуінің соңынан асығыс үйдің Тальбергтер жарты-сындағы жатынжайға тартты, қабырғада әдеттегідей ақ қолғапқа қондырған ақ сұңқар тұр, келіншектің жазу үстелінде жарығы майда жасыл шам, қызыл ағаштан жасалған жәшіктің үш сағатта бір би ойнайтын, маңдайшасына қола малшылар кескінделген сағат тықылдайды.

Мышлаевскийді ояту Николкаға адам айтқысыз күшке түсті. Ол жолай теңсетіліп, екі мәрте есікті қармап, әрең құламай қалды, сосын ваннада ұйықтап қалды. Суға тұншығып қалмасын деп Николка оны күзетіп тұрды. Үлкен Турбин неге екенін өзі де білмей, қараңғы қонақжайға кіріп, терезеге жабысып, тың тыңдады: тағы да алыстан ара-тұра гүрс еткен зеңбірек даусы талып жетеді.

Ақсары өңді Елена бірден қартайып, ұйпа-тұйпа. Көзі қызарып кеткен. Иіні түсіп мұңая Тальбергтің сөзіне құлақ түреді. Ол болса штабтық тәртіппен асқақтап ымырасыз сөйлейді.

- Елена, енді басқадай жасауға тіпті де болмайды.

Амалы құрыған Елена сөзсіз шаруаға жығылып, былай деді:

- Лаж қанша, түсінемін. Айтқаның, әрине, дұрыс. Бес-алты күннен кейін жүретін шығарсың, ә? Бәлкім, оған дейін жағдай да өзгеріп қалар.

Тальбергтің қиналған жері осы болды. Тіпті жүзінен таймайтын заңдастырылған күлкісі де ғайып болды. Жүзі көнеріп, әр нүкте-сінде шешіліп қойған ой тұрды. Елена... Елена. Аһ, опасыз, тұр-лаусыз үміт... Бес... Алты... Күн шыда дейді...

Тальберг кесіп айтты:

- Табан аузында, тура қазір кету керек. Пойыз түнгі сағат бірде...

... Жарты сағаттан кейін сұңқарлы бөлме жұтады да қалды. Шамадан еденге қойылып, оның матрос қақпасы тік ашылып, әп-сәтте жүдеп, жүзі суық тартқан. Ерніне қатпар пайда болған Елена оған үн-түнсіз жиделер мен іш киімдерді, ақжапқыштарды дестелей салып, Тальберг тізерлей отыра қалып, шкәптің астыңғы жәшігін кілтімен қопарыстырып жатты. Ал содан соң... Содан соң астан-кестені шыққан басқа жайлардағы сияқты, шамның абажурына дейін сыпырылған бөлмеге қараудың өзі қиын екен. Құдая, ешқашан, иә, ешқашан шамның абажурын сыпырып жала-ңаштай көрмеңіздер. Ешқашанда қауіптен қорқып егеуқұйрық құсап белгісіз бағдарға қаша жөнелмеңдерші. Абажур деген қасиетті зат қой. Соның саясында отырып оқисың, қалғисың, күтесің, боран бұрқаса бұрқасын, тек күткенің келгенше күте біл.

Тальберг болса қашып барады. Ұзын шинель киіп, қара наушник салған, басында гетманның сұрғылт кокардасы, белінде қылышы бар ол айылбасы әрең салынған шамаданын ұстап, оның айна-ласындағы қағаз қалдықтарын таптап үйден шықты.

Бірінші Қаланың шеткі жолында басынан айырылған шегірткеге ұқсап, паровозсыз пойыз тұр. Құрамында электрдің көз қарық-тырар жарығымен жарқыраған тоғыз вагон бар. Сонымен түнгі сағат бірде генерал Бусстың штабы Германияға аттанады. Тальберг солармен бір байланыс тауыпты,

сондықтан бірге ала кетеді... Гетман министрлігі деген бас жоқ, жөн жоқ тұрпайы ойыншық, оперетка (Тальберг жаттанды сөйлегенмен, кейде нысанаға дөп тиетін) айтқандай, гетманның өзі де көргені жоқ бетсіз, қолжау-лық...

- Түсінсейші, - деп сыбырлайды ол - немістер гетманды тағдырдың тәлкегіне тастап кеткелі отыр, бәлкім, қалаға Петлюра кірер. Шын мәнінде Петлюраның жан-жаққа жайған мың тамыры бар. Бұл қозғалыста Петлюра жағында жалпақ шаруалар бұқарасы бар, ал бұның не екенін білмейсің бе...

О, Елена біледі ғой, және тамаша біледі. 1917 жылдың наурызында әскери училищеге жеңіне жалпақ қызыл таңғыш байлап, бірінші келген, иә, бірінші боп келген Тальберг болатын. Бұл Петербургтағы хабарды естіп қаладағы офицерлер тас боп қатып, басы ауған жаққа кетіп, қараңғы дәліздерде толғанып жүрген наурыздың алғашқы күндері еді. Тальберг революциялық әскери комитеттің мүшесі ретінде анау-мынау емес, атақты генерал Петровты тұқындаған-ды. Атышулы жылдың аяғына таман қалада таңғажайып, таңданарлық оқиғалар өрбіп, аяғында етігі жоқ, бірақ солдаттың ұзын шенелінен кең шалбарлары көрініп жүретін адамдар шығып, олар осы жерден ешқашан бұра басып майданға бармаймыз, онда біз шұғылданар ештеңе жоқ, қала жалпы орыстікі емес, украиндікі, сондықтан бұдан ешқашан кетпейміз деп мәлімдеме жасаған кезде Тальберг бізге қажеті бұл емес, мынауың бір тұрпайы арсыз оперетка болды ғой деп күйгелектеніп жүрді. Біраз деңгейде оның айтқаны дұрыс та болып шықты, шынында оперетка зарарсыз да болмай, үлкен қан төгіске ұласты. Кең шалбарлылар Мәскеу жақтағы ормандар мен далалардан келген әлжуаз, бытыраңқы полктарды қаладан дүркіретіп қуып шықты. Тальберг кең шалбарлылардың тамыры большевиктік болса да Мәскеуде жатыр деді.

Алайда сол наурыздың бір күнінде қалаға бастарында бытыра оқтан қорғанар сары жез телпектері бар немістер келді, сұрғылт сапқұрып. Сеңсен бөрік киіп, жуан тобық ат мініп солармен бірге келген гусарларды көргенде түп тамыры олардың да қайда жатқан Тальберг бірден түсінді. Герман зеңбіректерінің қала түбіндегі бірнеше ауыр дүмпуінен кейін мәскеуліктер көкшулан ормандарға сіңіп жоқ болды да, кең шалбарлылар немістердің ізімен қалаға қайта оралды. Бұл бір қызық оқиға болды. Тальберг болса, сасқалақтай күлді, бірақ қорыққан жоқ, немістерді көрген кең шалбарлылар қайта керемет жуасып, ешкімді өлтіруге батылдары

бармады, тіпті көбі көшеде өзіне-өзі сенбейтін мейман сияқты асқан сақтықпен жүрді. Олардың таяныш етер тамыры жоқ және екі ай бойы сандалып бос жүр, деді Тальберг. Бірде Николка Турбин Тальбергің бөлмесіне кіріп күліп жіберді. Ол жаялықтай бір қағазға грамматикалық жаттығулар жазып отыр екен, ал алдында жұқа сарғыш қағазға басылған “Игнатий Перпилло - Украин грамматикасы” деген кітапша жатыр.

Он сегізінші сәуірдегі пасхада циркте күнгірт электр шарлары көңілдене гуілдеп құжынаған қарақұрым халық күмбізге дейін тірелді. Тальберг көңілді, әскери сап түзген аренада тұрып, қолдарды есептей бастады, кең шалбарлылардың күні біткен екен, ал Украина “гетмандық” Украина болады деп топшылады, өйткені “гетманды күллі Украина” сайлады емес пе.

- Біз Мәскеудің қанды опереткасынан іргені аулақтаттық,- деді Тальберг көне көзге ыстық тұсқағаздардың аясында оғаштау гетман формасымен жарқылдап. Жеккөрінішті сағат тықылдап, суы ыдысқа құйылды. Николка мен Алексейдің Тальбергпен әңгіме-дүкен құрар сөзі жоқ. Сөйлесудің өзі де қиын, саясат жағына әңгіме ауысса Тальберг шамданып шыға келеді, әсіресе аңқау Николка-ның “Сережа, сен осы наурызда қалай деп едің” дегенін естігенде ол терісіне сыймай кетеді, жоғарғы сирек тістері шықырлап, жалын ұшқын шашырап, қатты абыржиды. Сөйтіп онымен әңгіме деген сәннен шығып қалады.

Иә, оперетка... Балтық бойы жігітінің томпиған аузынан шығатын бұл сөздің мәнісін Елена біледі. Ал енді сол оперетканың жамандығы кең шалбарлыларға да, мәскеуліктерге де, бәз-бір Иван Ивановичке де емес, Сергей Иванович Тальбергің өзіне қатер төндіргелі тұр. Әр адамның өз жұлдызы болады. Орта ғасырларда сарай жұлдызшылары жұлдызнаманы тегін жасамаған, болашақты болжау үшін құрастырған оны. Солар қандай кеменгер болған десеңші! Міне, Тальберг Сергей Ивановичтің сол жұлдызы өзіне сәйкес сәтті болмай тұр. Оған барлығы бір желімен тік тарта бергені жақсы болар еді, бірақ қаладағы жағдайлар жөндем болмай тұр ғой, олардың бұлтарыс бұралаңы көбейіп кетіп Сергей Иванович болашағын болжай алмай, алда не боларын білмей қалып отыр. Жарығы аппақ салон-вагон қаладан алыс, жүз елу, тіпті екі жүз шақырымдай кетіп қалды. Вагонда қауыздағы дәндей теңселіп, қырынған адам хатшылары мен

адъютанттарына оғаш бір тілде әлденені айтып жазғызып жүр, не айтқанын Перпиллоның өзі де әрең түсінетін шығар! Қасірет қой бұл! “Хабар” газетінің нөмірінен гетманды сайласқан капитан Тальбергтің есімі де танымал. Газетте Сергей Ивановичтің қаламынан туған мақала да бар, онда: “Петлюра - өлкенің күйреуіне қатер төндіріп тұрған авантюрист” деп ашық жазылған.

- Елена, өзің де түсінесің ғой, сені белгісіз жаққа бірге қаңғыру үшін өзіммен әкете алмаймын. Шындығы да осы емес пе?

Елена ләм-мим деп тіл қатқан жоқ. Оған тәкаппарлығы жібер-меді.

- Менің ойымша, Румыния арқылы Қырым мен Донға бөгетсіз өте алатын сияқтымын. Фон Буссов маған көмектеспек боп уәде берген. Мені бағалайды ол. Немістің басып алуы деген опереткаға айналды. Немістер кете бастады (Сыбыр). Менің есебім бойынша, таяуда Петлюра да күйрейді. Нағыз күш Доннан келеді. Өзің де білесің ғой, құқық пен тәртіп армиясы жасақталып жатқанда маған оның ортасында болмасқа болмайды. Онда болмау мансапты құрту деген сөз. Деникиннің менің дивизиямның бастығы болғанын білесің ғой. Үш ай өтпей ең кеш дегенде мамыр айында біз қалаға қайтып келеміз. Сен ештеңеден қорықпа. Саған ешкім де тимейді, тақа болмаса қыз күніндегі төлқұжатың бар ғой, соны көрсетерсің. Сені қиындықта қалдырма деп Алексейден өтінемін ғой.

Елена енді оянды:

- Тоқтай тұр, - деді ол, - қазір бауырларыма немістердің опасыздық жасап жатқанын ескерту керек.

Тальберг қып-қызыл боп кетті.

- Әрине, әрине ғой, мен міндетті түрде... Дегенмен, оларға сен өзің айт. Әйткенмен одан істің беті оңарылмайды енді.

Еленада оғаш бір сезім жылт етті, бірақ ойланып жатар уақыт қайда: Тальберг әйелін сүйіп те үлгеріп, қос қабатты көзінің бір қатпарынан аялау нышанын аңғартты. Елена шыдай алмай жылап жіберді, бірақ даусын шығармай, ақырын ғана сыңсыды, өйткені ол күшті әйел болатын және тегіннен Анна Владимировнаның қызы дейсің бе. Қола шамнан қызғылт сәуле жарқ етіп, бүкіл бұрышты жарық қылды. Сосын қонақжайда осында келген ағайындылармен қош айтысылды. Бұрышта тұрған пианиноның аппақ тістері тізіліп, Фаустың партитурасы көрініп, нотаның қара иректері қалың сап түзіп, түрлі түсті жирен сақалды Валентин:

Қарындасым үшін сұраймын сенен,

Аяй көр оны, ая, иә!

Көзіңдей сақтап аяла! —

деп әндетіп тұрғандай көрінді.

Сол сәт ешқандай нәзік сезімге елжірей қоймайтын Тальбергтің де есінде осы соңғы аккорд пен мәңгі жасайтын Фаустың жұлмаланған парақтары қалды. Қайран, дүние-ай... Енді қайтып Тальберг құдіреті күшті құдай туралы каватинаны тыңдай алмайды, Еленаның пианиноға қосып Шервинскийге ән салғызып отырғанын да көрмейді. Турбиндар мен Тальберг бұл дүниеде болмағанда да пианино пернелері құйқылжып, рампаға түрлі түсті Валентин шығып ложалардан әтір иісі аңқып, сәулемен құбылған әйелдер үйде ән салуын тоқтатпайды, Фауст та Саардам шебері сияқты ешқашан өлмейді, мәңгі тірі.

Тальберг пианиноның алдында барлығын айтты. Ағайындылар қабағын ашқысы келмей үндемеді. Кішісі намыстанғаннан, ал үлкені жасық момындығынан тіс жармады. Тальбергтің үні дірілдей шықты.

— Сендер Еленаны сақтандар, — дегенде Тальбергтің көзінің үстіңгі қатпары жалынышты әрі мазасыз көрінді. Ұнжұрғасы түсіп, қалта сағатына

алаңдай қарап, абыржып: — Уақыт болды, — деді.

Елена күйеуінің мойнын өзіне тартып шоқындырды да, асығыс, қалай болса солай сүйіп алды. Тальберг ағалы-інілілердің бетіне бастырылған кара мұртының қылын қадап қоштасты. Сосын әмиянына қарап жан таласып құжаттарын тексеріп, жұқа бөлегіндегі украин көгала қағаздары мен неміс маркаларын санап еріксіз жымыды да, бұрылып тұра жөнелді. Есік сықырлап, алдыңғы бөлменің жоғарыдан жарығы жанды. Сосын баспалдақта шамадан-ның дырылы естілді. Қалдайға асылып тұрған Елена күләпараның үшкір төбесін ақтық рет көрді.

Түнгі сағат бірде бос тауар вагондары қорымының түнегінен бірден сартылдатып үлкен шапшаңдық алған құрбақа тәрізді сұр бронепойыз тағыдай ұлып, от түшкіріп аттанып кетті. Ол жеті минөтте сегіз шақырым ызғып, Пост-Волынскийге түсті, тарсыл-дап, гүрсілдеп, шамдары жарқылдап, секектеп тұрған нұсқағыш-тарды бойлап, басты желіден бүйірге бұрылып, жылыжайларда бүрісіп, Постың өзіндегі шепте тұрған юнкерлер мен офицерлердің жаураған жанында болмашы мақтан мен көмескі үмітті оятып, ешкімнен де тайлықпай тура герман шекарасына тартты. Соның ізімен он минөттен соң ондаған терезелері жарқыраған, алдында алып паровозы бар жолаушылар пойызы өтті Постан. Вагон алаңда-рында алпамсадай серейген, аузы-басын қымтап, жылтыраған көзін ғана ашық қалдырған күзетші неміс солдаттары мен олардың кара мылтығының сүңгілері бұлдырайды. Арқасын аяз қысқан жолшы-лар қиылыста ұзын вагондардың қалай теңселіп, терезелерінің бұларға жарық шашқанын көрді. Сосын барлығы да ізім-қайым болды, юнкерлер қызғаныштап, ашу-ызадан, өкініштен жарылып кете жаздады.

- Ой... оң-ба-ғандар!.. - деп кіжінді жол бойындағы біреу, бұлар ызамен әлгілерді ұзатып салып тұрғанында боран басталып, жылыжайларын ызғырық аяз кернеді. Сол түні Посты қар басып қалды.

Ал паровоздан кейінгі үшінші вагонда жолақты қалың мата мен қапталған купеде герман лейтенантының қарсысында сыпайы әрі сынай жымыып Тальберг немісше сөйлеп отырды:

- О, да, деп ара-тұра бір мыңқ етіп қойып жуан лейтенант темекі шайнаудан танбайды.

Лейтенант ұйықтаған кезде, барлық купелердің есігі жабылып, жарқыраған жылы вагонда әдеттегі бір сарынды жол міңгірі басталды. Тальберг дәлізге шығып “Ю.-3. ж.д.” деген мөлдір жазуы бар боз пердені ашып, сырттағы түнекке ұзақ телмірді. Онда жарық апалақтап, қар қапалақтап тұр, ал алдағы паровоз болса зәрені ұшырып, ышқына ысқырып, тіпті Тальбергтің де ызасын келтірді.

3

Сол түні үй иесінің, яғни инженер Василий Иванович Лисовичтің төменгі пәтерінде тыныштықты тек ауық-ауық шағын асханадағы тышқан ғана бұзды. Ол буфеттегі ескі сырдың қабығын қышырлата кеміріп, тықыр-тықыр еткізіп қожайым, инженердің зайыбы Ванда Михайловнаның сараңдығына іштей лағынет айтып жүр. Қарғанған, сүйегі арбиған ірі, бірақ іші тар Вандасы салқын да дымқыл пәтер-дің шағын жатынжайында шырт ұйқыда жатыр. Инженердің өзі ұйықтамай, кітаптар сықасып, қабырғаларға алуан түрлі заттар ілінген өте-мөте жайлы кабинетінде отыр. Мысыр ханшайымы бейнеленген, басына гүлді қолшатыр ұсталған тік тұратын шам бүкіл бөлменің әрін кіргізіп, нәзік бір құпия сәуле себездейді, жұмбақ жан инженердің өзі де терең былғары мамық таққа сүңгіп рақаттанып отыр. Заманның жұмбақтығы мен екіұдайлығы осынау орынтақта көміліп отырған адамның Василий Иванович Лисович екенінен де көрінеді. Яғни ол өзін Лисович атайды, бірақ жұрттың көбі оны бетпе-бет келіп қалғанда ғана Василий Иванович деп, сыртынан үшінші жақта ұдайы Василиса дейді. Оның мынадай бір себебі де бар, 1918 жылдың қаңтарынан бастап қалада шын мәнінде аласапыран болған кезде үй иесі инженер өзінің “В. Лисович” деген ап-айқын қолын жауапкершіліктен жалтарып әдейі өзгертіп, анкеталар мен анықтамаларда, ордерлер мен куәліктерде “Вас. Лис” деп қол қоятын болды.

Он сегізінші қаңтар күні Василий Ивановичтің қолынан қант кәртішкесін алып кезекте тұрған Николкаға қанттың орнына жон арқасынан тас тиіп,

Крещатникте екі күн қан құсты. (Снаряд құрығырдың қант кезегінде тұрған кілең жүрек жұтқан кісілердің үстінен жарылғанын қайтерсің). Үйге жетіп, өңі көгеріп кеткеніне қарамастан Еленаны қорқытпас үшін қабырғаға сүйеніп, бір леген қан құсқан Николка әпкесінің:

- Құдая! Тағы не боп қалды? - деп шошынғанына жауап ретінде:

- Бұл ит жегір Василисаның қанты ғой, - деп құп-қу болып бір бүйіріне құлай кеткен-ді. Содан Николка екі күн жатты, қайтіп ол үшін Василий Иванович деген болған жоқ. Әуелі он үшінші үйдің ауласы, сосын күллі қала инженерді Василиса атап кетті, әйел есімінің иесі тек үй комитетінің төрағасы дегенде ғана Лисович болды.

Көшенің әбден тынышталғанына көз жеткізіп, шаналардың сирек сықыры естілмейтін болған соң жатынжайдағы әйелінің қорылына құлақ түріп, Василиса алдыңғы бөлмеге шығып ысырма-лар мен бұрандаларды, ілгіш пен шынжырды мұқият қозғап көріп, кабинетіне оралды. Сосын аяғын ұшынан басып, қараңғылыққа сүңгіп кетті де ақжапқыш пен көрпеше алып келді. Сосын тағы да тың тыңдап, тіпті саусағын ерніне апарды. Пенжегін шешіп, жеңін түрініп, сөреден желім алды, дөңгелетіп оралған тұсқағаз бен қайшыны және әкелді. Содан соң терезеге жабысып, алақанын жапсырып, саусақтарының арасынан көшеге көз тастады. Оң жақтағы терезені ағылшын түйреуішінің көмегімен көрпешеммен бүркеп, ал сол жақтағы терезені жартылай ақжапқыш жауып қымтады. Саңылау қалмасын деп бәрін мұқият тексерді. Сосын орындықты алып, соның үстіне шығып, сөредегі кітаптардың жоғарғы қатарының сыртын қолымен сипалап, тұсқағазын пышақ-пен жоғарыдан төмен қарай тілді, сосын бәкісін тік бұрыш жасай бүйірлете жүргізіп, екі кірпіш бойындай төрткүлденген, өткен түні ғана жасап шыққан кішкентай құпия қойманы абайлап қана ашты. Жұқа мырыш қаңылтырдан жасалған қақпағын бір жағына ысырып, жерге түсті де үрейлене терезеге қарап, ақжапқышты қозғады. Екі бұрағанда сылдырлап кілтпен ашылатын төменгі жәшіктің түкпіріне құдайдың жарығына газет қағазымен оралып, айқыш-ұйқыш буылған пешаттаулы пакет шықты. Василиса оны қоймаға қайта тығып, қақпағын тас қып жапты. Үстелдің қызыл шұғасының үстіне салып қашан тақтасына

жеткізгенше тұсқағазды саралап қиды. Желім жағып оны орнына жапсырғанда гүлі гүліне, бұрышы бұрышына тура келіп, жігі білінбей кетті. Инженер орындықтан түсіп, атқарған шаруасына қайта көз тастағанда құпия қойманың бар-жоғы білінбейтініне әбден көз жеткізді. Василиса мардымси алақанын ысқылап, замат тұсқағаздың қалдығын отқа жағып, күлін де араластырып жіберіп, желімді жасырды.

Тірі жан жоқ қап-қараңғы көшеде дәу қарағанның бұтағында аяздан қалшылдап жарты сағат бойы міз бақпай, ақжапқышпен жартылай жабылған жасыл терезенің жоғарғы саңылауынан инже-нердің қарекетін қадағалап отырған қасқыр мәнзелдес сұр сұлба үнсіз жерге түсті. Күртік қарға серіппедей секіріп түскен ол қасқыр бүлкекке салып көше бойлай жоғары тартты, бұрқасын мен қараңғылық оның ізін сипап жұтып жіберді.

Түн. Василиса малынып мамықтақта отыр. Жасыл көлеңкеде ол аумаған түп-тура Тарас Бульба. Салбырап тұрған қою мұртына қарағанда қайдағы Василиса, еркектің нағыз өзі. Жәшіктерден сүйкімді бір сусыл естіледі, қызыл шұғаның үстінде бедері көз ұялатқан ұзынша қағаздар жатыр. Оның бетіне: “Мемлекеттік банк белгісі. 50 карбованец. Кредит билеттерімен қатар жүреді” деген жазулар бар.

Бетіндегі бедері суретте: күрекпен қаруланған, мұрты салбыраған шаруа мен орақ ұстаған шаруа әйелдің бейнесі. Сырт жағында дөңгелек раманың ішінде әлгі шаруа мен шаруа әйелдің үлкейтілген қызыл шырайлы жүзі суреттелген. Барлығының үстінде: “Ақшаны қолдан жасаушылар абақтыға қамау арқылы жазаланады” деген ескертпе жазу тұр, аяғына “Мемлекеттік банктің директоры Лебедь-Юрчик” деп сеніммен қол қойған.

Шойын сабын жағылғандай бұйра бакенбардты мыс салт атты Александр II шабандоздар санынан Лебедь-Юрчиктің туындысына алая, ал шам-ханшайымға жымия қарайтын сияқты. Қабырғадан көкала қағаздарға мойнына Станислав орденін асқан шенеунік -Василисаның ұлы анасы майлы бояумен салынған суреттен үрейлене тесіледі. Жасыл сәулемен Гончаров пен Достоевский кітаптарының тізілген түбі жалтырайды, одан әрі иін сіресіп, алтындатқан атты ұланы сап түзеп Брокгауз-Ефрон иін тіреседі. Жайлы ұя деген осындай-ақ болар.

Бес пайыздық бағалы қағаздар тұсқағаздың астындағы құпия қоймаға таптырмастай ғып тығылған. Онда және он бес “кате-ринка”, тоғыз

“петровка”, он “николай бірінші”, үш жауһар жүзік, танамоншақ, Анна және екі Станислав ордені жатыр.

№2 құпия қоймада он екі “катеринка”, он “петровка”, жиырма күміс қасық, алтын баулы сағат, үш портсигар (“Қымбатты қызметтесіме” дегенмен Василиса шылым шеккен жан емес), елу алты ондық, тұз сауыттар, алты адамға арналған күміс сервис пен сүзгі бар (үлкен қойма отын сарайында, есіктен тура екі қадам, бір адым солда, бір қадам қабырға бөренесіне бормен белгі салын-ған. Бәрі әйнем печенесінің жәшіктеріне салынып, клеенкаға оралып, тігісі қарамайланып, екі сажын терең орда жатыр).

Үшінші құпия қойма шатырдың астында мұржаның екі ширегіндей терістік-шығысқа қарай балшық төмпенің асты, онда қант шаққыштар, жүз сексен үш алтын ондық, жиырма бес мың теңгелік пайыздық қағаздар бар.

Лебедь-Юрчиктің көгалалары күнделік жұмсауға ғана керек.

Василиса ақша санағандағы әдетінше алақтап, бедер суреттерге сілекейін жақты. Оның жүзінен жаратқанға разылық лебі есті де кенет күтпеген жерде бозарып кетті.

- Жалған, жасанды ақша, - деп ызалана бүрк етіп басын шайқады, - о, қасірет. Ә?

Василисаның көгілдір көзі өлеусіреп мұңға толды. Үшінші ондықта - біреу. Төртінші ондықта - екеу, алтыншыда - екеу, ал тоғызыншыда қатарынан үшеуі жалған ақша болып шықты, кәдімгі Лебедь-Юрчиктің абақтымен қорқытатын жасандылары. Барлығы жүз отыз қағаздан нақты сегіз жалған ақша шығып отыр. Суреттегі шаруасы тұнжыраған бірдеңе, ал ол көңілді болуы керек, бауында да құпиялық жоқ, үтірі мен екі нүктесі теріс түсіпті, қағазы да Лебедьтікіндей емес, жақсырақ. Василиса оны жарыққа ұстап көрді, екінші жағынан Лебедь шынында да жалған боп көрінді.

- Біреуін ертең кешке арбакешке беремін, - деді өзімен-өзі сөйлесіп Василиса, - бәрібір жүру керек, әрине, базарға бармай болмайды.

Ол арбакешпен базарға арналған жалған ақшаларды бөлек тақталады да, қалғанын пәшкелеп сылдырлайтын құлыпқа жасырды. Кенет дір ете қалды. Төбеден жүгіріп өткен біреулердің қадамы білінді, өлі тыныштықты күлкі мен күңгірт дауыстар бұзды. Василиса суреттегі Александр II-ге қарап:

- Қарап келуге мұрсат етіңіз: тыныштық деген ешқашанда болмайды, - деді.

Жоғары жақ тынышталды. Василиса есінеп, жөке мұртын сипады, терезеден көрпеше мен ақжапқышты сыпырды, қонақжай-дың шамын жақты, оның жанындағы граммафон рупоры күңгірт жылтырады. Он минөттен кейін пәтерді түгел түнек басты. Василиса әйелінің жанына келіп, дымқыл жатынжайда ұйықтады. Тышқан мен көк иісі аңқып, былжыраған ұйқылы зерігу басталды. Міне ол түс көріп, Лебедь-Юрчик оған салт атпен келген екен дейді, қайдағы бір Тушино ұрылары кілтпен бұрап құпия қойманы ашқан екен. Қарғаның солдаты үстел үстіне шығып ап, бұның мұртына түкіріп, тапаншасын тіреп тұрып атып салды. Қара терге малынып, Василиса кемсеңдей атып тұрды. Сондағы алғаш естігендері тышқандардың үйелменімен келіп асханадағы кепкен нанды кеміріп, тықырлатып жатқаны, сонан соң төбе тақтай мен кілемдер арқылы ғажайып бір нәзік күй шерткен гитара даусы мен күлкі есті...

Ізінше жоғарғыда керемет бір қуатты дауыс құштарлықпен ән шырқап, әлгі гитара маршқа басты кеп.

- Жалғыз ғана амал - пәтерден бас тарту,- деп ақжапқыштан Василисаның даусы тұншыға шықты, - мынаған тіпті төзуге болмайды ғой. Не күндіз, не түнде тыныштық жоқ.

Гвардия оқу орнын өткерген,
Ән сап әне келе жатыр юнкерлер.

- Дегенмен, осылар несіне жетісіп думандатады... Рас, заман қазір сұмдық қатерлі. Бұларды қуғанда да орнына кімдерді жіберерсің, әйтеуір бұлар офицерлер ғой, қатер бірдеңе бола қалса, қорғанышың бар... Піріс! - деп айғайлады тықырлатып тыншымаған тышқандарға Василиса.

Гитара... гитара, қайран гитара...

Асхана люстрасының төрт оты түгел жанып тұр. Көк түтін жалаудай желкілдейді. Сарғыш перделер әйнектелген айбанды қымтап жауып тастаған. Сағаттардың тықылы естілмейді. Ақ дастарқанда жылыжай раушанның дестесі, үш шөлмек арақ пен жіңішке герман бөтелкесіндегі ақ шарап тұр. Қызғылт стақандар, жалтыраған құтыдағы алмалар, кесілген лимондар, туралған нан, шай... дастарқанның әзірге бар мәзірі.

Мамықтақта бүктелген әзіл-сықақ газеті “Сайтанның сапалағы” жатыр. Бастарды тұман тербетіп, себепсіз қуаныштың алтын аралына қарай маңып, енді бірде үрейдің май тасқынына лақты-рады. Тұман арасынан: “Жалаңаш құйрықпен кірпіге отыра алмайсың” сияқты бейәдеп сөздер сығалайды.

- Дегенмен, ойнақы оңбаған... Ал зеңбірек дегендер тынышталды. Тәйірі алғыр, оспақ сөздер тынбайды! Арақ, арақ Һәм тұман. Ар-ра-та-там.
Гитара:

Сабынга қарбыз пісірме,

Американдар күшінде.

Мышлаевский әлдеқайда түтін шымылдығы арасынан күліп жіберді. Қып-қызыл мас.

Брейтманның әзілі өрге асады,

Қайда әлгі сенегалдың жасағы?

- Қайда, қайда? Шын мәнінде, қайда, өзі? - деп кеңірдектейді шалабурыл Мышлаевский.

Брезенттің астында қой қоздайды.

Родзянкаң президент болуды ойлайды.

- Қанша айтқанмен, талантты жексұрындар, ешбір лаж жасай алмайсың!

Тальберг кеткеннен кейін есін жинауға мұршасын келтірмеген Еленаның ақ шараптан жан ауруы айығудың орнына мәңгіртіп жіберді. Ол үстелдің қымқы басында мамықтақта отыр. Қарсы бетте түкті халат киген, өңі аппақ қудай, тек арақтан бетіне қызыл дақтар шыққан, өлердей шаршаған Мышлаевский. Көзінің алды қызыл шеңберлер - ызғырық суықтан, бастан кешкен үрейдің, арақ пен ашу-ызаның белгісі. Үстелдің ұзына бойында бір жағында Алексей мен Николка да, екінші жағында - бұрынғы лейб-гвардиялық ұлан полкының поручигі, бүгінгі кінәз Белоруковтың штабтағы адъютанты Шервинский Леонид Юрьевич, онымен қатар отырған подпоручик Степанов, Федор Николаевич, артиллерист, Александр гимназиясындағы лақап аты бойынша, Карась осы.

Кішкентай болса да ішті, шын мәнінде де ол мөңке балық -Карасьқа ұқсайтын. Карась Шервинскиймен Турбиндардың подъезінде Тальберг аттанғаннан кейін жиырма минөт өткен кезде ұшырасып қалды. Екеуінің де бөтелкелері бар екен. Шервинскийде ораулы төрт шөлмек ақ шарап та, Карасьта - екі шиша арақ. Шервинскийдің қолында онан өзге төрт қабат қағазбен орап тастаған үлкен гүл десте бар, бұл раушандардың Елена Васильевна-ға арналғаны өз-өзінен белгілі. Карась жаңалығын подъезде-ақ айтып үлгерді: оның погонына алтын зеңбірек қадалыпты, одан әрі төзуге болмайды, бәрімізге де білек сыбанып айқасқа шығу керек, өйткені университеттегі оқудан бәрібір ештеңе шықпайды, ал Петлюра жетіп келсе, бәрінің құрдымға кеткені деп біл, деді. Барлығы қолға қару алуы керек, ал артиллеристерге сөз жоқ мортирлы дивизионға бару шарт. Командирі - полковник Малышев, қысқа мойын зеңбіректермен жарақтанған дивизион тамаша, өзі студенттерден тұрады, сондықтан студенттік аталып кеткен. Карась Мышлаевскийдің қайдағы жоқ құрыған жасаққа кіріп кеткеніне

өкінетін көрінеді. Асығып батырсынам деп ақымақтық жасады. Енді оның қайда екенін тірі пенде білмейді. Бәлкім, оны қала түбінде мерт еткен де шығар...

Қызық қылғанда, Мышлаевский осында, жоғарыда отырған болып шықты. Алтын ғой Елена, жатынжайдың қаракөлеңкелігіне қарамай, күміс жапырақты дөңгелек айнаның алдында опаланып, раушан гүлін қабылдауға шықты. Алақай! Барлығы осында ғой. Карасьтің мыжылған погонындағы алтын зеңбірек Шервинскийдің ақшыл атты әскер погоны мен қырын қатырып өтектеген көк бриджісінің қасында түкке тұрғысыз болып шықты. Тальбергтің жоғалып кеткенін естігенде шапаты ғана Шервинскийдің уытты көзінде қуаныш ұшқыны доптай секірді. Қолтоқпақтай ұлан өз даусынан керемет бір дауыл байқап, мынау қызғылт қонақжайды құйын ұйтқығандай әнмен үйіріп, Гимения құдайға мадақ жырын арнап шырқап кеп берді дерсің. Былайынша, Шервинскийдің мынау даусының жанында бұл жарық дүниедегінің бәрі де түкке тұрмайтын тәрізді. Әрине, қазір штаб дегенің, мынау алақұйын соғыс, большевиктер, Петлюра сияқтылар, әсіресе борыш алаңда-тып тұр ғой, сосын бәрі қалыпқа түскенде, Петербурттағы байла-ныстарына қарамастан бұл әскери қызметті тастайды да, сахнаға тартып тұрады. Бірақ оның жоғарыдағы байланыстары деген ауыз ашқызып, көз жұмғызатындай болатын. Әйткенмен ол ^а Бсаіада және Мәскеудің үлкен театрында ән салуды аңсайды. Мәскеудің Театр алаңында большевиктерді фонарларға асқанда ол арман да жүзеге асар. Жмеринкада оған графиня Лендрикова ғашық болып қалған, өйткені ол беташар жырын айтқанда Ға-ның орнына 1а-ны алып, бес тактіні ұстап тұрды. Бес дегенде Шервинский өзі де басын сәл иіп, бәз-біреудің бұны айтып тұрған бұл емес, басқа біреу дегенін естіп қалды.

- Солай де, бес. Жарайды енді, асқа барайық.

Міне, алау-жалау түтін...

- Сенегалдықтардың ротасы қайда деймін. Штаб қызметкері, кәне осыған жауап берші. Леночка, шарап іш, алтыным, шарап іш. Барлығы да жақсы болады. Ол кетіп, қайта жақсы жасады. Донға өтіп мұнда Деникин армиясымен бірге оралады.

- Болды енді! - деп шыр ете қалды Шервинский. - Болды ғой. Маңызды бір жаңалық хабарлауыма мәулет беріңдер: бүгін Крещатникте серб квартирьерлерін көрдім, бүрсігүні, ең кем дегенде екі күннен кейін қалаға екі серб полкы келетін көрінеді.

- Бері қара, бұл шын ба, өзі?

Шервинский күреңітіп кетті.

- Ім, сұрақтың өзі оғаш. Мен өз көргенімді айтып отырсам, бұлай сұрақ қоюдың өзі орынсыз.

- Екі полк дейді... екі полк деген не?..

- Олай болса, тыңдап алған жақсы емес пе. Кінәз маған бүгін өзі айтты: Одесса айлағында көліктер жүгін түсіріп, гректер мен сенегалдардың екі дивизиясы келді деп. Енді бір апта шыдас берсек, сосын немістеріңе пысқырмаймыз да.

- Опасыздар!

- Бар ғой, бұл дұрыс хабар болса, онда Петлюраны ұстап алып, дарға асу керек. Иә, дарға асу керек!

- Өз қолыммен атып тастар едім.

- Тағы да бір жұтайықшы. Сіздердің денсаулықтарыңыз үшін офицер мырзалар.

Бір қағып салғанда шын тұман басталды. Кәдімгі соқыр тұман, мырзалар. Үш бокал ішіп салған Николка өз бөлмесіне орамалын алғалы жүгіріп, алдыңғы бөлмедегі (ешкім көрмесе, өзіңмен өзің болғаның да жақсы) киім ілгішке кеп құшақтай жығылды. Мұнда Шервинскийдің алтын сабы жарқылдаған қисық қылышы тұр. Оны парсының ханзадасы сыйлаған-ды. Жүзі дамастікі болса ғой. Ханзада дамас жүздісін сыйламағанмен,

мынасының өзі қымбат әрі әдемі. Белбеуге ілінген қында түсі суық маузер қарауытады. Карась “стейеренің” аузы көгілдір тартқан. Николка қынның суық ағашына бетін басып, жыртқыш маузердің тұмсығын саусағымен қозғап көріп, толқығаннан жылап жібере жаздады. Сонау Постың аржағында қазір-ақ айқасқа араласқысы келді, қарлы далада. Бұлай отыру ұят қой, ыңғайсыз да... Мұнда арақ-шарап, жылы жайлы орын, ал юнкерлер дірдектеп тоңып жүрген жақта сақылдаған аяз, бұрқаған боран, көзге түртсе көргісіз түнек. Сонда анау штабтағы-лар не ойлайды екен? Жасағы болса, әзір дайын емес, студенттер үйретілмеген, сенегалдықтары әлі жоқ, шамасы олар хром етік сияқты қап-қара шығар... Бірақ олар бұл жерде жаурап, үсіп қалады ғой. Өйткені олар аптап ыстыққа бауыр басып кеткен жандар емес пе?

- Мен сендердің гетмандарыңды сүйікті Украинамды құрамын дегені үшін дарға бірінші асар едім,- деп айғайлап жіберді үлкен Турбин. Киевтен Берлинге дейінгі азат Украина жасасын деп, жарты жыл бойы орыс офицерлерін қорлады, біздің барлығымызды мазақ етті. Орыс армиясын жасақтауға кім қарсы шықты? Қарсы шыққан - гетман. Әлгі масқара тілмен орыс тұрғындарын қудалап, лаңкестік жасаған кім? Гетман. Мынау басына құйрық жапсырып алған жексұрындарды жасақтаған кім? Тағы да Гетман. Енді міне мысық құсатып желкесінен сыққан кезде олар орыс армиясын құра бастады. Дұшпан екі-ақ адым жерде тұр, ал бұлар штабтар мен жасақтарды жаңа ғана құрып жатыр. Қарашы, ой, қандай күлкі!

- Үрей сеуіп отырсың, - деді салқын қанды Карась.

Турбин іштей ыза болды.

- Мен бе? Мен бе үрей сеуіп отырған? Сендер тек мені түсінгілерің келмейді. Жалпы үрей туғызғалы отырған жоқпын, кеудеме сыймай, зығырданымды қайнатқанның бәрін қотарғым келеді. Үрей дейсің бе? Оған алаңдама. Ертең-ақ мен әлгі атаған дивизионыңа барамын, Малышевің дәрігер ғып қабылдасам, қатардағы жауынгер боламын. Мынау тірлік зеріктіріп, зықымды шығарды. Үрей емес, - дей бергенде бір түйір қияр

тамағына кептеліп қап, қатты жөтеліп, дем ала алмай қалғанда Николка оны арқасынан ұрғылады.

- Дұрыс! - деп Карась үстелді соғып қалды. - Қатардағы жауынгерде нең бар, дәрігер ғып орналастырамыз.

- Ертең бәріміз барып кіреміз, - деп міңгірледі мас Мышлаевский, - бәріміз бірге барамыз. Бүкіл Александр императорлық гимназия-сы болып. Ура!

- Ол жексұрынның өзі! - деп наразылығын Турбин одан әрі үдетті. - Ол өзі әлі қарғыс атқан тілде атымен сөйлемейді! Бұрнағы күні ол кэззаптан әлгі Курницкийден сұрамаймын ба, бақсам ол өткен жылдардың қарашасынан бері орысша сөйлеуді ұмытқан көрінеді. Украинша “мысық” қалай болады деп сұрасам, “мышық”, яғни, “кит” деп тұр. “Ал кит қалай аталады?” деп сұраймын ғой. Ол тоқтай қалып, көзін атыздай қып, үндей алмады. Содан бері амандаспайды да.

Николка қарқылдап күліп жіберіп, былай деді:

- Оларда “кит” деген сөз болуы мүмкін емес, өйткені Украина суларында кит жүрмейді, ал Ресейде барлығы көп. Ақ теңізде киттер бар...

- Жасақ жию дейді,- деді мысқылдай сөзін жалғастырып Турбин.

- Кеше учаскелерде не болғанын сендердің көрмегендерің өкінішті-ақ. Ақша жалдаптарының бәрі әскерге шақыру бастала-тынын үш күн бұрын біліпті. Барлығының жарығы бар сияқты, барлығының оң жақ өкпесінің үсті ісіп кеткен, ал ондай ісігі жоқтар жер жұтқандай құрып кетті. Ал бұл аса қатерлі нышан, ағайындар. Кофеханаларда жасақ жию алдындағы ыбыр-сыбыр, ешкімнің де барғысы жоқ - іс насырға шапқан. О, кэззап, кэззаптар! Бар ғой, сәуір айынан бастап офицерлер қосынын жасақтағанда, біз ендігі Мәскеуді де алатын едік. Түсіне білсеңдер, ол осы қаланың өзінен-ақ елу мыңдық армия жасақтар еді, ал ол дегенің қандай керемет күш! Және іріктелген, ең таңдаулылар ғой ол: кілең офицерлер, юнкерлер, студенттер, гимназистер - қалада олардың өзі сан мың, бәрі де шыбындай жанын қиып, аттануға әзір болатын. Сонда кіші Ресейде Петлюраңның

қарасы да көрінбей, Мәскеудегі Троцкийдің өзін шыбындай қыратын едік қой. Тура солай жасар кезең еді. Онда мысық сойып жеп жатыр дейді. Ол иттің баласы алдымен Ресейді құтқарсын.

Турбин қызара бөртіп, аузынан сөзі шашырап, сілекей құсап ағытылды. Екі көзі жайнап кетті.

Сен... сен бар ғой... саған дәрігер емес, қорғаныс министрі болу керек еді, рас айтамын, - деп сөз бастады Карась. Ол қылжақтай күлді, алайда Турбиннің сөзі ұнап, оны өртеп өткендей болды.

- Мынаны ұғын сен, - деді Карась, - немістер әскер жасақтауға мұрсат бермес еді, өйткені, олар армиядан қорқады ғой.

- Дұрыс емес! - деді, - нәзік үнмен қарсылық білдіріп Турбин. - Тек иығыңда ойлай алатын басың болса, гетманмен қашанда ақылға келуге болады. Немістерге тек оларға біз қауіп төндірмейміз деп түсіндіру керек еді. Әрине, бұл соғыстан біз ұтылдык! Бізді енді басқа сұмдық күтіп тұр, ол соғыстан, немістен де, бұл жалғандағының барлығынан қатерлі. Ол - Троцкий. Немістерге былай деу керек еді: сендерге қант керек пе, нан керек пе! Керек болса, алыңдар да, күтірлетіп жей беріңдер, солдаттарыңды ауқат-тандырыңдар. Кекірік атқанша жеңдер, тек қана бізге көмекте-сіңдер. Әскер жасақтауға мүмкіндік беріңдер, ол алдымен сендерге жақсы, біз сендердің Украинада тәртіпті ұстап тұруларыңа қолқабыс етеміз, құдайшылдарымыздың Мәскеу дертіне ұшырамауына жәрдемдесеміз. Қалада қазір орыс армиясы болды бар ғой, біз Мәскеуден темір қабырға арқылы қорғанар едік. Ал Петлюраңа... пшту... - Турбин ызаланғаннан жөтеліп те қалды.

- Тоқтай қал! - деп Шервинский орнынан тұрды. - Тұра тұр. Мен Гетманды қорғап сөйлегелі тұрмын. Рас қателіктер кетті, бірақ Гетманның жоспары дұрыс болатын. Ол, ол дипломат қой. Өлке Украиндікі, мұнда өзінше сай өрлеп, өзінше жүргісі келетіндер бар - алдарынан жарылқасын.

- Олар бес пайыз деңіз, ал орыстар тоқсан бес!..
- Дұрыс. Бірақ олар, кінәз айтқандай, мәңгі қаңғыманың рөлін ойнар еді. Міне, сондықтан да оларды тыныштандыру керек болатын. Кешіккен Гетман дәл солай жасап, орыс армиясын құратын еді де, шұрқ етпей отыратын еді. Осынысы дұрыс емес пе, - деп Шервинский масаттана қолын әлдеқайда нұсқады. Әне, Владимир көшесінде үш түсті ту желбіреп те тұр.
- Ту ілу жөнінен де кешіктік!
- Иә, оның рас. Біраз кешіктік, бірақ бұл түзеуге болатын қателік.
- Аузыңа май, мен де шын көңілден соны қалаймын, - деп Турбин бұрышта тұрған құдай-ана суретіне шоқынды.
- Жоспар былай болатын, - деп даусы саңқылдап, ексімдей сөйледі Шервинский, - соғыс бітетін болса, немістер ес жиып, біздің большевиктерге қарсы күресімізге көмек көрсетер еді. Сонда Мәскеу алынып, Гетман Украинаны биік мәртебелі ағзам император Николай Александровичтің аяғына салтанатты түрде жығатын еді ғой.

Осы хабарламадан кейін, асханада өлі тыныштық орнады. Николка қапаланып құп-қу боп кетті.

- Императорды өлтірген, - деп күбір етті ол.
- Қай Николай Александровичты айтасың? - деп сұрады айран-асыр болған Турбин, Мышлаевский болса сәл ғана теңселіп, көршісінің стаканына көз қиығын тастады. Өзін өзі ұстап отырып, ақыры мас болғанша ішіп, қолшатыр құсап жайылып қалғаны айдан анық.

Басын алақанына тіреп отырған Елена ұланға үрейлене қарады:

- Асықпай тыңдаңдар, - деді онша мас емес, Шервинский қолын көтеріп, зор дауыспен. - А-ал, офицер мырзалардан (Николка бір қызарып, бір қуарды) менің хабарлағаным туралы әзір ешкімге тіс жармауын сұраймын. Былай, Гетманның нөкерлері алдына барғанда Вильгельмнің сарайында не

болғанын білесіздер ме?

- Одан ешқандай түсінігіміз жоқ, - деді тыңдауға бейіл білдірген Карась.
- Олай болса, маған белгілі ол.
- Түу! Бұған барлығы мәлім, - деп таңданды Мышлаевский, -бұның бармаған жері жоқ.
- Мырзалар! Сөзін айтуға мұрсат берсеңдерші.
- Император Вильгельм нөкерлерімен ілтипат көрсете әңгіме-лесіп болғаннан кейін былай депті: “Сіздермен мен енді қошта-самын, ал одан әрі өздеріңізбен мына кісі сөйлеседі...”. Ізінше перде ысырылып залға өзіміздің патша шығады. “Офицер мырзалар, -дейді ол, - Украинаға барып, өз бөлімдеріңізді жасақтай беріңіздер. Кезі келгенде армияның тізгінін өз қолыма алып, Ресейдің жүрегі - Мәскеуге бастап барамын”. Осыны айтып көзіне жас алыпты ол. Шервинский жарқылдап көзімен күллі қауымды шолып шығып, бір стақан шарапты тартып салып, көзін жыпылықтатты. Оған он бірдей көз қадалды, үнсіздік қашан ол орнына отырып шошқа шұжығын жей бастағанға дейін созылды.
- Бері қарашы... бұның бәрі аңыз ғой, - деді қинала тыжы-рынып Турбин. - Бұл хикаяны мен баяғыда естігенмін.
- Барлығы да өлтірілген, - деді Мышлаевский, патша ағызам да, патшайым да, мұрагер де өлтірілген.

Шервинский пешке көзінің қиығымен қарап, терең дем алып ауаны мол жұтты, сөзге кірісті:

- Сендер бекер сенбейсіңдер. Мәртебелі императордың қазасы туралы хабар...
- Титтей де әсірелеп айтылмаған, - деп масаң Мышлевский төтесінен бір-ақ қойды.

Елена ашу қысып дір ете қалды да, тұманнан шықты.

- Витя, саған ұят емес пе бұлай деу. Офицерсің ғой сен.

Тұманға енді Мышлаевский сүңгіп кетті.

- Ол қауесетті большевиктердің өзі ойлап тапқан. Патша адал берілген гувернерінің көмегі арқасында аман құтылған... кешіріңіздер өзінікі емес, мұрагердің гувернері Мосье Жильярдың және бірнеше офицердің арқасында аман қалған ... олар оны Азияға алып кеткен. Одан Сингапурға апарып, теңіз арқылы Еуропаға жеткізген. Міне енді патшамыз император Вильгельмде қонақшылап жатыр.

- Ал Вильгельмнің өзін де түсіріп тастаған жоқ па еді? - деп таңданды Карась.

- Олар екеуі де Данияда қонақшылап жүр, патшаның анасы, мәртебелі ағзам Мария Федоровна да солармен бірге. Егер сендер маған сенбесеңдер бар ғой, бұны айтқан кінәздің өзі, соған барыңдар.

Абыржыған Николканың көкірегі қарс айырылды. Оның сенгісі-ақ келді.

- Егер дәл осылай болса, - деп кенет көңілденіп орнынан тұрған ол маңдайының терін сүртіп сөз бастады, - мен мәртебелі императордың денсаулығы үшін тос көтеруді ұсынамын! - Оның стақаны жарқ етіп, ақ герман шарабы алтын жебе сияқты жұтқын-шақтан өте шықты. Орындықтардың аяғына тиіп шпорлар шыңғырлады. Шайқатылып үстелден ұстап Мышлаевский орнынан тұрды. Елена түрегелді. Оның алтын орағы желкілдеген шашы самайына төгілді.

- Мейлі! Мейлі! Мерт болса да мейлі! - деп даусы жарықшақ-танып қарлығыңқы үнмен айғайлап жіберді ол - Бәрі бір, мен ішемін. Ішемін мен.

- Дно бекетінде тақтан бас тартуы оған ешқашан да кешіріл-мейді.
Алайда ащы сабақ алған біз енді Ресейді бәрібір тек қана монархия
құтқаратынын білеміз. Сондықтан император өлсе де, император жасасын!
- Турбин осылай айғай салып стақан көтерді.

- Ур-ра! Ур-ра! Ур-ра-а!! - деген дабыл асхананы үш мәрте басына
көтерді.

Төменде қара терге түсіп Василиса атып тұрды. Ұйқысын аша алмай ол
бажылдай барқырап Ванда Михайловнаны оятты.

- Құдайым-ай, құ... құ... - деп шырылдады Ванда оның жейдесінен
қапсыра ұстап.

- Бұл не деген бассыздық! Түнгі сағат үш! - деп жыламсырай бажылдады
Василиса қараңғы төбені нұсқап. - Мен шағымданам, ақыры арыз жазбаса
болмайды.

Ванда да налыды. Кенет екеуі де тас боп үндемей қалды. Жоғарыда төбе
тақтайдан ап-айқын майда толқын тербетіліп, сыңғырлаған қуатты бір
баритон дауыс:

*... державалық құдірет,
Патшалық құр, билік ет, -*

деп аспандады.

Василисаның жүрегі тоқтап қала жаздап, сыгандарша аяғы да терлеп кетті.
Тілін шұғадай суылдатып, ол тағы да міңгірледі:

- Жоқ деймін-ау, олар шетінен есі ауысқан жынды... Олар бізді бір бәлеге
ұшыратып, содан құтыла алмай жүрмесек жарар еді. Әнұран айтуға тыйым

салынған еді ғой. Құдайым-ау, бұлар не істеп жатыр? Көшеге естілді ғой, көшеге!!

Алайда Ванда тастай қатып қайта ұйықтап қалды. Василиса жоғарыдағы соңғы аккорд айғай-шу мен дабыра-дудың арасында әбден сап болғанда ғана қисайды.

- Русьте енді православиялық дін мен патшалық билік қана болуы мүмкін, - деп айқайлады шайқалақтап тұрып Мышлаевский.

- Дұрыс.

- Мен бар ғой... бір апта бұрын “Павел Біріншіде” болдым... -деді тілі бұратылып Мышлаевский, - сонда осы сөзді бір әртіс айтып, мен шыдап отыра алмай: “Дұр-рыс!” деп айғайладым, сосын не болды дейсіздер ғой, жұрт айнала дуылдатып қол соқты. Тек бір ғана жексұрын жоғарғы қабаттан “Нақұрыс!” деп айғай салды.

- Жө-ит-тер, - деп бұрқ етті масая бастаған Карась.

Тұман. Тұман. Соқыр тұман. Тоңқ та таңқ... таңқ та тоңқ. Енді арақ ішудің де, шарап ішудің де жөні жоқ. Жаныңды шайып, қайта кері қайтады. Кішкентай әжетхананың тар қылтасында төбедегі шам секіріп, билеп, сиқырланғандай-ақ барлығы бұлдырап, шыр айналып жүре берді. Аппақ қудай боп, әбден азап шеккен Мышлаевский ішкен-жегенінің бәрін құсып тастады. Өзі де мас, түрі адам көргісіз, шашы маңдайына жабысып қалған Турбин Мышлаевскийді сүйемелдеп жүр.

- А-а...

Ақыры ол аһ ұрып қолжуғыштан кері серпілді де, өлеусіреген көз жанарын әрең қозғап, босап қалған қап сияқты Турбиннің қарына сылқ ете қалды.

- Ни-колка, - деген бір дауыс шықты буалдыр түтін мен қараңғылықтың

арасынан, тек бірнеше секөнт өткенде ғана Турбин оның төл дауысы екенін түсінді. - Ни-колка! - деп қайталады ол. Әжетхананың аппақ қабырғасы шайқатылып, жасыл түске айнал-ды. “Құдай-ау, құдая, мынау қандай жиіркенішті, жүрек айнырлық. Енді ешқашан арақты шараппен араластырмаспын-ау, араластыр-маймын”, - деді ол өзіне-өзі. - Никол...

- А-а, - деп қырылдады еденге отырып жатып Мышлаевский.

Қара саңылау кеңейіп, одан Николканың басы мен шевроны көрінді.

- Никол... көмектес, алшы мынаны. Алғанда қолтығының астынан ұста.

- Ц...Ц...Ц... Еһ-е! - деп басын аянышпен шайқап, міңгірлеген Николка бар күшін салды. Шалажансар дене зілдей, аяғы еденді сызып, жан-жаққа кетеді, басы сабақталған инедей бұлғаң-бұлғаң, былқ-сылқ етеді. Тоңқ-таңқ. Сағат қабырғадан сырғып, орнына қайта қонды. Кеседегі гүлдер дестесімен секіріп тұрғандай. Елена-ның беті қызара бөртіп дуылдап, шашы оң қабағының үстінде билейді.

- Солай. Жатқыз оны.

- Тым құрығанда халатпен қымта оны. Мен осындамын, ыңғайсыз ғой. Қарғыс атқан сайтандар. Іше білмейсіңдер. Витька! Витька! Саған не болған? Вить...

- Таста. Ол көмектеспейді. Николушка тыңдашы. Менің кабинетімде сөредегі әйнек құтыда, сыртында “Бідиог аттопіі” деп жазылған, сайтан алғырдың бұрышы жыртылған, көресің ғой мүсәтір иісі шығады...

- Қазір...қазір... Еһ-е.

- Доктор, сен де жақсысың ғой...

- Ал, жарайды, жарайды.

- Не дейсің? Тамыры соқпай ма?

- Жоқ, қайдағыны айтпа, ол кетеді.

- Леген! леген!
- Леген әкеліндер.
- А-а-а...
- Әй, сендер-ай!

Мүсәтір спиртiнiң өткiр иiсi мұрын жарып барады. Карась пен Елена Мышлаевскийдiң аузын ашты. Николка оны сүйемелдеп тұрды да, Турбин аузына түсi бозарған ақ су құйды.

- А...кpp...у-уһ...Тiф...фә...
- Қар, қар әкел.
- Тәйiрi құдайым-ай. Сол соншалық күрес керек пе екен...

Оның маңдайына сулы шүберек басылған, одан ақжапқышқа су тамып жатыр. Шүберектiң астынан қарс жабылған қабақтан қанталаған көздiң ағы жылтырайды, үшкiрлене түскен мұрнының екi жағы көкшiл көлеңке. Бiрiн-бiрi шынтағымен итермелеп олар ширек сағат бойы тәйкесiнен түскен офицердiң айналасында қашан ол көзiн ашып:

- Аһ... жiберiндершi... - деп қырылдағанша құрақ ұшып әбiгерге түстi.
- Солай де, онда жарайды, осында ұйықтасын.

Барлық бөлмелерде шам жағылып, жүгiрiп жүрiп, төсек әзiрледi.

- Леонид Юрьевич, сiз мұнда, Николканың бөлмесiне жатасыз.

Қып-қызыл нарттай, әлi қунақ, тың Шервинский шпорын

шылдырлатып, төбе шашы көрiнгенше иiлдi. Еленаның аппақ қолдары

дивандағы жастықтың үстінен бұлдырады.

- Әуре болмаңыз... мен өзім.
- Аулақ жүріңізші. Жастықты құлағына тартқаны несі? Маған көмегіңіздің қажеті жоқ.
- Қолыңыздан сүйюге рұқсат етіңізші.
- Ол ненің ақысы?
- Қызметіңізге деген разылық қой.
- Онсыз да болады әзір... Николка, сен өз кереуетіңе жат. Ал, оның халі қалай?
- Ештеңе етпес, ұйықтаған соң айығады.

Николканың бұрынғы бөлмесіне ақ төселіп екі төсек салынды. Бұл бөлме кітап сықасқан екі үлкен шкәпті айырып, сыртынан жасалған қолдан бөлінген шағын жай болатын. Оны профессордың отбасы кітап бөлме атайтын-ды.

Шамдар сөнді, Николканың кітап бөлмесінде де, асханада да жарық өшті. Қалың перде маталарының арасынан Еленаның жатынжайында асханаға бір жолақ күрең-қызғылт жарық түсті. Ашық жарық оны мезі ғып, шам қалпағының үстіне ол театрлық күрең қызыл бөрікті жаба салған еді. Бұрындары капор аталатын бұл бөрікпен Елена кешкілік қолынан да, жағасынан да, ернінен де әтір иісі аңқып театрға барғанда осы қалпақшаның астынан ол “Қарғаның мәткесіндегі” Лиза құсап көрінетін. “Қарғаның мәткесіндегі” Лиза сияқты ақсары Елена капордың қасынан әзірленген кереуетте екі қолын тізесіне салып отырды. Жалаң аяғы қырқыла бастаған аю терісіне сүңгіген. Шараптың шамалы ғана уыты баяғыда тарқаған, енді қара бұлттай қалың қайғы Еленаның басын капор құсап торлады. Көрші бөлменің шкәпті ысырып жасалған есігінен Николканың нәзік пысылы, Шервинскийдің ширақ қорылы келеді. Кітап бөлмеде сілейіп жатқан Мышлаевский мен Карасьтан үн жоқ. Елена жалғыз болатын, сондықтан шыдай алмай өзімен өзі сырласты, іштей

сыбырлап, ерні жыбырлап қарауытқан екі терезеге үн қатты.

- Кетіп қалды ғой...

Ол өзімен-өзі күбірлеп, құрғақ көзін сығырайтып ойға шомды. Ойлары оның өзіне де түсініксіз болатын. Бәрінен де оның мынандай сәтте кеткені батады. Дегенмен ол өте орнықты адам ғой, бір есептен кетіп қалғаны да жақсы болды... Бәлкім, бұл қадамы жақсылыққа бастар...

- Бірақ мынадай сәтте кеткені... - деп күбірлеген Елена ауыр күрсінді.

- Бұл өзі қандай кісі? - Елена оны сүйген де сияқты еді, тіпті жақсы көріп бауыр басып кеткендей де. Жападан жалғыз бөлмедегі сағыныш мұны мынау терезелерді оның көзіне табыт тәріздендіріп жібергендей. Ол кісімен ғой ол қазір ғана емес, ғұмыр бойы да емес, біржарым жыл бірге тұрды, бірақ жүректе ерлі-зайыптылар онсыз тұра алмайтын сезім болған жоқ. Ол сезімді сары алтындай ақсары, сұлу Елена мен бас штабтың мансапқоры арасындағы капор мен жұпар, шпор арқылы бекіген неке де оята алмады. Аса сақ балтық бойының азаматы, бас штабтың қызметкерімен некенің жайы осындай. Жалпы өзі ол қандай адам? Бәлкім, ең бастысы болмағандықтан мұның жүрегі қаңырап бос қалған шығар?

- Білемін, білдім мен, - деді Елена өзіне-өзі, - сый-құрмет жоқ екен ғой. Білесің бе, Сережа, мен сені сыйламаймын, - деп ол қызыл қалпақшаға мән бергендей саусағын көтерді. Әйткенмен, өзі айтқан сөзінен өзі шошып кетіп, жалғыздығынан және қорқып, оның табан аузында жетіп кеп қасында болғанын қалады. Сый-құрметсіз-ақ, әлгі бастысынсыз-ақ мынадай қиын сәтте қасында, осында болса жетіп жатыр еді. Бірақ кетіп қалды. Бауырлары онымен сүйісті ғой. Сол қажет болғаны ма? Апырау, мен не айтып отырмын? Сонда олар не істеуі керек еді? Тістей қабысып айырылмай, жібермеуге тиіс пе? Иә, оны ұстап қажеті қанша? Қайта мынадай қиын сәтте оның жоғы жақсы, қажет те емес, тек қана оны бөгемеу керек, ұстамау керек. Иә, оны ұстап қажеті қанша. Мейлі барсын, бетінен жарылқасын. Олар сүйісуін сүйісті ғой. Бірақ жүрек түкпірінде оны жек көреді. Құдай ақына жек көреді. Міне, осылай барлығы ұдайы өзіңе-

өзің өтірік айтып, өзіңді өзің алдайсың. Ал шындап ойлап көрсең бірін-бірі жек көретіні айдан анық. Николка болса, ол бауырмал, қайырымды, ал ағасы... Алайда, жо-жоқ, Алеша да мейірбан, көбірек жек көреді. Тәңірім-ау, осы мен не ойлап кеттім? Сережа, сен жайында не ойлап отырмын осы? Ал кенеттен шекараны кесіп тастаса ше? Ол о жақта қалады да, мен мұнда...

- Менің күйеуім, - деді ол күрсініп, сосын халатының түймесін ағыта бастады. - Күйеуім.

Капор оның сөзін ынта қоя тыңдап, самайы қалың қызғылт жарықпен күреңітіп:

- Ал күйеуің өзі қандай адам? - деп сұрағандай болды.

- Оңбаған, сұмырай ол. Басқа ешкім де емес, - деді өзіне-өзі. Еленадан ауыз үй мен тағы бір бөлме арқылы бөлінетін бөлмеде жалғыз жатқан Алексей Еленаның іш пікірі де оған ауысып, көптен бері өзегін өртеп жүрген еді. - Ол - оңбаған, ал мен шынында да жасық, шірікпін. Қуып жібермей тұрғанда, ізін білдірмей үнсіз кетіп қалғаны да дұрыс болды. Басың ауған жағыңа тарт. Мынадай қиын сәтте Еленаны тастап кеткені үшін ғана сұмпайы емес ол, онысы әрі-бері алып қарағанда түкке тұрмайтын болмашы ғана нәрсе, ал мәселе мүлдем басқада. Менің жыным сонысына келеді. Аһ, албасты, онысы маған әбден түсінікті. О, абырой дегеннен жұрдай сайтанның сапалағы. Айтатының бәрі ішексіз балалайканың даң-ғыры секілді, соны да орыс әскери академиясының офицері дейді-ау. Ресейде болуға тиістің тәуірі осы ма?..

Пәтер үнсіз. Еленаның жатынжайынан түсіп тұрған қызыл жолақ жарық та сөнген. Ол ұйықтап кетті де, ой-пікірі де өшті, ал Турбин өзінің кішкентай бөлмесінде, шағын жазу үстелінің басында ұзақ қиналып, азап шекті. Арақ пен герман шарабы оған нашар қызмет қылды. Ұйықтай алмай, ісіңкі көзімен қолына түскен алғашқы кітаптың бір бетіне қадалып, бір оқыған сөзіне ойсыз орала берді, ол мынау:

“Абырой орыс адамы үшін - тек қана артық ауыртпалық...”

Тек таң алдында ғана шешініп, ұйықтады ол. Түсіне тор көзді үлкен шалбар киген аласа бойлы бір сұмдық кіріп, келекелеп былай дейді:

- Жалаңаш құйрықпен кірпінің үстіне отыра алмайсың!.. Қасиетті Русь - ағаштан қиюластырған қайыршы... Һәм қатерлі ел, ал орыс адамы үшін абырой дегенің тек қана артық ауырт-палық.

- Аһ, сен бе! - деп ұйқысырап айғай салды Турбин. - С-сұр жылан, қазір мен сені... Турбин түсінде үстелдің тартпасынан браунингін іздеп, ұйқылы көзімен оны тауып алып, әлі сұмдық сұрқылтайды қуып жүр екен. Сұмырай қашып құтылып кетеді.

Сосын екі сағат түссіз, бұлыңғыр, қатты ұйқы құшағына алып, әйнектелген айбанға қараған терезеден бозамық сәуле түсе бастағанда Турбиннің түсіне енді Қала кірді.

4

Көпқабатты араның ұясындай құжынап, шулап Қала өмір сүріп жатты. Таулар мен Днепрдің үстіндегі кент аяз бен тұманда тіптен тамаша. Қисапсыз көп мұржалардан күні бойы шудаланып шығып жатқан түтін аспан қойнына кіріп, бұлтқа ұласады. Көшелер шылым шеккендей буалдырлатып қасат қарлар тапталып, сықыр-сықыр етеді. Күндіз терезелер қарауытып тұрады да, бірінен-бірі бой асырғандай бес, алты тіпті жеті қабатты үйлер иін тіресіп тұр. Күндіз олардың терезелері қарауытып тұрады да түнде көгілдір күңгірт аспанға сәуле шашып, самаладай самсап қоя береді. Көз жетер жерге дейін тізбектеліп, асыл тастардай жалтырап, сұр ұзын діңгектердің басына қаз-қатар ғып биік ілінген электр шарлардың жарқырап тұрғаны. Күндіз біркелкі сүйкімді гуілмен шетелдік үлгідегі жұмсақ томпиған сары сабан орындықтары бар трамвайлар зулап жүреді. Еңістен еңіске дейін айғайлап арбакештер де салдыртып жүргені, жолаушылары көбіне мамық жағаға сүңгіген бикештер, күміс түстес қара

түлкі жағалардың өзі әйелдердің жүзін жұмбақтандырып, сұлу қып жібере ме, қалай.

Бақтар қол тимеген қылаусыз аппақ қарға оранып тым-тырыс, тып-тыныш тұр. Қалада бақ дегенің қисапсыз көп болатын, бұндай көп бақ әлемнің бірде-бір қаласында жоқ. Олар жаялықтай жайылып, бүкіл қаланы, алмя құрап, танап болып, жылғаланып жеке-жеке талшын, үйеңкі және жөке ағашы боп мәуелеп түгел алып жататын.

Бақтар Днепрге төніп тұрған тауларда көз тартып, саты-саты болып көтеріліп, қанатын кең жайып, кейде жапырақтарында сан миллион күн сәулесін ойнатып, кейде іңір қараңғылығына сүңгіп, мүлгіп тұрады. Мәңгілік Патша бағының құдіреті осы. Жақтау қалқалардың ескі, шіріген бөренелері шырқау биіктегі жарға апаратын жолды бөгей алған жоқ. Боран сипап кеткен құлама жардың қары төмендегі террасаларға түсіп, олардың ара жігі барған сайын ажырап, ұлғая отырып

ұлы өзеннің жағасымен бұралаңдаған тас жолдың жоғарғы жағындағы жағалау тоғайларына көшті. Мұз құрсаңған қара таспа мұнарға сүңгіп, қаланың ең биік жерінен қарағанның өзінде бурыл баспалдақтардың, Запарожья Сечесінің, Херсонестің, одан арғы теңіздің қайда екеніне көзің жетпейді.

Қыста тауларда, Жоғарғы және Төменгі қалалардың көшелері мен қиылыстарындағы тыныштықтың бұндай бұзылуы әлемнің бірде-бір қаласында жоқ. Қатып жатқан Днепрдің жиегіндегі машиналардың бүкіл гуілін тас үйлер жұтып алып, тарсыл-гүрсіл сәл бәсеңдейді.

Қаланың шуақты да жаңбырлы жол бойы іркілген күллі энергия-сы жарыққа жұмсалады. Күндізгі сағат төрттен бастап үйлердің терезелерінен жарық жылтырап, дөңгелек электр шарлары, газ фонарьлары, үй маңдайшасындағы шамдар, отты көпірлер, электр стансаларының тұтас әйнектері жарқырап қоя береді де, осының өзі адамзаттың сұмдық әбігер электрлі болашағы туралы ойға жетелеп, жердің қара құрсағын солқылдатып, доңғалақтары шыр айналып, тұтас терезелерден көрініп тұрар сәтін көз алдыңа келтіреді, Қала түні бойы таң атқанша жарықпен құбылып ойнап, жарқылдап билеп, жымыңдап тұрады да, таңертең бәрі сөніп, түтінге оранып, тұманға сүңгиді.

Алайда Владимир тауындағы алып Владимирдің қолындағы аппақ электр

креш барлығынан керемет жарқылдап қияннан көрінеді. Әсіресе жазда, іңір қараңғысында, қарт өзеннен, қалтарыс қойнаулары мен иіндерінде, қалың талдың арасынан, қайықтардан оны көріп, соның жарығы арқылы Қалаға, оның айлақтарына апаратын су жолын табады. Қыста креш қара аспанның қойнауында жалтылдап, Мәскеу жағалауының біртегіс қараңғы қиырына сабыр сақтап, байсалды кейіпте асқақ қарайды. Ал дәл осы қиырдан екі алып көпір тартылған. Оның бірі шынжырлы, анау жағалаудағы слободаға апаратын ауыр Николай көпірі де, екінші биік, жебе сияқты, ол арқылы түү алыста ала бөркін баса киіп, құшағын жайып Мәскеу отырған жақтан келген пойыздар зымырап өтіп жатады.

Ал енді 1918 жылдың қысында Қала өзіне тән емес біртүрлі, табиғатына сыйыспайтын тірлік кешті, бәлкім бұндай жағдай жиырмасыншы ғасырда қайталанбас та. Тас қабырғалы үйлердің бәрі аузы мұрнынан шықты. Өзінің атамзаманғы тұрғындары қысылып, барған сайын қымтырыла түсті, Қалаға топырлаған жаңа келімсектерді амалсыздың күнінен кіргізіп алды. Олар және әлгі жебе сияқты көпірден өтіп, көгілдір жұмбақ орманы бар мұнарлы өңірлерден келгендер көбі.

Әйелдерін ертіп ап буырыл бас банкирлер қашты, Мәскеуде сенімді көмекшілерін қалдырып талантты кәсіпкерлер қашты, бірақ көмекшілеріне Мәскеу патшалығында туып келе жатқан жаңа әлеммен байланысты үзбеуін тапсырып кетті, үйлерін өзіне адал құпия піркәзшіктерге тапсырып, үй қожалары қашты, өнеркәсіп-шілер, көпестер, адвокаттар, қоғам қайраткерлері қашты. Мәскеу мен Петербордың сатқын, ашкөз, қорқақ журналистері қашты. Ашынасының есебінен күн көретін бикелер, ақсүйектер тегінен шыққан келіншектер, аяулы арулар, ернін қып-қызыл ғып бояған питерлік жезөкшелер қашты. Департамент директорларының хатшылары, енжар да еріншек бозөкпе бозбалалар қашты.

Кінәздар мен ескілік сататын саудагерлер, ақындар мен өсімқорлар, жандармдар мен император театрларының актрисалары қашты. Саңылаудан өткен осынау бұқара Қалаға бет алып, жол тартты.

Гетман сайланғаннан бастап бүкіл көктем бойы Қала келімсек-тер нөпірінің астында қалды. Пәтерлерде жұрт дивандар мен орындықтарда ұйықтады. Бай пәтерлерде дастарқан басында бірқауым ел боп отырып ауқат жасады. Қисапсыз көп тамақтан-дыру орындары, дүкендер мен дүңгіршектер ашылып, олар түн ортасына дейін жұмыс істеді.

Кофе сататын кафелерден әйел сатып алуға да болатын болды. Жаңа мөлтек театрлар ашылып, солардың сахнасында сайқымазақ ойындар көрсетті, халықты күлкіге қарық қылды. Атақты “Аққұба негр” театры және таң атқанға дейін тәрелкелерді тарсылдатып тыным таппайтын керемет “Прах” клубы Николай көшесінде ашылып, ол ақындар мен режиссерлардан, әртістер мен суретші-лерден арылмайтын болды. Сол мезетте жаңа газеттер шығып, оларға Ресейдің таңдаулы қаламгерлер фельетондар жазып, большевиктерді жерден алып, жерге салды. Арбакештер күні бойы қалталыларды мейрамханалардан мейрамханаларға тасып, ләйліханаларда шекті аспаптар түні бойы тынбай, темекі түтінінің арасынан бұл жалғанда жоқ сұлу, титықтап сілесі қатқан жезөкшелердің құп-ку жүзі жарқырайды.

Қала кенересіне сыймай кеңейіп, шарадағы ашыған нандай ернеуінен асып төгілді. Күн батқаннан күн шыққанға дейін ойын клубтары шылдырлап, оларда петербургтық тұлғалар мен қалалық дөйлер ойнады, маңғазсынған паң неміс лейтенанттары мен майорлары ойнады, оларды орыстар қорыққанынан сыйлады. Мәскеу клубтарынан келген қуаяқтар мен ұстараның жүзінде жүрген помещиктер ойнады, олардың орысы да, украины да бар. “Максим” кафесінде толықша келген мұңлы ғажап тұнжыр көзінің ағы көгілдір тартқан, шашы мақпалдай сүйкімді бір румынның скрипкасы бұлбұлдай тамылжытады да тұрады. Сыған шалысы жабылған шамдар екі түрлі жарық шашады, төменге аппақ электр жарығын төгеді де, төңірегіне жалқын сәуле шашыратады. Шоқ басқан көгілдір жібектің жұлдыздарының бедері төбеге түсіп, көгілдір ложалардан ірі жауһарлар жалтылдап, Сібірдің қызғылт сары ұлпілдек елтірілері бұлғақтайды. Күйдірілген кофенің, тердің, спирт пен француз әтірінің иісі қолқаны қабады. Он сегізінші жылдың жазы Николай көшесінде өне бойы делеңдеген шапан киіп, жарбиған даңғойлар тарпылдады да жүрді, жарық түскенше дөңгеленіп машиналар шамы жанып тұрады. Дүкендердің терезелерінен гүл ағаштары шешектеніп, қаз-қатар тізіп ілген майлы балықтардың жон еті алтындай жалтылдайды, оларға қосылып “Абрау” атты тамаша шампан шарабының шынылары көздің жауын алады.

Бүкіл жаз бойы жаңа келімсектер нөпірлеп келді де жатты. Шеміршектей аппақ, сақал-мұртының қырынған орны сұрғылт тартқан, лакты кебістері жылтырап, көздері ішіп-жеп тұратын тенор-әншілер, пенсне киген мемлекеттік думаның аты-жөні айтулы мүшелері, биллиард ойыншылары пайда болды... Ерін бояйтын бояу мен бәтестен тігілген ғажайып қима

шалбар сатып әперу үшін бикештер дүкендерге апарады, оларға лак сатып алады.

Бұлыңғыр Польша арқылы /айтқандай, ішінде не болып, не қойып жатқанын жан баласы білмейтін Польшаның қандай екені бір құдайға ғана мәлім/ жалғыз ғана жұбаныш адал тевтондардың ұлы елі - Германияға виза сұратып, хаттар айдап жатты, бәлкім одан да әрі сұмдық шайқастар мен большевиктердің әскери полктарының сатыр-сұтыр атысы ешқашан жетпейтін жерлерге кетуге тура келе ме деген оймен ақша аударарды. Франция туралы, Париж туралы қиялдады, оған жетудің қиын екенін, тіпті мүмкін емесін ойлағанда көкіректері қарс айырылады. Бөгде диванда ұйқысыз түндер өткізіп, әлгі бұлыңғыр сұмдық ойлар басын торлап алғанда тіпті жанын қоярға жер таба алмады.

- Ал кенеттен, ғайыптан тайып мынау темір қоршаудың талқаны шығып, сұрлар ағылса, сұмдық сонда болады. Оь, сұмдық сонда...

Мұндай ойлар көбіне қай-қайдағы қиырдан зеңбіректердің жұмсақ дүмпуі естілгенде мазалайды, ал ондай гүрсілдер Қала түбінде аптап ыстық ала жаздай ұдайы естіліп тұрды, барлық жерде тыныштықты темір құрсаңған немістер күзетті. Қаланың өзінде, әсіресе шет жағында мылтық даусы жиі шығып жатты.

Кімге кім оқ атқанын да ешкім білмейді. Мылтық көбіне түнде атылады. Ал күндіз тынышталып, ара-тұра Крещатник пен басты көшені немесе Владимир даңғылын бойлап, герман гусарлар полкының өткені көрініп қап жүрді. Және полк болғанда қандай! Сеңсең бөріктері паң жүздерін ашып, бүртікті белбеулер белдерін қынап, тасемен иектері көтеріліп, жирен мұрттары төбеге жебедей шаншылады. Эскадрондағы аттар бірінің соңынан бірі жүріп ойқастап келеді, бәрі кілең ірі, шоқтығына дейін төрт кез, үстерін-дегі алпыс шабандоздың көкшіл сұр френчтері Берлин қаласын-дағы ескерткіштерде мүсінделген герман көсемдерінің шойын мундирлерін еске түсіреді.

Оларды көріп жұрт қуанып, көңілі жай тауып алыстағы больше-виктерге айбат шегіп, шекараның тікен сымдарының арасынан тісін қайрап:

- Ал енді, тұмсығыңды тығып көр! - деп батырсынады.

Большевиктерді жек көрді. Бірақ жек көруі бетпе-бет келгенде өшпенділігін жасырмай, ұстаса кетіп, өлтіріп тастау емес, тасада тұрып іштей ысылдап, қараңғыда тұрып кіжінетін қорқақтың жек көруі. Өшпенділігін олар түн баласы дөңбекшіп, тыныш ұйқта-ғанда, күндіз мейрамханаларда, газет оқып, оларда большевик-тердің офицерлер мен банкирлерді маузермен желкеден атқаны, Мәскеуде дүкеншілердің маңқа болған жылқының етін қалай сатқаны сипатталғанын көргенде білдіреді. Большевиктерді барлығы да - көпестер мен банкирлер, өнеркәсіпшілер мен адвокаттар, актерлер мен жезөкше әйелдер, мемлекеттік кеңестің мүшелері мен инженерлер, дәрігерлер мен жазушылар... - шетінен жек көреді.

Офицерлер болған еді. Олар да терістіктен де, батыстан да -бұрынғы майданның бәрінен қашып, Қалаға бет алды. Бұрын да олар мұнда көп еді, енді тіпті топырлап кетті. Өз кәсібінің өшпес таңбасы бетіне басылған көбінесе ақшасыз олардың басын бәйгеге тігіп, шекарадан өтіп кету үшін жалған құжат алуы қиынға соқты. Дегенмен дені алдап өтіп, көзі іріңдеп, үсті-басы биттеп, сақал-мұрты өсіп, погондарын жұлып тастап Қалаға келді де, нан тауып, өмір сүру үшін мұндағы жағдайға бейімделе бастады. Олардың арасында Алексей Турбин тақылетті біраз уақыт демалып, әскери емес әдеттегі адами өмірді жаңадан бастауға бел буған осы Қаланың ежелгі ескі тұрғындары ұшқан ұяларына оралды. Сонымен қатар Петербург пен Мәскеуде енді қалудың еш ыңғайы болмаған жүздеген, мыңдаған жат адамдар да келді. Олардың кейбіреулері атты әскер мен артиллерия офицерлері, атты гвардия-шылар мен гвардия гусарлары аласапыран Қаланың лай толқы-нымен бетке оңай қалқып шықты. Гетманның қарауыл жасағы таңғажайып погон тақты, гетман дастарқанының басына кейде шашын майлап тұрып қайырған, сары тістері шіріп, алтын тістері жалтыраған екі жүзге тарта адам отырды. Қарауыл жасағы кімді сыйғызбады десеңші: құндыз жағалы қымбат ішік кигендер де, Қаланың ең жақсы бөлегі Липкада өрнекті еменмен қапталған пәтерлерде, мейманхана нөмірлерінде тұратындар да, мейман-ханаларда отыратындар да сыйды оған.

Басқалары да жетіп артылады, мәселен полковник Най-Турс сияқты

мәшпірті бітіп тарап кеткен полктардың армия штабс-капитандары, әскери армия гусарлары; Степанов-Карась секілді жүздеген прапорщиктер мен подпоручиктер, бұрынғы студенттер, Виктор Викторович Мышлаевский тәрізді өмір бұрандасынан соғыс пен революция алып тастаған поручиктер, университет үшін енді біткен бұрынғы студенттер қаншама. Қырқылған сұр шинелі-мен, әлі жазылып үлгермеген жарасымен, иығынан сыпырылған погонның орнымен Қалаға келіп, өз отбасына немесе таныстарында дивандар мен орындықтарда шинелдерін жамылып жатып арақ ішіп, әрлі-берлі жүгіріп, іштей зығырданы қайнап, бірдеңелер жасаған болды. Міне, осы соңғылар большевиктерді жан-жүрегімен жек көріп, бетпе-бет келсе ұстаса кетуге әзір жүрді.

Юнкерлер де болды. Революция басталғанда Қалада төрт юнкерлер училищесі болатын, олар инженерлік, артиллериялық және екі жаяу әскер училищесі. Олардың бәрі солдат мылтығының гүрсілімен шаңырағы ортасына түсіп құлады да, Николка Турбин тәрізді не бала емес, не ересек емес, не әскери емес, не қызметкер емес, жаңа ғана оқу бітірген гимназистерді, енді ғана білімге бас қойған студенттерді жарымжан етіп, көшеге лақтырды...

- Бұның бәрі, әрине, жақсы, барлығына гетманның билік құрып, патшалық еткені тиімді. Әйткенмен атағы жиырмасыншы ғасырдан гөрі он жетінші ғасырға көбірек тән осынау адам айтқысыз әміршінің өзі кім екенін, не ойлағаны барын күні осы уақытқа дейін білмеймін, зайыры өмірімнің ақырына дейін білмей де кететін шығармын.

- Иә, кім ол өзі, Алексей Васильевич?

- Кавалергард, генерал, ең ірі бай помещик, аты-жөні Павел Павлович...

Тағдыр мен тарихтың келемежі де шығар, айтулы жылдың сәуірінде болған гетман сайлауы циркте өтті. Тегінде бұл болашақ тарихшыларға әзіл-күлкі үшін мол материал да берер. Азаматтарға, әсіресе өзара қырқыс майданының алғашқы жарылысын бастан кешірген Қаланың өз отырықшылары әзіл-қалжың былай тұрсын, дұрыстап бірдеңе ойлануға да мұрша бермеді. Сайлау ес танды-рарлық шапшаңдықпен өтті. Гетман таққа

отырды - тамаша емес пе. Тек базарларда нан мен ет болсын, көшелерде атыс тоқта-тылсын құдай ақына, қарапайым халық тоналмас үшін большевиктердің қарасы өшсін. Гетманның тұсында бұл талаптар азды-көпті, тіпті едәуір деңгейде орындалды да. Қайткенмен де қашып келген мәскеуліктер мен петербургтықтар, қалалықтардың көпшілігі капитан Тальберг сияқты оперетка атап, біртүрлі олақтау гетман еліне қолдан жасалған патшалық деп күлгенімен, шын-туайттап келгенде шын көңілден дәріптеп... “Құдай иіп, осы күніміз мәңгі жалғассын” деп жер-көкке сыйғызбай мақтап жүрді.

Алайда бұл заман мәңгі жалғаса ма - оны еш пенде, тіпті гетманның өзі де білген жоқ. Иә, дәл солай.

Мәселе мынада, Қаланың аты Қала ғой, мұнда полиция-варта да, министрлік те, тіпті әскері де, атаулары әр алуан газеттер де болды, бірақ айналада, ондаған миллион халқы бар Франциядан көлемі жөнінен үлкен нағыз Украинаның өзінде не болып, не қойып жатқанын жан баласы білген жоқ. Алыс жерлерді былай қойып, ең күлкілісі Қаланың өзінен небары елу шақырым ғана қашық-тықтағы деревнялар жайында ешкім ештеңе білмеді ғой. Білмегенді былай қойып, оларды жан-тәнімен жек көргенін айтсайшы. Деревня атағын алып жүрген құпия облыстардан немістердің шаруаларды аяусыз жазалап, пулементпен атқылап жатқаны туралы еміс-еміс хабарлар келіп жатқанның өзінде украин мұжық-тарын қорғап ашу шақырған бірде-бір дауыс шықпағаны өз алдына, қонақжайларда жібек абажурдың астында отырып, тістерін қасқырдай ақситып:

- Өздеріне де сол керек! Оларға бұл қайта аз! Мен болсам, олардың көкесін көзіне көрсетер едім. Сонда революцияның не екенін түсінеді олар. Немістер олардың есін кіргізеді, өздерінікіне бағынғысы келмеп еді, көрсін енді өзгенің теперішін! - деп бұркылдағандар аз болған жоқ.

- Оь, сөзіңіз қандай қисынсыз еді, естір құлаққа ерсі.

- О не дегеніңіз, Алексей Николаевич!..Олар сондай жексұ-рындар! Мүлдем жабайы хайуандар ғой. Жарайды немістер көресі-нінді көрсетеді.

Немістер ме?!

Немістер!!

Қайда барсаң: Немістер!

Кілең немістер!!!

Жарайды: мұнда немістер, ал алыстағы шекараның, көкбуырыл
ормандардың аржағында большевиктер. Тек қана екі күш.

Солай деп отырғанда күтпеген, ойламаған жерде алып шахмат тақтасында үшінші күш пайда болды. Осылай білігі аз нашар ойыншы қатерлі әріптесінен пешкалар сапымен қорғанып /айтқандай, пешкалар басына леген төңкерген немістерге өте-мөте ұқсас/, офицерлерін ойыншық корольдің төңірегіне топтастырады.

Алайда қарсыластың зұлым ферзісі тұтқиылда ойламаған жерде бір бүйірден жол тауып, тылға өтіп, пешкаларды көк желкеден соға бастайды, аттарды да мұрттай ұшырады, сөйтіп әлсін-әлі шах жариялайды, ферзеден кейін жүрісі ұрымтал жылпос офицер іске кіріседі, бұлтара аттап қасқой аттар да келіп қалды, сөйтіп әлжуаз жаман ойыншы апатқа ұшырап, оның ағаш королі мат алады.

Бұның бәрі тез болғанмен тұтқиылдан келген жоқ, оның кейбір нышандары алдын ала көрініс берді.

Бірде, мамыр айында Қала феруза моншағы ғұсап, ұйқыдан жарқылдай оянып, күн гетман патшалығына шуақ шашқалы шыққанда, азаматтар құмырсқадай құжынап, өз шаруасына жайғастыруға шығып, ұйқылы-ояу піркәзшіктер дүкендердің судырлаған перделерін аша бастағанда бір сұмдық, үрейлі дыбыс Қаланы дүр сілкіндіріп өтті. Оның гүрілі бұрын құлақ естімеген айрықша дүрсіл, зеңбіректің гүрсілі емес, күннің күркірі де емес, төтенше бір дүмпу, күштілігі тіпті сондай терезелердің желдеткіші өз-өзінен ашылып кетіп, күллі әйнектер дірілдеді. Сосын дыбыс қайталанып, күллі Жоғарғы қаланы басып, толқындай жылжып Төменгі қалаға - Етекке түсіп, көгілдір әсем Днепр арқылы Мәскеу қиырына кетті. Қалалықтар ұйқыдан оянып, көшелерде дүрбелең басталды. Дүрбелең қас қағымда күшейіп кетті, себебі, Жоғарғы Қала - Печерскіден азап шегіп, қанжоса болған адамдар зарлап, сарнап ағылып үйлерінің әйнектері сатыр-сұтыр сынып, аяқ астындағы жер қозғалды.

Мұнда әйелдердің жалғыз іш көйлекпен көшеге жүгіре шығып, төбе құйқаны шымырлата шыңғырғанын көп адамдар көрді. Ұзамай дыбыстың қайдан келгені айқындалды. Днепрдің үстіндегі қаланың сыртында тұратын

Қасқа таудағы снарядтар мен оқ-дәрінің үлкен қоймасы болатын. Қасқа таудағы сол қойма жарылыпты.

Осы оқиғадан кейін қала Қасқа Таудан улы газ құйылады деп бес күн қауіп-қатерде өмір сүрді. Алайда дүмпу тоқтап, газ аққан жоқ, қан жоса болған жаралылар қайтіп көзге түспеді, қала қалып-ты жағдайға көшіп, Печерскіден басқа бөліктерінде бейбіт тірлік қайта басталды. Печерскіде бірнеше үй құлап, жұртты әбігерге салды. Герман командованияесінің қатаң тергеу жасақтағанын, қаланың жарылысқа қатысты ештеңе біле алмағанын айтудың да қажеті жоқ. Түрлі болжамдар болды.

- Жарылысты француз шпиондары жасапты.
- Жоқ, жарылысты большевик шпиондары жасапты.

Жарылыс жайы ұмыт болған соң осындай өсек-аяндар да басылды. Қала дүрлеген жасыл желекке аузы-мұрнынан шығып, гүрілдеп, дүрілдеп жатты, герман офицерлері содалы судың тұтас теңізін ішіп-тауысқан шығар. Ал екінші белгі шын мәнінде алапат сұмдық болды.

Тапайдың тал түсінде Николай көшесінде, тура даңғой арбакеш-тер тұратын тұста анау-мынау емес, Украинадағы герман армиясы-ның бес қолбасшысы, дербес те тәкаппар генерал, құдіреті сұмдық, император Вильгельмнің өзінің орынбасары фельдмаршал Эйхгорнды өлтіріп кетті. Оның өлтірген жұмысшы екені өз-өзінен белгілі ғой және ол социалист болып та шығады. Немістер генерал өлгеннен кейін жиырма төрт сағат өткенде оны өлтірген кісіні ғана емес, оны оқиға болған жерге дейін апарған тіпті арбакештің өзін де дарға асты. Рас, бұл жаза атақты генералды қайта тірілткен жоқ, оның есесіне ақылды адамдардың басында болған оқиға туралы тамаша ойлар туындатты.

Мәселен, кешкілік ашық терезенің алдында алқынып отырып, бүртікті жейдесінің омырау түймесін ағытып Василиса стақандағы лимон салған шайын ұрттап қойып Александр Васильевичпен әңгімелесіп, сыбырлап былай деді:

- Осынау оқиғаларды салыстыра келіп мен анау-мынау заманда өмір сүріп жатқан жоқпын-ау деген тұжырым жасамай отыра алмаймын. Маған немістердің астында бірдеңе (Василиса қысқа саусақтарын ауада қозғалтты) шайқалып тұрғандай көрінеді. Ойлаңызшы өзіңіз...
Эйхгорнды... қайда мерт болды? Ә? (Василиса көзін атыздай ғып, қорыққанның белгісін жасады).

Турбин тұнжырай тыңдады, тұнжырай бетін тыржитып кетіп қалды.

Тағы бір нышан келесі күні ертеңгілік тікелей әлгі Василисаның өзінен шаң берді. Ерте, тым ерте күн өз нұрын ауладан Василиса-ның пәтеріне бастайтын жерасты жолына түсіргенде ол жалт қарап, нұрсәуледен бір белгі байқады. Нұр суреттегі патшайым Екатерина сияқты нышанның мойнын аймалап, жалаң аяғын сипап, дірілдеген тоқ кеудесін аялап тұр екен. Елестің тісі жалтырап, кірпігінен бетіне ақшыл көлеңке түседі.

- Бүгін елу, - деді отыздар шамасындағы әлгі елес керней үні сыңғырлап, сүт құйған бидонды нұсқап.

- Сенікі не, Явдоха? - деп жыламсырай үн қатты Василиса. -Құдайдан қорықсаңшы. Бұрнағы күні қырық еді, кеше қырық бес, бүгін елу болғаны қалай? Бұлай тіпті мүмкін емес қой.

- Енді мен не істейін? Барлығы қымбат, - деп хохолша жауап қатты керней үн, - базарға барсаң жүзге де аласың.

Оның тісі қайта жарқ ете қалды. Бір сәт Василиса елуді, жүзді тіпті бәрін де ұмытып, қара құрсағынан тәтті де тентек бір ызғар жүгіріп өткенін аңғарды. Бұл Василисаның күн нұрына малынған тамаша елесті көрген сайын тұла бойын бір түшіркендіріп өтетін тәтті суық (әдетте Василиса өз зайыбынан бұрын тұратын). Барлы-ғын да ұмытып, көз алдына ол ормандағы алаңқайды келтіріп, қарағай иісін таусағандай болды. Еь, шіркін!

- Байқа, Явдоха, - деді Василиса ернін жалап, сосын әйелі шығып

қалмады ма екен деп үй жаққа көз қиығын тастады, -сендерді мына революция дегенің бетімен жіберді. Қара да тұр, немістер әлі үйретеді.

“Осыны жауырынынан қағып қойсам ба екен, қақпасам ба екен?” деп жанын азапқа салып ойланған Василиса бата алмады.

Алебастр түстес сүттің енді таспасы құмыраға түсіп, көпірши жөнелді.

- Олар бізге не үйретер дейсің, онсыз да үйреніп болған жоқпыз ба? - деп жауап қатты кенет әлгі аян белгі бидонын жарқылдатып, салдырлатып, нұрдың ішіндегі нұрдай иінағашын бұлғаңдатып жер астынан шұғылалы аулаға шығып бара жатып. “Аяғын-ай, аяғын, қайран дүние!” - деп ойша күрсінді Василиса.

Сол сәт зайыбының даусы құлағына келді, жалт бұрыламын деп онымен қақтығысып қалды Василиса.

- Сен кіммен сөйлесіп тұрсың? - деп сұрады көзін бірден жоғарыға жүгіртіп зайыбы.

- Явдохамен де, - деп немқұрайды жауап қатты Василиса, -ойлап қарашы, сүт бүгін елуге бір-ақ жетіпті.

- Қ-қалайша? - деп дауыстап жіберді Ванда Михайловна. -Бұл дегенің бассыздық қой! Қандай бетсіздік! Мұжық дегендерің әбден құтырып кетті... Явдоха! Явдоха! - деп айғайлады терезеден басын шығарып: - Явдоха!

Бірақ елес ғайып болды да, қарасын көрсетпей кетті.

Василиса әйелінің қайқы беліне, сары шашына, сүйекті шын-тағы мен тарамыс аяғына қарады, кенет оған өмір сүрудің өзі жиіркенішті көрініп, Ванданың етегіне түкіріп жібере жаздады. Өзін-өзі әрең ұстап, бір күрсініп алды да, қаракөлеңке салқын бөлмеге кетті, бірақ жанын не жегенін өзі де түсінген жоқ. Әлде байлаулы жетектің басы сияқты шығып тұрған

Ванданың сап-сары бұғанасы жүрек айнытты ма, болмаса әлгі тәтті елестің сөзіндегі бір қитұрқылық есіне түсті ме - әйтеуір, жаны жай таппай қойды.

- Үйреніп болғамыз дейді? Ә? Бұған қалай қарауға болады? -деп өзіне-өзі міңгірледі Василиса. - Ой, осы базары бар болғыр-ларды-ай! Жоқ, бұған енді не айта аларсың? Үйреніп болғанбыз дейді? Олар енді немістерден де қорқуды қойғаны ма... Ең жаманы осы. Ал енді оның тістері артық байлық...

Кенет қараңғыда Явдоха оған, неге екені белгісіз, таудағы мыстан сияқты тыржалаңаш болып елестеді.

- Қандай батылдық... Үйреніп болғанбыз дейді? Ал кеудесін, кеудесін қарасаңшы...

Осы ойдың өзінен-ақ ол есінен айырылып қала жаздады. Василиса өзін нашар сезініп, суық сумен жуынып алғалы тартты.

Сонымен міне, қашанғысындай байқатпай ұрланып күз де келді. Алтынмен апталған тамыздан кейін шаң-тозанды қыркүйек туды. Қыркүйекте нышан белгі емес, енді нағыз оқиғаның өзі төбе көрсетті. Алғаш ол бір қарағанда мүлдем елеусіз сияқты еді.

Атап айтқанда, қалалық түрмеге бірде қыркүйектің жарқын бір кешінде тиісті гетман билігінің қойылған бір қағаз келіп түсті, онда №666 камерада отырған қылмыскерді босату туралы нұсқау беріліпті. Бар болғаны осы.

Бар болғаны осы деймін-ау! Дәл осы қағаз үшін, сөз жоқ даусыз сол үшін сан талай қайғы мен қасірет, бақытсыздық орын алды, талай қанды жорық, қантөгіс болды, талай мекеннің талқаны шығып, өртке оранды, торығу мен тарығу, үрей дегендерді тіпті сұрама. Ай-ай-ай дейсің де, іштен тынасың.

Еркіндікке шығарылған тұтқынның есімі де қарапайым әрі елеусіз болатын, аты-жөні - Семен Васильевич Петлюра. Ол өзін, сондай-ақ 1918 жылдың ақпаны аралығындағы кезеңдегі қалалық газеттер оны француз мәнерімен

Симон деп атады. Симонның өткені терең де, түпсіз түнекке бойлап, ізін білдірмейді. Айтуға қарағанда ол бухгалтер болған тәрізді.

- Жоқ, есепші.
- Жоқ, студент.

Крещатник пен Николай көшесінің бұрышында үлкен де, әсем темекі бұйымдарының дүкені болатын. Ұзынша жарнамада басында пәс тақиясы бар, қорқор тартып отырған қалампыр түстес түрік жақсы бейнеленген-ді. Түріктің аяғында басы желінген жұмсақ сары кебіс бар-тын.

Міне тап сол дүкенде Симонның сауда сөресінде сәндене тұрып Соломон Когеннің фабрикасы шығарған темекі бұйымдарын сатып тұрғанын көргеніне ант-су ішіп сендіруге тырысқандар да табылды. Алайда осы арадан оларға керағар пікір айтушылар да шықты.

- Онысы ақиқаттан алшақ жатыр. Ол қалалар одағының уәкілі болған.
- Жоқ қалалар одағы емес, земство одағының уәкілі болған, -деп түзетеді, - шынайы жергілікті гусар.

Төртінші біреу (келімсектерден) есіне дұрыстап түсіру үшін көзін жұмып:

- Мархабат етіңіз, мұрсат беріңіз... - деп міңгірлейді.

Олардың айтуына қарағанда, осыдан он жыл, кешіріңіз, он бір

жыл бұрын оны кешкілік Мәскеудің Кіші Бронная көшесінде көріпті, қолтығының астына қысып алған қара коленкорға оралған гитарасы бар екен. Тіпті, оның жерлестері ұйымдастырған кешке бара жатқанын, сондықтан гитарасын қалың матаға орап алғанын да қосты. Демек, оның қызыл шырайлы көркем де көңілді курстасы жерлес қыздармен бірге аса

қызықты кешке тікелей жерұйық Украинадан әкелінген алхоры шарабына қоса аса ғажайып Грищ жайлы әндерді алып бара жатқаны белгілі еді...

... Ой, бармашы ол жақ-қа...

Сосын сырт пішінін сипаттауда шатасу басталды, айы-күні мен жер аттарын бытыстырды...

- Сіз қырынған дедіңіз бе?
- Жоқ, тұра тұрыңызшы, сақалы бар сияқты еді.
- Кешіріңіз... ол өзі мәскеулік пе еді?
- О жоқ, онда студент... болған ғой.
- Тіптен де олай емес, Иван Иванович біледі. Ол Таращта халық мұғалімі болған.

Түу, сайтан... Ал, бәлкім ол Бронная көшесімен жүрмеген шығар. Мәскеу үлкен қала ғой. Бронная көшесі тұманды, көлеңкелі, ысқаяқ ызғарлы болатын. Бәз-бір гитара... күн астындағы түрік... қорқор... гитара тағы да - дзинь-трень... түсініксіз, тұманды да күмәнді... ай, айнала біртүрлі бұлыңғыр әрі үрейлі-ау.

Келе жатыр ән салып...

Келе жатыр, қасында қанжоса көлеңкелер, елестер еріп келеді. Тарқатылған қыз бұрымдары, абақтылар, атыс, аяз, түн ортасындағы Владимир кресінің жарқылы, - бәрі-бәрі көз алдында.

Гвардия оқу орнын өткерген

Ән сап әне келе жатыр юнкерлер.

Кернейлет, дабыл қақ,

Тәрелке салдырлат.

Торбандар сартылдап, болат бұрандалар бұлбұл боп ысқырып, сүңгілермен кісіні кеудесінен жаны шыққанша сабап арындаған аттармен қара шылық аттары келеді.

Аяншы ұйқы арқырап Алексей Турбиннің төсегіне келіп кірді. Турбин де бозарып ұйықтап жатыр, жылы жерде шашы терден суланып қалған, оған шамның қызғылт сәулесі түсіп тұр. Үй іші түгел ұйқы құшағында. Кітап бөлмеден Карасьтың қорылы, Николканың бөлмесінен Шервинскийдің ысқырығы келеді... Күңгірт, көмескі кәдімгі түн... Алексейдің төсегі алдында еденде оқылып бітпеген Достоевскийдің кітабы жатыр. “Әзәзілдер” бұларды уытты сөздермен келемеждеп тұрғандай... Елена тыныш ұйықтап жатыр.

- Ал енді мен сізге мынаны айтайын: ол болмаған. Болған жоқ. Бұл жарық дүниеде ол Симоның жалпы болған жоқ. Бронная көшесіндегі құрсаулы фонарьдың астында түрігің де, гитараң да, земство одағыңды қойып, сайтаның да болмаған. Бұның бәрі үрейлі он сегізінші жылдың тұманында Украинада ойдан шығарылған аңыз.

... Бұдан да басқасы болды, ол - өлердей өшпенділік. Төрт жүз мың неміс болды, ал олардың төңірегінде төртке көбейткенде қырық есе төрт жүз мың мұжық болды, бәрінің жүрегінде қыз-қыз қайнап сарқылмас ыза, таусылмас қыжыл жатты. О, бұл жүрек-терде қордаланып қалған ашу-кекті сұрама. Беттен оскан лейтенант бишігінің соққысы, бағынбаған деревняларды қуалап атқан бытыра оқтың нөсері, гетман сердюктері шомполмен тілгілеген арқалар, гетман армиясының майорлары мен лейтенанттарының бір жапырақ қағазға жазып берген қолхаттары зығырданды қайнат-пай қоя ма! Оқиықшы:

“Орыс шошқасына одан сатып алынған шошқа үшін 25 марка берілсін”.

Осындай қолхатпен қаладағы герман штабына келгендерді және қарқылдап кекете күліп, мазақ қылатынын қайтерсің.

Ортаға түсірілген аттар да, тартып алынған астық та, гетманның тұсында өз иеліктеріне қайтып оралған беттері сары табақтай помещиктер де - “офицерсымақ” деген сөз естілгенде аза бойынды қаза ғып, өшпенділікті өршітіп жібереді.

Міне, осындайлар да болған.

Оның үстіне пан гетман жасауға ниет қылған жер реформасы жөніндегі сыбыс та жүйкені жұқартып бітті.

- Әй, қап! Өттегене-ай! Тек он сегізінші жылдың қарашасында ғана, қала түбінде зеңбіректер гүрілдегенде ақылды адамдар, арасында Василиса да бар, мұжықтардың әлгі пан гетманды құтырған иттен жек көретінін болжап білген.

Ал, мұжықтардың өзіне салса, ешқандай әлгі оңбаған пан реформасының қажеті жоқ, керегі шаруалардың өзі мәңгуден армандаған мынандай реформа:

- Бүкіл жер шаруаларға берілсін.
- Әркімге жүз десятинадан тисін.
- Ешқандай помещиктің қарасы да көрінбесін.
- Аталмыш жүз десятинаның мәңгілік пайдалану берілгені елтаңбалы қағазға басылып, мөрмен расталып, атадан - әкеге, әкеден - балаға, одан немереге, әрі қарай мұра болып қала берсін.
- Қаладан ешқандай ұры-қары келіп, астық талап етпейтін болсын. Астық мұжықтыкі, оны ешкімге бермейміз, жегенімізді өзіміз жеп, артылғанын жерге көміп тастаймыз.
- Қаладан тек кәрәсін әкеп тұрсын.

- Ал енді мұндай реформаны қадірменді гетман жүргізе алған жоқ. Жалпы мұндай реформаны ешқандай шайтан жасай алмайды.

Көңіл жабырқатар сыбыстар болды: гетман мен неміс шабуылын тек большевиктер ғана тойтарады, бірақ олардың да өз нәубеті бар деп жүрді, олар:

- Жөйіттер мен комиссарлар.

- Міне, осылай Украин мұжықтарының басы қатты. Ешқайдан құтқарар күш жоқ!!

Соғыстан оралған, мылтық ата білетін ондаған мың адамдар болды...

- Бастықтардың бұйрығымен офицерлердің өзі үйреніп жатты. Жерге көміп, елеусіз таса орындарға жасырып, немістердің тәйт десе әйт дейтін жедел соттарының шешіміне, шомполмен сабап, бытырамен атқанына қарамастан жұрт жүздеген мың мылтық-тарды, миллиондаған патрондарды сақтап қалды, әрбір бесінші деревнядан пулемет табылды, әрбір қалада снарядтар қоймасы, шинельдері мен папахалары бар, цейхгауздар болды.

Әлгі қалалардағы халық мұғалімдері, фельдшерлер, тағдырдың бұйрығымен прапорщик болған украин семинаристтері, омар-ташылардың аяқ-қолы балғадай ұлдары, украин фамилиялас штабс-капитандар, аулаластар, тұтқында болып Галициядан оралған мыңдаған украиндықтар... - бәрі-бәрі украин тілінде сөйлеп, пандары, офицер-москальдары, болмайтын қиялдағы ғажайып Украинаны сүйеді.

Бұлардың бәрі де ондаған мың мұжықтарға үстеме ауырлық емес пе?.. Ауырлық болғанда да о-го-го!

Бұл міне болды. Ал тұтқын... гитара өз алдына.

Сыбыс сұмдық, қаһарлы...

Шабұға бізді бет алды...

Дзинь... трень... еь-е, ье, Николка.

Түрік, земгусар, Симон. Жә, ол дегенің болған емес. Әншейін ғана түкке тұрмайтын аңыз, сағым. Басылмаған ашу-ыза да, мұжықтардың кек алуға құштарлығы да, күн астындағы ыстық Украинасының адал ұлдарының арманы - түгел тоқайласқан жай ғана сөз. Ал Украинаның адал ұлдары мейлі большевиктік, мейлі патшалық, мейлі тағы қандай болсын - бәрібір Мәскеуді жек көреді.

Василиса сәуегей сонау атақты қараша айында басын ұстап тұрып, латынша: “Құдай кімді құртқысы келсе, соны ақылынан айырады” деп бекер айтты, онымен де қоймай Петлюраны иіс-қоқыс қалалық түрмеден шығарған гетманға қарғыс жаудырды емес пе.

- Бұның бәрі бос сандырақ. Ол болмаса басқа біреу босатар еді. Басқа болмаса үшінші біреу бар емес пе.

Сонымен нышан атаулы бітіп, оқиғалар басталды... Екінші оқиға қайдағы бір аңыз адамды түрмеден шығару сияқты анау-мынау емес, о, ол адамзат баласы, бәлкім, әлі де жүз жыл бойы айтып жүретін ұлы оқиға болды. Қызыл шалбар киген Гааль қораздары шалғайдағы Еуропалық Батыста кісендеулі жуан немістерді өлімші ғып шұқып тастады. Мұның өзі сұмдық көрініс болды: фригий қалпағы бар қораздар қырылдай шаңқылдап, броньды тевтондарға тарпа бас салып, етін бронімен бірге жұлып тастап жатты. Немістер де жан аямай шайқасты, мылтықтарының ұзын сүңгісін қауыр-сынды омырауларына бойлатып, тісімен жұлмалады, бірақ төтеп бере алмады - немістер! Қайран намістер! Аяңдар деп жалынды.

Келесі оқиға осымен тығыз байланысты, себептің салдары болып ол осыдан арна тартады. Таңғалып, қатты абыржыған күллі әлемге есімі мен шегедей тікірейген сапарлы мұрты бүкіл дүниеге белгілі сол бір түйір ағаш жоқ түгел темірден жаратылған сол адам-ның тәйкесінен түскенін білді. Тірі өлікке айналып, император-лықтан айырылды. Сосын қап-қара үрей қаладағы бүкіл бастарды жел боп кеуледі: неміс лейтенанттарының үстіндегі сұрғылт-көк мундирлерінің түсі сияқты өңіп, ұнжырғасы түскенін

жұрттың бәрі көрді, өз көзімен көрді. Мұның өзі көз алдында бірнеше сағаттың ішінде ғана болды, аз ғана уақыттың бағдарында лейтенанттардың көздері өлеусіреп, тұрғын жайларының терезелерінен жанды жарық өшіп, үлкен әйнектерден үңірейіп там-тұм қайыршылық сығалай бастады.

Міне дәл сол кезде ең ақылдылардың миына ток жүгіріп, берік сары шамадандары мен тығыршықтай әйелдерін алып, больше-виктердің аран сымды лагерьлері арқылы қалаға қарай ұмтылды. Олар тағдырының жеңілгендермен байланысты екенін түсініп, жүректерін үрей кернеді.

- Немістер жеңілді, - деді сұржыландар.
- Біз жеңілдік, - деді бар жыландар.

Қалалықтар да осыны түсінді.

Әлбетте, өзі жеңіліп көрген кісі ғана бұл сөздің мәні қандай екенін біледі. Ол электр жарығы істен шыққан үйдегі кешке ұқсайды. Ол тұсқағаздарын өмір дертіне толы көк басқан бөлмеге ұқсайды. Ол балалардың іші шермиген ит ауруына, иістеніп кеткен майға, қараңғыда жел даусымен шыққан балағатқа ұқсайды. Бір сөзбен айтқанда, ол өлімге ұқсайды.

Әрине, немістер Украинаны қалдырып кетеді. Бұл дегенің біреулер қашып-пысып, енді біреулер қалада жаңадан келген таңғажайып шақырылмаған қонақтарды күтіп алады деген сөз. Демек, кейбіреулердің өлуіне тура келеді. Қашып кеткендер өлмейді ғой, сонда өлетіндер кім болғаны?

- Өлім деген той тойлау емес, - деді кенет қайдан келгені белгісіз палковник Най-Турс ұйықтап жатқан Алексей Турбиннің алдында тұрып.

Оның пошымы біртүрлі қызық: басында жалт-жұлт еткен дулыға, үстінде жарқылдаған сауыт, қолында креш жорықтары кезінен бермен қарай ешбір армияда болмаған сала-құлаш семсер. Жұмақ нұры Найдың соңында шұғыла шашатын сияқты.

- Сіз пейіштесіз бе, полковник? - деп сұрады Турбин шын өмірде адам ешқашан бастан кешпейтін тәтті тебіреністі сезініп.

- Иә, пейіштемін, - деп жауап қатты қала ормандарындағы таза бұлақ суындай үні сылдыр қағып Най-Турс.

- Қандай ғаламат, қандай ғаламат, - деп тіл қатты Турбин, - Мен пейіш, жұмақ дегендерің адамның әншейін бір арманы ғой деп ойлаушы едім. Мынау сауыт-сайманыңыз да өзгеше екен. Сұрап білуге мұрсат етіңізші, сіз осы жұмақта да офицер болып қаласыз ба?

- Олар енді крешкөтерушілер бригадасында доктор мырза, -деп жауап берді вахмистр Жилин. Шамасы ол 1916 жылы Вилен бағытында белград гусарлары эскадронында оққа ұшса керек.

Вахмистр мұнда әйдік баһадүр болып көтеріліпті, сауытының өзі сәуле шашып тұр. Ауыр жарасын өз қолымен таңып берген доктор Турбинге Жилиннің ұсқыны тұрпайылау көрінген еді, қазір танымастай болып өзгерген, вахмистрдің көзі Най-Турстың көзі сияқты таза, тұңғыық, іштей шапақ шашады.

Алексей Турбиннің бұл жарық дүниеде алаң көңілмен бәріне де жақсы көретіні әйелдердің көзін ойыншылықтай ғып жасаған ғой... Алайда оларға вахмистрдің қазіргі көзіне жету қайда.

- Сіз қалай? - деп қызыға сұрады қисапсыз қуанышты доктор Турбин, - қалайша шпорлы етік пен жұмаққа кіріп жүрсіз? Тіпті сіздің аттарыңыз, ақыр соңында кіре мен семсеріңіз де бар емес пе?

- Сөзіме сеніңіз, доктор мырза, - деді вилончельдей даңғырлап Жилин-вахмистр жанары жүрек жылытардай шуақ шаша доктор-дың көзіне тура қарап, - қалай десеніз де бүкіл эскадронмен, салт атты саппен келдік. Жарасымдылық дегенді алға тартасыз ғой. Оныңыз да дұрыс... Мұнда,

өзіңіз де білесіз қылаусыз тазалық, еденнің өзі шіркеудегідей жарқырап жатады.

- Ал, сонда? - деп таңғалды Турбин.

- Осы арада апостол Петр тап келмесін бе. Қызметтегі қария, маңғаз болғанмен, кісіге жуық екен. Әрине, мен мән-жайды баян етіп, белград гусарларының екінші эскадроны жұмаққа аман-есен жетті, қайда тұр деп бұйырасыз, дедім. Баян етуін баян еттім, ал өзім, - деп вахмистр жұдырығын аузына апарып жөтеліп алды, - апостол Петр сайтанның сапалағына кетсеңдер де мейлің, мұнда орын жоқ деп айта ма деп қипақтап тұрмын. Өйткені, өзіңіздің де ішіңіз сезеді ғой, ат-матымыз бар, оның үстіне... (вахмистр қысы-лып, желкесін қасыды) жол-жөнекей қылмың қаққан қатындарды да ертіп алғанбыз. Апостолға бәрін айта тұрып, қатындарды көрсетпендер деп взводқа ым қағамын. Жағдай айқын болғанша бұлттың тасасында тұра тұрсын деймін де. Ал апостол Петр еркін адам болғанмен дұрыс жан. Көзі жылт ете қалғанынан-ақ оның көліктерде әйелдер отырғанын көргенін байқадым. Белгілі ғой, олардың бас орамалдары бір шақырым жерден менмұңдалап тұрады. Бітті! - деп ойлады. Бүкіл эскадронның жолына тосқауыл қойылды...

“Еье, сендер әйелдеріңмен жүрсіңдер ме?” - деп ол басын шайқады.

“Айтқаныңыз айдай анық, деймін мен, оған алаң болмаңыз, қазір-ақ желкелеп қуып жібереміз, апостол мырза”.

“О, жоқ, дейді ол, сендер бұл арада қол жұмсау дегендеріңізді доғарыңыздар”.

“Ал онда не істе деп бұйырасыз”. Аңқылдаған ақкөшек қария. Доктор мырза, эскадронға жорықта жүргенде қатынсыз және болмайтынын өзіңіз де білесіз ғой.

Вахмистр кулана көзін қысып қойды.

- Ол анық, - деп амалсыз келісуге мәжбүр болған Алексей Васильевич көзін тайдырып әкетті. Біреуінің жаудыраған көзі кара, біреуінің бетіндегі меңі кара, біреуінің тұңғыық жанары қалғыған қараңғылықта жалт ете қалады. Доктор қысылғанынан тұтығып қалды да, вахмистр сөзін әрі қарай жалғады:

- Ал, аналарды ма, қазір баяндап келейін, деп ол кетіп қалды да, оралып, жарайды орналастырайық, - деді. Біздің сондағы қалай қуанғанымызды сөзбен айтып жеткізу мүмкін емес. Осы арада бір іркіліс болды. Күте тұруға тура келеді, деді апостол Петр. Әйткен-мен, минөттен артық тосқанымыз жоқ. Қарасам, таныс біреу келе жатыр, - деп вахмистр көп үндемейтін маңғаз Най-Турсты нұсқады, ол әлгінде ғана түске кіріп, артынша із-түзсіз кетіп қалып еді. -Кәдімгі эскадрон командирі Тушин Ворда әдеттегідей желдіртіп жүр. Оның артынан сәл кейіндеу бейтаныс юнкер жаяу әскер сапында адымдап келеді. - Осы жерде вахмистр доктордан бірдеңені бүккісі келгендей бір сәтке үнсіз қалып, төмен тұқшы-райды, бірақ қимылы қайғының емес, қуаныштың нышаны екен, сосын қайта сөйлеп кетті: Петр оларға қолының астымен қарап: “Ал енді, қазір бәрі де жанып тұр ғой!” деді де, заматта есік айқара ашылып, кәне оң жақтан үш-үштен тұра қалындар деп ишарат етті.

Дунька, Дунька, сүй мені,

Жаңа піскен жидегім, -

деп шулап қоя берді, тура бір түстегідей темірше шыңылдаған дауыстардың хорына итальян сырнайы қосылды.

- Аяқтарыңды осылай ал! - деп айқайлады алуан дауысты командирлері.

И-еһ, Дуня, Дуня-жан,

Мені сүй де жүр аман, -

деп хор дауысы алыстан тынды.

- Әлгі әйелдермен бе? Сонша қадалғандарың не? - деп аң ұрды Турбин.

Вахлистр кеңкілдей күліп, қуана қолын сермеді.

- Жаратқан құдайым-ау, о не дегеніңіз, доктор мырза. Орын ба, орын дегеніңіздің онда ұшы-қиыры жоқ. Алғаш шолғанның өзінде бес корпус көзге шалынады, тағы осындай бес эскадронды, бесін не - он эскадронды орналастыруға болады. Біздің қасымызда зәулім сарайлар тұр, төбесінің биіктігіне тіпті көз жетпейді. Мен болсам: “Сұрауға рұқсат етіңізші, мыналар кімге арналған?” - деп қақылдамаймын ба. Өйткені ол ғимараттар өзгелерге ұқсамайды: жұлдыздары қызыл, бұлттары қызыл, түсі көз шағылыстырады... “Ал, бұл, - дейді апостол Петр, - большевиктер үшін, әлгі Перекоп-ты алған”.

- Қандай Перекоп? - деп сұрады азын-аулақ ақылына салып, шешімін таба алмаған Турбин.

- Жоғары мәртебелім-ау, бұларға жер үстіндегінің бәрі алдын ала белгілі болады екен ғой. Жиырмасыншы жылы Перекопты алғанда большевиктер қисапсыз қырылған жоқ па. Демек, соларды қабылдау үшін әзірленген бұл ғимараттар.

- Большевиктерді дейді? - деп Турбиннің көңілі алау-жалау болды. Сіз бірдеңені шатастырып тұрсыз, Жилин, бұлай болуы мүмкін емес. Оларды жұмаққа жібермейді.

- Доктор мырза, өзім де солай ойлағанмын. Өзім де. Апшым қуырылып, жаратушы құдайдың өзінен сұрағанмын...

- Құдайдың өзінен бе? Ой, Жилин!

- Күмәнданбаңыз, доктор мырза, рас айтып тұрмын, өтірік соғып қажеті не, онымен жүзбе-жүз әлденеше рет сөйлестім.

- Ол қандай екен сонда?

Жилиннің көзінен нұр шашырап, бет әлпеті керемет әрленіп кетті.

- Өлтірсең де айтып түсіндіре алмаймын. Жүзі нұрлы, бірақ қандай екенін түсіне алмайсың. Былай да болады, оған қарайсың да тұла бойың мұздап кетеді. Кейде ол сенің өзіңе ұқсайтындай болып елестейді. Бойыңды үрей билеп, бұл не өзі деп ойлайсың. Сосын ештеңе жоқ, бәрі де басылады. Жүзі алуан түрмен құбылып тұрады. Ал сөйлеп кеткенде қуаныштан өзіңді қайда қоярға білмейсің... Міне, қазір көгілдір түс тарқайды деп отырасың. Іле... ол түсің көгілдір болмай шығады (вахмистр ойланып қалды), білмеймін қандай. Жүз шақырым жерден сені бірден көзбен сүзіп шығады. Ал енді, мен баяғы күмәнімді шешкелі, құдай-ау, сенің анау поптарың большевиктер тозаққа барады деп жүр ғой, деймін баяғы. Сонда бұл өзі не болғаны? Олар саған сенбейді, ал сен оларға қандай сарай соққансың.

“Иә, сенбей ме олар?” - деп сұрады ол.

“Нағыз құдай өзіңіз білесіз ғой, құдайға жалған сөз айтуға қорқамын” деймін мен. Байқасам, ол жымыып тұр. Мен ақымақтың оған баяндап не атамның құны бар, ол барлығын менен мың есе артық біледі емес пе, деп ойлады. Алайда оның не айтқанын білген қызық қой. Ал ол былай деді:

“Жарайды, сенбесе сенбесін, оған не лаж жасайсың. Мейлі маған одан келіп, кетер ештеңе жоқ, ыстық та емес, суық та емес. Саған да солай. Сондықтан сендердің маған сенгендеріңнен кіріс те жоқ, шығыс та жоқ. Біреуің сенесің, екіншің сенбейсің, бірақ бәріңнің жасайтындарың бірдей. Қазір біріңді-бірің алқымнан сығып жатсыңдар. Ал сен сарай деп отырған қазармаларға келсек, Жилин, бұл арада мынаны түсіну керек. Майдан даласында өлген сендердің бәрің де маған бірдейсіңдер. Мұны, Жилин, түсіну керек. Әрине оны кез келген біле бермейді. Жалпы сен, Жилин, бұлармен басыңды қатырма. Тыныш тірлік етіп, сейіл құр”.

Алды-артымды орап түсіндірді емес пе, доктор мырза. Сонда да мен “Ал поптар ше?” деп қоймадым. Осы арада ол қолын бір сілтеді де: “Сен маған,

Жилин, ең жақсысы поптарды есіме салма, деді. Олармен не істеу керек екеніне миым жетпей қойды. Яғни, сендердегідей ақымақ поптар жарық дүниеде жоқ. Саған құпия ретінде айтамын, Жилин, олар көп емес, масқара, мазақ”.

- Иә, оларды таза ғана босатып жібермейсің бе жұмысынан, құдай-ау, - деймін мен.

“Аяймын, Жилин, мәселе сонда боп тұр ғой” - дейді ол.

Жилиннің айналасындағы шұғыла көкке айналды, адам айтқысыз қуаныш ұйқыдағының жүрегін кернеді. Қолын жарқылдаған вахмистрге созып ауыр күрсінген ол:

- Жилин, Жилин. Бірдеңе ғып маған сіздердің бригадаларыңызға дәрігер боп орналасуға бола ма? - деді ұйқысырап.

Жилин құптай қолын бұлғап, ілтипатпен нығарлай басын изеді. Сосын әрі қарай жылжып, Алексей Васильевичті қалдырып кетіп қалды.

Турбин де оянды, алдында Жилиннің орнында жаңа шыққан күннен бозамық тартқан терезенің шапақты шаршысы тұрды. Доктор қолымен бетін сүртіп, оның көз жасымен суланғанын сезді. Ол таңертеңгі алакеуімде ұзақ күрсінді, сосын ұзамай қайта ұйықтап кетті. Ендігі ұйқысы түс көрусіз біркелкі тыныш болды.

Иә, өлім дегенің көп бөгелген жоқ. Ол күзден бастап қыс бойы Украин жолдарында ұйтқыған қармен бірге қабындады да кетті. Орман қылталарында ол пулемет боп зіркілдеді. Оның өзі көзге көрінген жоқ, бірақ оған осының алдындағы мұжықтардың алапат ашу-ызасы себеп болғаны бірден білінді. Ол бұрқаған боранмен, ызғырық суықпен қойындасып, жыртық шабатамен, бөріксіз басқа құлаған шөппен бірге ұйтқып, ұлыды да тұрды. Қолында әлемет дәу шоқпар, асылы мұнсыз Ресейде ешқандай бастама болмайды ғой. Қолтоқпақтай қызыл қораздар

ұшып-қонып жүрді. Сосын қызара батқан күннің жалқынынан еркек жынысына ілінген ішімдік сататын жебірей көрінді. Сұлу поляк астанасы Варшавада бір елес қылаң берді. Генрих Сенкевич ақша бұлтқа оранып мысқылдай ыржиып күліп тұрды. Сосын жайдан-жай нағыз шалдуарлық басталып, ісініп-кебініп, бұрқыратып көбік атты. Поптар қоңырау даңғырлатып, шіркеулерді басына көтерді, ал олардың тап қасындағы терезелері мылтық оғынан сынып түскен мектеп үйлерінде революциялық әндер шырқалды. Елес жолдарды да басып өтті - Дегтяренко деген бір самогон иісі бұрқыраған, аузы-басы толған боқтық қайыршы шалдың аузынан жұрт адам мен азамат құқықтарының декларациясын еске түсіретіндей жаман ырым шақыратын есірік сөздер естиді. Сосын әлгі сәуегей Дегтяренко жата ғап зарланады, ал оны омырауына қызыл бант қадаған бір кісілер шомполмен кеп өлімші ғып сабайды. Дәл осыны көргенде ең әккі мидың өзі естен ауысып дал болар еді, өйткені қызыл бант болса, ешқашан шомполға ерік берілмейді, ал шомпол жұмсалса, ол жерде қызыл бант жүруі мүмкін емес.

Жоқ деймін-ау, мұндай елде, мұндай кезде тұншығып кетесің. Мейлі, құрысыншы бәрі. Айнала аңыз. Петлюраң да аңыз. Жалпы ол болған емес. Бұл тамаша бір аңыз, баяғы болмаған Наполеон туралы аңыздан әдемілігі сәл ғана төмен аңыз. Басқа да амалдар болды. Әлгі бұрқанған мұжық ашу-ызасының бетін бәз-бір арнаға алдаусыратып бұру керек еді, бұл жарық жалғанда ондай әзәзілдің алуан жолы бар, қанша жан ұшырып жүгіргенімен кісіні ұдайы сол таныс қиылысынан шығармайтын тәсіл ол.

Бұл өте оңай. Апалаң-топалаң шақта оған баратын адамдар табылады.

Мінеки әлдеқайдан бір полковник Торопец деген шыға келді. Бақса, ол артық-кемі жоқ австрия армиясының адамы көрінеді...

- Қойшы әрі, о не дегенің?
- Соған сендіремін сізді.

Сосын Винниченко деген жазушы шықты. Ол өзінің атағын екі дүниесімен шығарған көрінеді:

Бірі - он сегізінші жылдың басында-ақ сиқырлы толқынымен оны торыққан Украин теңізінің айдынына алып шыққан романдары да, екіншісі - Санкт-Петербург қаласының сатиралық журналда-рының сол сәтте-ақ оны опасыз сатқын атауы.

- Өзіне де сол керек...
- Қойшы, онысын мен білмеймін. Ал сосын әлгі қалалық түрменің тағы да тылсым тұтқыны бар емес пе.

Қыркүйектің өзінде Белая Церковь сияқты болмашы жерден дер кезінде шыға келетін дарыны бар үш бірдей адамды жасақтауға болатынын Қалада ешкім тіпті елестете де алмаған-ды. Қазан айында бұған көз кәміл жетіп, жүздеген шамдармен жарқыраған пойыздар. Бірінші қаланың жолаушылар вокзалынан әзір жолы кең жаңадан пайда болған Польша мен Германияға кете бастады. Жеделхаттар жүйткіді. Жалтылдаған жауһарлар, ойнақшыған көздер, бөліп қайырылған шаштар, десте-десте ақшалар кетті. Түстікке, иә оңтүстікке, теңіз жағасындағы қала - Одессаға ұмтыл-ды. Қараша айында, әттегене, жұрттың бәрі оны недәуір анық білді.

- Петлюра!
- Петлюра!
- Петлюра! - деген сөз секіріп қабырғалардан көңілсіз телеграф ақпарларынан ыршып түсіп жатты. Таңертең ол газет беттерінен кофеге тамып, тропикалық тәңірлік сусын табан астында жуындыға айналып, ауызды сасытты. Тілдің ұшында билеп, телефонистердің саусағы астында, Морзе аппараттарында тықылдады. Осынау жұмсақ сөзге байланысты қалада ғажайыптар туындады, ал немістер оны өз мәнеріне салып:
- Пэтурра, - дейтін болды.

Қаланың шет жағында сандатылатын жаман әдетке үйренген кейбір неміс

солдаттары кейде жайылып кететінді шығарды. Түнде жайылып кеткендердің күндіз өлі денесі табылып жүрді. Сондықтан түнде неміс қарауылдары дөңгелек леген киіп жүрді басына. Олар және тәртіпсіздікке жол бермес үшін қолдарына фонарь ұстап жүретін болды. Алайда ешқандай қолшам баста қайнап жатқан ботқадан айықтыра алған жоқ.

Вильгельм. Вильгельм дейді. Кеше үш немісті өлтіріп кетіпті. Құдая, сіз білесіз бе, немістер кетіп жатыр дейді?! Мәскеуде жұмысшылар Троцкийді тұтқындапты!!! Бәз-бір иттің балалары Бордянка түбінде пойызды тоқтатып, түк қалдырмай тонап алыпты. Петлюра Парижге елшілік жіберіпті. Тағы да Вильгельм. Сатпақ қара синегалдарың болса, Одессада. Белгісіз жұмбақ есім - Консул Энно деген шықты. Одесса ма, Одесса. Генерал Деникин. Тағы да Вильгельм. Немістер кетеді, француздар келеді.

- Большевиктер келеді, әкетай!
- Тіліңе шоқ түссін, атеке!

Немістерде көрсеткіш тілі бар бір аппарат бар көрінеді - оны жерге қоя қойса болды, тілшігі қарудың қайда жасырынғанын көрсетеді дейді. Міне, бұл құрал! Петлюра большевиктерге елшілік жіберіпті. Бұл әлгіден де асқан керемет десеңізші! Петлюра. Петлюра. Петлюра. Петлюра. Пәтурра.

Ешкім де, ешбір тірі пенде әлгі Пәтурранның Украинада не орнатқысы келіп жүргенін білген жоқ, бірақ оның өзіндік беті жоқ, жұмбақ тылсым жан екенін жұрт бастан-аяқ тегіс білді. (Тіпті газеттердің ауық-ауық өз беттерінде редакцияға бірінші түскен католик имамының суретін басып, келесі жолы оны басқасымен ауыстырып, астына Симон Петлюра деп атап жазып жүргеніне де қараған жоқ). Сол тылсым тұлғаның Украинаны басып алғысы келетінін, сол үшін алдымен қаланы алып алмақшы екенінен де хабардар.

6

Мадам Анжудың “Париж сәулеті” дүкені қаланың дәл ортасына

орналасқан. Опера театрының сыртынан өтетін Театр көшесіндегі көп қабатты үлкен үйдің бірінші қабатында. Көшеден басталған баспалдақтың үш сатысы әйнек есік арқылы дүкенге кіргізеді. Әйнек есіктің екі бүйірінде шаң басқан тор перде ұсталған екі терезе бар. Мадам Анжудың қайда кеткенін, оның ғимараты нелік-тен дүкен ретінде ұсталып сауда мақсатына пайдаланылмайтыны жұртқа беймәлім. Сол жақ терезеде түрлі түсті әйел қалпағының “Шик паризьен” деген алтын жазуы бар сурет салынған да, оң жақ терезенің әйнегіне артиллеристердің поғонындағыдай айқасты-рылған екі одессалық зеңбірек салынған сары қатырғыдан жасалған үлкен плакат ілініпті, оның үстіңгі жағына:

Болма мейлі қан майданның ері шын,

Ал ерікті болу абзал борышың, -

деп жазылыпты.

Зеңбіректердің астында мынадай сөздер бар:

“Қолбасшы атындағы Мортирлік дивизионға еріктілерді жазу жүргізіледі”.

Дүкеннің подъезінде ыс басқан, бұрандалары ағытылған қайықты мотоциклетка тұр, ал серіппелі есік сәт сайын сартылдап, жоғары жағындағы таңғажайып қоңырау ашылғанда сыңғыр қағып, мадам Анжудың осы таяудағы ғана бақытты заманын еске түсіреді.

Турбин, Мышлаевский және Карась мас болған түннен кейін бір мезгілде оянды, бірақ недәуір кеш, түске қарай тұрды, бірақ бастары ауырмай, ақыл-есі айқын боп оянғанына өздері де таң, Николка мен Шервинскийдің жоқ екені белгілі болды. Николка алакөбеден құпия бір қызыл түйіншегін қамдап мықшындап өзінің жасағына тартты, Шервинский болса, осы әлгі әзірде ғана коман-дарманың штабындағы қызметіне кетті.

Мышлаевский кіндігіне дейін шешініп тастап, Анютаның ас үйдің сыртындағы армандай бөлмесінде шымылдыкпен бөлінген ваннадағы

кранды ашып, мұздай судың астына мойнын төсеп, арқа-басын жуып, рақаттана айғайға басып:

- Эһ! Осы керек еді! Керемет! - дей жүріп, суды екі аршындай жерге шашты. Сосын түкті ақжапқышпен сүртініп, киінді де, басын бриолинмен майлады, таранып болып Турбиннен:

- Алеша, досым ретінде кие тұруға шпoryнды берші, - деп өтінді. - Үйге енді бәрібір соқпаймын, ал шпорсыз ешқайда көрінгім келмейді.

- Кабинеттен барып ал, үстелдің оң жақ тартпасында жатыр.

Мышлаевский кабинетке кетіп, біраз бөгеліп барып, салдыр-

күлдір еткізіп шықты. Тәтесіне демалысқа кетіп, ертеңгілік оралған қарақат көз Анята қораз қанатынан жасалған сыпырғышпен мамықтақтардың шаңын сүртіп жүрген болатын. Мышлаевский есік жаққа көз қиығын салып, тура жолын өзгертіп, бұралаңға басып, бір айналып түсті де, ақырын ғана:

- Армысың, Аняточка... - деді.

- Елена Васильевнаға айтамын, - деді замат жайдан-жай ойланбай сыбырлаған Анята көзін жұмып, бәз-бір жендеттің пышағына мойынсұнған жазалы сияқты.

- Ақымағым...

Турбин күтпеген жерде есіктен сығалап қалды. Жүзі ызбарланып кетті.

- Сыпырғышты қарап тұрсың ба, Витя? Солай де. Әдемі ме екен? Ал сен осы өз жолыңмен жүрсең қайтеді, ә? Ал сен, Анята, есінде болсын, егер ол үйленемін дейтін болса, сөзіне сенбе, ол үйленбейді.

- Ал не боп қалды, құдай-ау, адаммен адам сияқты амандасуға да болмай ма?!

Мышлаевский орынсыз жазғырудан күреңітіп кетті де, кеудесін кере түсіп, шпорын шылдыратып қонақжайдан шықты. Асханада ол ақсары маңғаз Еленаның қасына келді, көзі мазасызданып әржаққа жүгіріп тұр.

- Армысың, Лена, жарқыным, қайырлы таң саған. Егм... (Мышлаевскийдің тамағынан болаттай шықылдаған тенордың орнына қырылдаған баритон дауыс шықты). Лена жарқыным, - деді ол ілтипатпен, - ашуланбашы. Мен сені жақсы көремін, сен де мені жақсы көр. Ал кеше мен иттік жасасам, оны көңіліңе алма. Лена мені қайдағы бір сұмпайы деп ойлайсың ба сен?

Осыны айтып ол Еленаны қапсыра құшақтап, екі бетінен сүйіп алды. Қонақжайда баяу ғана тырс етіп, қораз тәжі құлап түсті. Мышлаевский Турбиндер пәтеріне келсе-ақ, Анюта оғаш бірдеңеге тап болады. Қолынан шаруашылық заттары шашылып, ас үйде болса, қолынан пышақтар түсіп, буфет үлдірігінен шыныаяқтар құлайды. Аннушка абдырап, алдыңғы бөлмеге әлсін-әлі жүгіріп, галоштарды реттеп, оларды сүрткішпен өкшесіне дейін түскен шпорын шылдыратып төрткүл иек пен қақпақтай жауырын, көкшіл бриджі көрінгенше сүртеді. Сонда ғана Аннушка көзін жұмып алып, адыра қалғыр тар дәлізден бір бүйірлеп әрең өтеді. Міне, қазір де қонақжайда сыпырғышын түсіріп алып, өрнексіз перде арқылы әлдеқайда қарап, сұрғылт бұлтты аспанға көз салды.

- Витька, Витька, - деді Елена театрдың жалтырата тазартылған тәжіндей басын шайқап, - түріңе қарап тұрсам, атпал-ақ жігітсің, ал кеше жібің сонша босап кеткені не? Кәне, отыр да, шай іш, ептеп сергірсің.

- Ал, сен бар ғой, Леночка, құдай ақына бүгін керемет көрінесің. Желегің тіптен жарасып тұр, рас, арыммен ант етемін, - деді сұқтана қарап, жылпың жанарын жеңіл ғана буфеттің айналы түбіне жүгіртіп Мышлаевский. - Карась, қарашы қандай желең. Жап-жасыл. Жоқ-ау деймін, сондай тамаша.

- Елена Васильевна өте әдемі, - деп шын жүректен байсалды жауап

қатты Карась.

- Байқайсың ба, Елена жарқыным, кешегі бастың сақинасынан кейін маған сол құрғыр сақинамен күресу мүмкін емес сияқты көрінді.
- Жарайды, әне буфетте.
- Міне, міне айттым ғой. Бір-ақ рөмке. Кез келген пирамидоның-нан артығы сол.

Кейігендей кейіппен тыжырынып Мышлаевский бірінен соң бірін екі стақандай арақты тартып жіберіп, жұмсап қалған кешегі қиярмен зәрін басты. Осыдан кейін ол жаңа туғандай түлеп салып, лимонмен шай ішуге тілек білдірді.

- Сен, Леночка, алаңдамай мені күт, - деді Турбин қырылдаң-қырап, - барып жазыламын да қайтып келемін. Әскери қимылдарға қатысты мазасызданба, осы қалада боламыз, осында отырып-ақ әлгі зэргентай украин президентіне тойтарыс береміз - өл де маған оңбағанға.
- Сендерді басқа жаққа жіберіп жүрмесе, жарайды ғой.

Карась тыныштандырып қолын сілтеді.

- Алаңдамаңыз, Елена Васильевна. Біріншіден, сізге айтып қоюға тиіспін, әлі екі аптадан ерте дивизион еш жағдайда дайын болмайды, сырттан келетін аттар мен снарядтарды күтеді. Әзір бола қалған күннің өзінде, еш күмәнсыз Қаланың өзінде қаламыз. Қазір жасақталып жатқан бүкіл армия қаланың гарнизоны болады. Бәлкім, одан әрі Мәскеуге жорық басталған жағдайда жылжы-масақ...

- Ой, оған дейін қайда... Эгм...
- Ол үшін Деникинмен ертерек қосылу керек...
- Иә, мырзалар, сіздер мені бекер жұбатасыздар, мен жалпы ештеңеден қорықпаймын, қайта қолдаймын.

Елена шынында да сергек сөйледі, оның көзінен күнделікті іскерлік қам-карекет байқалды. Кәдімгі “күнделікті тірлік қаратпай-дының” кері.

- Анютка, - деп айғайлады сосын ол, - айналайын, анау айбанда Виктор Викторовичтің іш киімдері жатыр, шөткемен жақсылап тазалап, соларды жушы, балақан.

Еленаға бәрінен бұрын созымды, көгілдір көзді, тәпелтек Карасьтің сөзі медет болды. Өзіне сенімді Карась сарғыш френчі-мен сондай салқынқанды, көзін сүзіп, шылым шегіп отырды.

Алдыңғы бөлмеде бәрі қоштасты.

Ал жаратқан тәңірім пана болсын сіздерге, - деп қатқыл сөйлеген Елена Турбинді шоқындырды. Сол құсатып Карасьқа да, Мышлаевскийге де ырым жасады. Мышлаевский оны құшақтап, шинель киіп, белін бекем буып алған Карась оның екі қолынан бірдей сүйді.

- Полковник мырза, - деді шпорын ақырын тырс еткізіп, қолын күнқағарына қойған Карась, - баяндауға рұқсат етіңіз.

Полковник мырза жасыл түсті аласа өрнекті мамықтақта дүкеннің оң жақ бөлегіндегі сахна сияқты биігірек жерде жазу үстелінің басында отырғанды. “Мадам Анжу. Әйелдер қалпағы” деген жазуы бар көгілдір қатырқы қағаздардың үйіндісі оның ту сыртында өрнекті перде ұсталған терезеден түсетін жарықты сәл-пәл көлегейлеп тұрды. Полковник мырза қолына қалам ұстап отырды. Шын мәнінде ол полковник емес, иығында енді алтындаған погоны бар подполковник болатын. Погонында екі ашық жері бар үш жұлдызшамен айкасқан алтын зеңбіректер жарқырайды. Полковник мырза Турбиннің өзінен жас жөнінен сәл ғана үлкен сияқты отыздан аспаған, әрі кетсе отыз екіде болар. Беті топ-толық, мұнтаздай қырынған, әдемілеп басылған американ-дықтардай қара мұрты өзіне сән беріп тұр.

Керемет ойнақты әрі ойлы көзінде шаршағандықтың белгісі ап-айқын болғанмен, зер сала қарайды.

Полковниктің төңірегі - ыбырсып жатқан тұлдырсыз бір әлем. Екі қадам жердегі қара пеште сатырлап от жанып жатыр, оның торапты қара мұржасы қалқадан әрі созылып, дүкеннің түкпіріне кетеді екен, оның әр тұсынан қара күйе тамып тұр. Сахнаның да, дүкеннің қалған бөлігінің де еденінде шашылған қағаз, қызыл, жасыл маталардың қиқымы. Жоғарыда, полковниктің тап төбесінде беймаза құс сияқты жазу машинкасы тықылдайды. Турбин басын көтергенде дүкеннің төбесіне таяу балконға ұқсас қоршауда әндетіп отырғанға да көзі түсті. Қоршау қалдайының ар жағында бәз-біреудің аяғы мен көк рейтузды көрді, бірақ басы жоқ, ол төбе тақтайдан әрі шығып кетіпті. Екінші машина дүкеннің басқа бөлігінде, белгісіз шұңқырда тықылдайды, одан еркімен келгендерге берілетін погондармен бір аппақ бас көрінді, бірақ аяғы мен қолы байқалмайды.

Полковниктің төңірегінде бұлдырап талай жүздер тұр, алтын зеңбіректі погондардың иелері жалт-жұлт етеді, телефон трубка-лары мен сымдары самсап, сары жәшіктер иін тіреседі, қатырғы қорапшалармен қатар консерв қалбырларына ұқсас бірдеңелер үйіліп жатыр, ағаш сапты қол бомбалары мен пулемет таспалары-ның дөңгелектері де сонда. Полковник мырзаның сол жақ шынта-ғының астында аяқ тігін машинасы тұр, ал оң аяғына пулемет тұмсығын тығып алған. Қара көлеңке түскенде, шымылдықтың аржағында жылтыраған металл жабдықтаң біреу кеңірдегі жыртылғанша айғайлайды, шамасы телефонмен сөйлесіп жатса керек. “Иә... иә... сөйлеп тұрмын. Сөйлеп тұрмын, иә, иә. Иә, мен сөйлеп тұрмын”. Бррын-ынь деп қоңырау сылдыр етті... Пи-у, деп әндетті шұңқырдың бір тұсынан майда үнді құс, сол арадан самбырлаған бір жас дауыс...

- Дивизион... тыңдап тұрмын... иә, иә... - деді.

- Мен сізді тыңдап тұрмын, - деді Карасьқа полковник.

- Полковник мырзаға, сізге поручик Виктор Мышлаевский мен доктор Турбинды таныстыруға рұқсат етіңіз. Поручик Мышлаевский қазір екінші жаяу әскер жасағында қатардағы жауынгер болып жүр, оны өзіңізге сеніп тапсырылған дивизионға мамандығы бойынша ауыстыруыңызды қалар еді.

Доктор Турбин дивизион дәрігері етіп тағайындауыңызды тілейді.

Осының бәрін баяндап болып, Карась қолын түсірді де, қолын Мышлаевский күнқағарына қойды. “Сайтан-ай... әскери киімді тезірек кию керек болады екен ғой” деп ойлады Турбин бас киімсіз өзін ыңғайсыз сезініп, елтірі жағалы қара пәлтеде өзін-өзі бір кеңкелес көріп. Полковниктің көзі доктордың өне бойын бір сүзіп өтіп, Мышлаевскийдің шинелі мен бет әлпетіне қадалды.

- Солай де, - деді ол, - мұның өзі жақсы да болар. Сіз қайда қызмет атқарып едіңіз, поручик?

- N ауыр дивизионында, полковник мырза, - деп жауап берді Мышлаевский, осы арқылы өзінің герман соғысы кезіндегі дәрежесін байқатып.

- Ауырында дейсіз бе? Бұл тіпті жақсы. Олардың не істеп жүргенін сайтаның біле ме, артиллерия офицерлерін жаяу әскерге тыққаны несі. Айнала шатақ.

- Жоқ, олай емес, полковник мырза, - деп жауап қатты Мыш-лаевский ырыққа көнбеген дауысын жеңіл жөтелмен тазартып, Пост-Волынский түбінде дереу шабуылға шығып, қажет болған соң ерікті ретінде оған мен өзім сұрандым. Ал енді жасақ жеткілікті деңгейде толыққан соң...

- Барынша қолдаймын... жақсы-ақ, - деді полковник және жоғары деңгейде Мышлаевскийдің көзіне барынша қолдай қарады. - Танысқаным қуаныштымын... Сонымен... аһ, иә, доктор сіз бар екенсіз ғой? Және бізге келгіңіз келеді, ә? Имм...

“Дәл солай” деп елтірі жағалы пәлтемен жауап бермес үшін Турбин үнсіз ғана басын иді.

- Имм... - деп полковник терезеге қарады, - білсеңіз бар ғой, бұл пікір, әрине тамаша. Оның үстіне таяу күндері, бәлкім... - Ол кенет бөгеліп, ептеп көзін сығырайтып, дауысын баяулата сөз бастады: - Тек қана... әлгі қалай деуші еді... Бұл арада доктор бір мәселе бар. Социалистік теория дегендей...

гм... сіз өзі социалиссіз бе? Осы болжамым дұрыс па? Барша зиялы қауым өзін солай санамай ма? - Полковниктің көзі бір жағына қарай тайқақтап, барлық түр-тұрпаты, жыбырлаған ерні мен тәтті сөзі Турбин басқа болмай, тек қана социалист болуын тілеп тұрғандай. - Дивизион біздің студенттік деп аталады. - Полковник жылы ұшырай күлді, бірақ көзін көрсеткен жоқ. - Әрине, біраз сентиментальды да сияқты, бірақ білсеңіз, менің өзім университет түлегімін ғой.

Турбин таңданып, тіптен көңілі қалды. “Сайтан... Карась қалай айтып еді?..”. Сол мезетте ол Карастың оң жақ жауырынында тұрғанын сезді, жалт қарап, оның ширығып, бірдеңе түсіндіргісі келетінін аңғарды, бірақ не айтпағы беймәлім еді.

- Мен бе? - деп кенет Турбин бұрқ ете қалды, беті бүлк ете түсті, - өкінішке орай социалист емеспін, ал барып тұрған монархиспін. Және ашығын айтайын “социалист” деген сөзден аза бойым қаза болады. Ал күллі социалистердің ішінен ең жек көретінім - Александр Феодорович Керенский.

Турбиннің оң жақ жауырыны тұсында тұрған Карастың аузынан бәз-бір дыбыс шығып кетті. “Карась пен Витадан айы-рылу өкінішті-ақ, - деп ойлады Турбин, - бірақ мынау социалистік дивизионның сайқымазақ ойыны ғой өзі”.

Полковниктің көзі заматта бақырайып бетіне шыға келді, одан бәз-бір ұшқын мен жалтыл байқалды. Турбиннің аузын сипай ғана жапқысы келгендей қолын сермеді де, сөз бастады:

- Бұныңыз өкінішті-ақ. Имм... өте-мөте өкінішті... Революцияның жеңісі мен жемісі және сол сияқтылар... Менде жоғарғы жақтан бұйрық бар: халықтың көңіл күйіне орай... дивизион жасақтағанда монархистік элементтерден аулақ бол деген, байқаймысың, ұстамдылық қажет. Оның үстіне тікелей тығыз байланысымыз бар гетманның ыңғайына да қарау керек. Сондықтан өкінішті-ақ... өкінішті, әрі ренішті...

Мұны айтқанда полковниктің үнінен реніш те, өкініш те байқалған жоқ, қайта керісінше қуаныш лебі есіп, көзі өзі айтып тұрғандарға мүлдем қарама-қайшы реңк танытты.

“Аһ-а, - деп Турбиннің ойы он саққа жүгірді. - Мен ақымақ-пын... ал полковник есуас емес. Зайыры түріне қарағанда, мансап-қор болуы керек, мұнысы оқа емес”.

- Не істеу керек екенін білмей отырмын... қазіргі кезеңде, - деп полковник “қазіргі” деген сөзді салмақ сала айтты, - қазіргі кезеңде, мен айтар едім, біздің тікелей міндетіміз қала мен гетманды Петлюра бандыларынан, бәлкім большевиктерден де қорғау ғой... Білуге мархабат етіңіз, доктор, осы уақытқа дейін қайда қызмет атқарып едіңіз!

- Мың да тоғыз жүз бесінші жылы университетті төтелей бітіргеннен кейін тері аурулары клиникасында, сосын Белград гусар полкында кіші дәрігер, сосын ауыр науқастар госпиталінде ординатор болып істедім. Қазіргі кезде әскерден босап, жеке дәрігерлік тәжірибемен шұғылданамын.

- Юнкер! - деп дауыстады полковник. - Маған аға офицерді шақырып жіберші.

Бәз-біреудің басы шұңқырда тұқжыңдап, сосын полковниктің алдында қараторы, пысық, табанды жас офицер тұрды. Оның басында төбесі қызғылт тоқты терісінен тігілген дөңгелек бөрік, үстінде Мышлаевскийдікі сияқты белін қынай буып алған шинель, белдігіне қыстырған тапаншасы бар. Умаждалған алтын погоны оның штаб капитаны екенін білдіріп тұр.

- Капитан Студзинский, - деді оған полковник жақсылық жасап, - командашының штабына қатынас жазыңыз маған жедел аудару жөнінде поручик... е-е...

- Мышлаевскийді, - деді қолын күнқағарына қойып Мышлаевский.

- ... Мышлаевскийді мамандығы бойынша екінші жасаққа жіберсін. Және тағы бір қатынас, ол да сонда, дәрігер... е-е...

- Турбин...

- Турбин маған дивизион дәрігері ретінде өте-мөте қажет. Оның жедел тағайындалуын сұраймыз.
- Айтқаныңыз болады, полковник мырза, - деп жауап қатты офицер сөзге екпінді дұрыс қоймай.

“Поляк болар”, - деп ойлады Турбин.

- Сізге поручик, жасаққа қайта оралмауға болады (Бұл Мышлаевскийге айтылды). Поручик төртінші взводты қабылдайды (Офицерге арналды).
- Құп болады, полковник мырза.
- Құп болады, полковник мырза.
- Ал сіз, доктор осы сәттен бастап қызметтесіз. Бүгін бір сағат-тан кейін Александр гимназиясының алаңқайына келуді ұсынамын.
- Айтқаныңыз болады, полковник мырза.
- Докторға дереу киім-кешек берілсін.
- Тыңдап тұрмын, айтқаныңыз болады, - деп айқайлады. Жуан дауысты біреу ордан.
- Тыңдап тұрсыңдар ма? Жоқ. Жоқ деймін. Жоқ деп тұрмын ғой, - деп айқайлады біреу қалқаның ар жағынан.

Брынь-нь... Пи... Пиу, - деп сайрады ордағы құс.

- Тыңдап тұрсыңдар ма?

“Еркін хабар!”, “Еркін хабар!”. Күнделікті жаңа газет “Еркін хабар!” - деп айғайлады бас киімін әйел орамалмен үстінен таңып алған газетші бала. - Петлюраның іруі. Қара әскерлердің Одессаға келуі. “Еркін хабар!”.

Турбин бір сағаттың ішінде үйінде болып үлгерді. Оның кіш-кентай бөлмесіндегі жазу үстелінен тартпада жатқан күміс погон жарық дүниеге

шықты. Балконға шығатын әйнекті есікке ұсталған аппақ перде, үстінде кітаптар жатқан, сиясауыт тұрған жазу үстелі, дәрі құтылары мен аспаптар қойылған сөрелер, таза ақжап-қыш төселген кушетка - бұл бөлменің бар байлығы осы. Жұпыны да шағын, бірақ жайлы.

- Леночка, егер бүгін бір себептермен кешігіп қалсам, бәз-біреу келер болса, қабылдау болмайды деп айтарсың. Тұрақты аурулар жоқ қой...
Тезірек, балақан.

Елена асығыс әскери жейденің жағасын түзеп, погонды тікті. Қара суы бар жасыл погонды шинельдің иығына жапсырды.

Бірнеше минуттан кейін бас есік арқылы Турбин көшеге жүгіріп шығып, қабырғадағы ақ тақтайшаға қарады:

“Доктор А.В.Турбин.

Венерологиялық аурулар және созмерезі

606-914 қабылдау сағат 4-тен 6-ға дейін” - деген жазу тұр онда. Оған *“Сағат 5-тен 7-ге дейін”* деген анықтаманы желімдеді де, ол Алексеев еңісімен жоғары қарай жүгіре тартты.

- “Еркін хабар!”.

Турбин тоқтай қалып, газетшіден біреуін сатып алып, оны жол-жөнекей ашып қарады:

Партиясыз тәуелсіз демократиялық газет.

Күн сайын шығады.

13 желтоқсан 1918 жылы

“Сыртқы сауда мәселелері, атап айтқанда, Германиямен сауда бізді мәжбүр етіп отыр...”.

- Кешіріңіз, әлгі қайда?.. Қолым тоңып барады ғой.

Қап, әлгі иттің баласы қағып кеткен екен, ә?

“Кеше біздің командованиенің Пост-Волынский штабына келген қашқындар Петлюра бандаларының қатарында іріткі салу барған сайын күшейіп келе жатқанын хабарлады. Міне, үшінші күн Коростень аудандағы атты полк сече атқыштарының жаяу әскер полкын атқылап жатыр. Петлюра бандыларында бейбіт өмірге ұмтылыс күшті. Шамасы Петлюраның авантюрасы күйреуге таяу. Жаңағы қашқынның хабарына қарағанда, Петлюраға қарсы бас көтеріп, бүлік шығарған полковник Болботун өз полкімен төрт зеңбіректі алып, белгісіз жаққа кетіп қалған. Болботун герман бағдарына бейім.

Шаруалар мал-мүлкін тартып алғаны үшін Петлюраны жек көреді. Олардың деревняларында жарияланған әскерге шақырудан ешқандай нәтиже жоқ. Шаруалар орман-тоғайға тығылып, әскер-ден көп болып, бас тартып отыр”.

- Айталық... аһ, мынау аяздың қаттысын-ай. Қарғыс атқыр... Кешірерсіз.

- Көке, жұртты басып-жаншып бара жатқаныңыз қалай? Газетті үйде оқу керек қой...

- Кешіріңіз...

“Біз Петлюраның авантюрасын ұдайы айтып жүрміз”.

- Міне, сұмпайы сұрқия. Аһ, жексұрын сендер ме...

*“Кімде-кімнің болса таза жаны, ары,
Еріктілер жасағына барады...”*

- Иван Иванович, көңіліңіз бүгін неге пәс?
- Әлгі қатын бүгін петлюраланып жатыр. Таң атқаннан бері болботунданып, бүлігі басылар емес.

Мынау ащы мысқылдан Турбиннің өңі өзгеріп кетті де, ыза боп қолындағы газетін шиыршықтап, табан жолға атып ұрды. Әлдеқайда құлағын түрді.

- Буһ-у, - деп әндетті зеңбіректер. У-ууһ, - деген дүмпу қала сыртында жер құрсағын солқылдатып жатқан секілді.
- Бұл не пәле.

Турбин жалт бұрылды да, шиыршықталған газетті көтеріп, қайта жазды да бірінші бетін мұқият оқи бастады:

“Ирпень ауданында біздің барлаушылармен Петлюра бандит топтарының қақтығысы болды. Серебрянка бағытында тыныштық. Қызыл Трактирде де өзгеріс жоқ. Боярка бағытында гетман сердюктерінің полкы ұрымтал шабуыл жасап мың жарым адамдық бандыны тоздырып жіберді. Екі кісі тұтқынға алынды”.

Гу... гу... гу... Бу... бу... бу... - деп ыңырсыды түстік-батысты құлазыған сұрқай қиыр. Турбин кенет аузы ашылып, бозарып кетті. Газетін жалмажан қалтасына тықты. Владимир көшесімен бульвардан бермен қарай қарақұрым қаптап келеді. Табанжолдарда жылт етіп әйелдер көрініп қалады. Державалық вартадан шыққан салт атты бәз-бір қолбасшыдай келе жатыр. Ұзын сирақ аты құлағын қайшылап, көзін тігіп ойқастап келеді. Шабандоздың жүзінде абдырап сасу белгісі бар. Ол ара-тұра бишігін сілтеп, бірдеңе деп айғайлаған болады, бірақ оның айғайын естіп жатқан да, тыңдайтын да ешкім жоқ. Тобырдың алдыңғы қатарынан попардың алтын ризасы мен сақалы көзге ұрып, әскери тулар желбірейді. Жан-жақтан

балалар жүгіріп келеді.

- “Хабарлар!” - айқайлады газетші тобырға қарай ұмтылып.

Ақ тақиялы аспаз балалар “Метрополь” мейрамханасының тозағынан атып-атып шықты. Тобыр қар бетіне қағазға тамған сиядай жайылды.

Ұзын сары жәшіктер тобырдың төбесінде теңселіп келеді. Олар Турбинмен қатарласқанда, ол алдыңғысының бұрышынан көмірмен айғыздай салған жазуды көрді:

“Прапорщик Юцевич”,

Келесісінде:

“Прапорщик Иванов”,

Үшіншісінде:

“Прапорщик Орлов”, - деген есімдер.

Кенет топтың ортасынан өксіп жылау басталды. Қалпағы желкесіне ысырылған ақбасты әйел қолындағы түйіншегін түсіріп алып, табанжолдан тобырға қойып кетті.

- Бұл не болды? Ваня-ау?! - деп зарлады бір дауыс. Біреу аппақ шөлмектей болып, бір жаққа қарай жүгірді. Бірақ қатын еңіреп жылауды бастап еді, оған екіншісі қосылды.

- Тәңірім Исусе Христе! - деп мінгірледі Турбиннің сырт жағынан біреу. Бәз-біреу арқасынан итеріп, желкесінен демалды.

- Тәңірі-ау... соңғы кезде не боп барады, өзі? Жұртты күнде бауыздап қырып жатыр. Сонда бұл не?..

- Неге екенін білмеймін, мұндайды көргенше өлгенің артық еді.

- Не? Не дейді? Не өзі? Иә, не? Не болған бұлардың бәріне? Кімдерді

жерлегелі бара жатыр?

- Ваня! - деп өкіріп, зар еңіреді біреу топ ішінен.
- Попелюхада бауыздалған офицерлер ғой, - деп самбырлады бірінші болып айтуға асыққандай ырсылдаған бір дауыс. -Попелюхаға басып кіріп, бүкіл жасақ болып, сонда қонып қалған емес пе, түнде оларды петлюрашылармен тізе қосқан мұжықтар қоршап алып, бірін қалдырмай бауыздап тастаған. Қырғанда да, тып-типыл қылған... Көздерін шұқып, иықтарындағы погондарын жұлып алған. Былайынша, адам танымастай етіп қорлаған.
- Е, солай де! Ай-ай-ай...

“Прапорщик Коровин”,

“Прапорщик Гердт” - деп жазылған сары жәшіктер қалқып өтті.

- Қандай заманға тап болдық... Ойлап қарашы.
- Өзара қырқыс.
- Сонда қалай?..
- Ұйықтап қалған дейді.
- Өздеріне де сол керек... - деп ысқырып жіберді топ ішінен бір қара ниет Турбиннің ту сыртынан, оның көз алды жап-жасыл боп кетті. Бір сәт әлгінің бет әлпеті мен бас киімі қылаң берді. Мойнының арасынан екі қолын сұғып жіберіп, Турбин қара пәлтесінің жеңінен атауыздай қапсырып ұстай алды. Ол жалт қарап, үрейі ұшып кетті.
- Сіз не дедіңіз? - деп ызғарлы үнмен сұрады, Турбин, анау замат жұмсарды.
- Аяй көріңіз, офицер мырза, - деп қалтырай жауап қатты. Зәре құты қалмаған ол, - мен ештеңе айтқан жоқпын. Үндемейін де. Сіз, өзі? - деп ыршып түсті.

Үйрек тұмсығы ағарып кетті, Турбин де қателескенін бірден білді, ұстауға тиіс адамын ұстай алмаған екен. Ұзын қошқар тұмсығының астында жазықсыз жазғанның ізгі ниетті кісінің бейкүнә жүзі жаудырайды. Үрейленген бет әлпет ештеңе айта алмай, дөңгелек көзі қыпылық-қыпылық етеді.

Турбин жеңді қоя беріп, салқын ызамен көзін жүгіртіп, айнала-сында қазандай қайнап сапырылысқан бөріктер мен жағаларды, бастар мен желкелерді сүзіп шықты. Сол қолымен бірдеңені ұстай алуға әзірленіп, оң қолымен қалтасындағы браунингті қармады. Поптардың қайғылы сарыны мен қатарындағы басына орамал таққан бір әйелдің зар еңіреген шерлі дауысы төбе құйқасын шымырлатты. Ұстай қоятындай тіптен ешкім көрінбейді, тура жер жұтып кеткендей. Соңғы табыт та қалқып өтті:

“Прапорщик Морской” екен ол, оны ала тартқан тағы бір шана.

- “Хабарлар!” - деген жарықшақ жіңішке дауыс кенет Турбин-нің тура құлағының түбінен естілді. Турбин қалтасынан шиыршық-талған газетті алды да, өзін-өзі ұстай алмай онымен баланың бетін екі мәрте осып жіберіп:

- Мә маған хабар. Мә саған. Мә саған хабар! Сұмырай! - деді тісін шиқылдата қайрап.

Сонымен ашу-ызасы тарқады. Бала газеттерін шашып алып, тайғанап барып күрттікке отыра кетті. Жалған жылаумен өңі табан аузында бұзылып, керемет өшпенділікпен долданып шыға келді.

- Бұ не... Сіз мені не үшін кінәлайсыз? - деп өкіріп жылап жіберуге тырысып, қарды көсіді ол. Бәз-біреудің беті Турбинге бұрыла берді де, бірақ бірдеңе айтуға батпады, қорықты. Түкке тұрмайтын іс үшін ұялыс тауып, Турбин басын иығына тығып кілт бұрылды да, газ шамның жанынан, мұражайдың дөңгелек әйдік ғимаратының бүйірін жанай, кірпіштерін қар басып ашылып қалған бәз бір шұңқырдың қасынан өтіп, өзіне таныс үлкен алаң -гимназияның Александр бағынан жүгіріп өтті.

- “Хабарлар!”, “Күнделікті демократиялық газет!” - деген көшедегі дауыс бұған да келді.

Жүз сексен терезелі, төрт қабатты алып ғимаратпен көмкерілген болатын Турбиннің туған гимназиясының аула алаңы. Осында Турбин сегіз жылын өткізді, сегіз жыл бойы көктемгі үзілістерде осы алаңға жүгіріп келетін, қыста сынып бөлмелері қапырық шаң болғанда, бұнда дымқыл қар жататын, оқу жылының өн бойында ол терезеден мен мұңдалап тұратын. Осынау кірпіш жай Турбинді, одан кіші Карась пен Мышлаевскийді сегіз жыл оқытып, өсірді.

Және тура сегіз жыл бұрын Турбин гимназиясының бағын соңғы рет көрді. Неге екені белгісіз, оның жүрегі қорқыныштан шаншып кетті. Оған аспанда бәз-бір қара бұлт қаптап, қайдағы бір ала құйын, алапат толқынының айлақты шайып кететіндей, бар өмірін жайпап өткендей көрінді. Шіркін, сегіз жыл білім қуу! Бала көңілі үшін қаншама қолапайсыздық пен қайғы-қапа, өкініш болды десейші, ал қуаныш-сүйініші одан да көп. Сұрқай да сұрқай, сұрқай күндер, консекутивум мен Кай Юлий Цезарьға бас қатыру, космографиядан таяқша алу, соның салдарынан астрономияны мәңгі-бақи жек көріп кету, - бәрі-бәрі сонда өтті. Оның есесіне көктем де, көктемдегі күн күркірі сияқты залдардағы сатыр-сұтыр да, жасыл алжапқышты гимназист қыздардың бульвардағы бұлғағы да, сарғыш талшын мен масайраған тамыр да, ең бастысы, мәңгі алға шақыратын шамшырақтай университет те тек ілгері құлшынт-ты. Ал, біле білсең, университет дегеніңнің өзі еркін өмір емес пе. Бұл дегенің Днепрдегі күннің баюы, еркіндік, ақша, даңқ, күш-қуат қой.

Міне, ол соның бәр-бәрін бастан өткерді. Мұғалімдердің мәңгі жұмбақ күні осы уақытқа дейін, түске енетін қорқынышты көздері, суы ұдайы ағып тұратын, бірақ ағып кетпейтін бассейндер, Ленскийдің Онегиннен айырмашылығы не, Сократ неге сиықсыз, иезуиттер орденінің негізі қашан қаланды, Помпей қалай қирады, екі мың жылдың бағдарында тағы да нелер құлап, нелер қирады деген сияқты талқылаулар әлі де есінде.

Бұлар аз болса, сегіз жыл гимназия мен бассейндерден басқа, анатомиялық театрдың мәйіттері, ақ палаталар, операция бөлме-сінің әйнектей үнсіздігі, одан кейінгі үш жыл ат үстінде сергелдеңге түсу, жат жандардың жарасы, қорлық көру мен азап шегу бар емес пе. Оған келіп, енді қарғыс атқыр

соғыс бассейні қосылды... Міне, соның бәрі келіп, осы алаңға, баяғы баққа ошарылды. Сол алаңды бойлап недәуір сырқат әрі жүйкесі жұқарған ол да қалтасындағы браунингін қысып қойып қайда екені белгісіз жүгіріп барады. Зайыры, бассейндердің үстінде басын қатерге тігіп, бірі “А” бекетінен қайтып келе жатып, екіншісі “Б” бекетінен қарсы ұшырасқан әлгі екеу азап тартып орнатар болашақ өмірді қорғауға бара жатқан шығар.

Қара терезелер мелшиіп, түнерген тыныштықты көзге ұрып тұр. Алғаш қарағаннан-ақ мұның өлі тыныштық екені түсінікті болды. Қаланың ен ортасында, құлау мен қайнаудың, кілең бір қарбаластың арасында өз заманында ондаған мың өмірді ашық теңізге алып шыққан төрт ярусты өлі кеменің маңқиып иесіз тұрғаны қызық. Шамасы оны енді ешкім де күзетпейтін болса керек, терезелерінде, Николай тұсындағы сары сырмен боялған қабырғаларында тырс еткен дыбыс жоқ. Қолшатырға қыз жанындай төселіп, талшынның ұшар басына бөрік боп киіліп, алаң-аулаға біркелкі боп түскен, тек бірнеше жалғыз аяқ соқпақтар іздің таяуда ғана түскенін айғақтап тұр.

Ең бастысы: барлығының қайда кеткенін ешкім білмейді және білгісі де келмеген. Бұл білім кемесінде қазір кім оқиды? Ал оқымаса, себебі не? Күзетшілері қайда? Қаз-қатар тізілген талшын-дардың түбінде, ішкі іргебақты ішкі басты есіктен бөліп тұратын тортемірге тақалып топар тұмсық зеңбіректер қайдан тұр? Гимназияны қойма қылғаны несі? Иесі кім? Не үшін?

Оны ешкім білген жоқ. Кәдімгі Мадам Анжудың қайда кеткенін, оның дүкенінде бомбалардың неліктен бос қатырғы қораптардың жанында жатқанын да ешкімнің білмейтіні сияқты.

- Сырғытындар! - деген айғай шықты. Зеңбіректер қозғалып, жылжи бастады. Екі жүзге тарта адам тыпырлап, жүгіріп, жүресінен отырып, атып тұрып, дәу доңғалақтардың маңында үймеледі де қалды. Сары келте тондар мен сұр шинельдер, папахалар, әскери, студенттік көк фурашкелер бұлыңғыр бұлдырайды.

Турбин алаңды кесіп өткенде төрт зеңбірек аузы соған қарап, бір қатарға қойылды. Зеңбірек жанындағы асығыс жаттығу аяқталып, дивизионның

алашабыр жаңа алынғандары екі қатарға тұрды.

- Капитан мырза, - деп әндетті Мышлаевскийдің даусы, - взвод әзір.

Саптың алдына Студзинский сәл шегініп айқай салды:

- Сол иықты алға, қарыштай тарт!

Сап сықыр етіп, ырғалды да, бейберекет топырлап, қарды таптап жүріп кетті.

Турбиннің қасынан жалт ете қап таныс, студенттік жүздер өтіп жатыр. Үшінші взводтың басында Карась көрінді. Қайда, не үшін бара жатқанын білмей Турбин де сол взводпен қатар сықырлап жүре берді...

Карась саптан кері бұрылып алаңдай кейін артымен жүріп, санамалай бастады:

- Солға. Солға. Әйт. Әйт.

Гимназияның подвал есігі арқылы сап жыландай иретіліп, есіктің аузы бір саптан соң бір сапқа аңқиып қарады да тұрды. Гимназияның іші сыртына қарағанда әлдеқайда көңілсіз әрі өлідей тыныштық құшағында. Қаңырап бос қалған ғимараттың тас керең тыныштығы мен меңіреу қараңғылығын әскери қадамның жаңғырығы әп-сәтте оятты. Күмбез астында бейне бір дию-пері оянғандай бәз-бір үндер самғай бастады. Ауыр аяқтардың астында сусыл мен шиқыл естілді, демек үрейленген егеуқұйрықтар бұлтарыс бұрыштарды сағалай жүгіріп жүр. Сап кірпіш плита-лармен бекітілген подвалдың қараңғы дәліздері арқылы өтіп, даладай кең залға келді, мұнда тортемірлі сопақша терезені өрмекші өрмегі торлап тастап, жарық тым сараң түсіп тұр.

Балғалардың тозақтай дүмпуі үнсіздіктің талқанын шығарды. Потрон салынған құрсаулы ағаш жәшіктер ашылып, пулеметтерге арналған тортқа ұқсас дөңгелек таспа табақтары шығарылды. Ызақор масаларға ұқсас қара

және сұр пулеметтер. Кілттер сар-тылдап, атауыздар қыршып, бұрышта ысылдап арамен бірдең-келерді кесіп жатты. Юнкерлер дестелеп салынған папахаларды, темір түймелі шинельдерді, майыспайтын белбеулерді, оқшан-тайлар және шұғамен қапталған құтыларды десте-дестесімен, топ-тобымен суырды.

- Те-зі-рек! - деп айғайлады қараңғыдан Студзинский! -Командаға фельдшерлер қабылдап, оған нұсқаулар беруге мархабат етіңіздер.

Сол сәт Турбиннің алдында екі студент тұрды. Олардың біреуі тәпелтек, толқып тұр, студенттік шинелінің жеңінде қызыл креш бар. Екіншісі сұр шинельді, папахасы көзіне түсе берген соң әлсін-әлі түзеп қояды.

- Анау жәшікте медициналық құрал-жабдықтар жатыр, -солардан өздеріңе иыққа асатын сөмкелер алып, доктор аспап-тарының жиынтығын беріңдер. Артиллеристердің әрқайсысына жеке-жеке екі пакеттен беріп, қажет болған жағдайда оны қалай ашу керектігін атүсті түсіндіріңдер.

Мышлаевскийдің басы қайнаған сұрқай көптің арасына сопайып шыға келді. Ол жәшікке шығып, винтовкасын сілтеп, бекітпесін сартылдатып, сырт еткізіп оқ салып, терезені нысанаға алып, сақылдата көздеп, юнкерлерді суырып тастаған патрондарды жинауға жапты. Осыдан соң-ақ подвал фабрика сияқты тарс-тұрс дүбірге толды. Юнкерлер сарт-сұрт еткізіп, сақылдатып винтовка-ларын оқтап жатты.

- Қолынан келмейтіндерге сақ болыңдар, юнкерлер, - деді Мышлаевский әндете, - студенттерге дұрыстап түсіндіріңіздер.

Бас арқылы кигізіліп, оққалта мен құты бекітілген белбеулер белге байланды.

Ғаламат қызық болды. Алашабыр әр текті адамдар әп-сәтте біркелкі бірегей топ құрап, төбелерінде тікенді шөтке құсап тікірейіп мылтық сүңгілері тербетілді.

- Офицер мырзаларды өзіме шақырамын, - деген Студзинский-дің дауысы әлдеқайдан естілді.

Шпорлар шылдырлады. Мышлаевский саусағын құрсамаға лезде немкетті тық еткізіп, штабс-капитанға тақай кеп:

- Менде взводтағы он бес адамның винтовка туралы түсінігі жоқ. Қиындау боп тұр.

Студзинский көңілдене жоғары жаққа көз тастап, әйнек арқылы баяу да сараң себездеп тұрған күннің соңғы жарық нұрына қарап, тіл қатты:

- Көңіл күйлері қалай?

Мышлаевский қайта сөйледі:

- Кхм... кхм... Әлгі табыттар бүлдіріп кетті. Студенттер абыржып қалды. Төртемір арқылы көрсе де, жаман әсер етті.

Студзинский оған батыл қара көзін қадады.

- Көңіл күйлерін көтеруге күш салыңыз.

Тарағанда шпорлар тағы да шылдырлады.

- Юнкер Павловский, - деп күркіреді. Мышлаевскийдің даусы подвалда “Аидадағы” Родомес сияқты.

- Павловскийді ме!? - деп жауап қатты тасқа жаңғырыққан юнкерлердің даусы.

- Иә!
- Алексеев училищесіненсің бе?
- Дәл солай, поручик мырза.
- Ал ендеше бізге жігерлірек ән салып бер. Шырқағанда Петлюра зәресі ұшып өлетіндей болсын, шешесінің...

Биік те таза бір дауыс тас күмбездің астында ал кетсін асқақтап:

Артиллерист боп туғанмын...

Әлдеқайдан самғаған сүңгілер арасынан бір күміс көмей іліп әкетті.

Бригада арасында оқығам.

Күллі студент атаулы дір ете қалды, дауыстың ырғағынан-ақ ән сарынын тез аңғарып, кенет зеңбіректің күркіріндей гүрілдеген көп дауыспен шырқай жөнелгенде қойма жарылып кете жаздады:

Барқытпен бел бұғанмын,

Өткем майдан отынан.

О-ты-на-нан...

Құлақтарда тықылдап, патронды жәшіктерде телмірген терезе әйнектерінде тербетіліп, терезе түбінде ұмыт қалған шаң басқан стақандардың шайқатылып, сыңғыр қаққаны бастың миын шақты.

Арқан бөгеп кермелі

Мені сыртта тербеді.

Студзинский шинельдер мен сүңгілердің және пулеметтердің тобырынан қызыл шырайлы екі пропорщикті ұстап алып аптыға сыбырлап әмір берді:

- Вестибюль... жұқа кәсекті жұлып алу керек... тезірек.

Ізінше пропорщиктер әлдеқайда тұра жүгірді.

Гвардия оқу орнын өткерген

Келе жатыр ән сап, әне юнкерлер.

Кернейлет, дабыл қақ,

Тәрелке салдырлат!!!

Гимназияның қаңыраған тас қорабы енді дуылдап, шуылдап, үрейлі маршпен арқырап, азынап, зәресі ұшқан егеуқұйрықтар терең ініне тығылды.

- Әйт,.. әйт! - деп гүрілдеген Карасьтің өткір даусы құлақты жарады.

- Көңілдірек, көңілдірек! - деп айыққан үнмен айғайлайды Мышлаевский. - Алексеевтіктер кімді жерлегенсіңдер?

Сұрқай емес, шашыраңқы жұлдызқұрт іспетті:

Сән жасаушы, дәм жасаушы бикелер,

Үй күтуші, кір жуушы бикелер!!

Қылмың қағып юнкерлерге сүйкенер!! -

дейтін сүңгілері шошайған юнкерлер сапы дәлізбен тарпылдата тартқанда аяқ дүңкілімен қайысып, еден солқылдады. Ұшы-қиыры жоқ дәлізбен екінші қабаттағы шыны күмбез арқылы түскен күн нұрына малынған Вестибюльге келіп, бас тіреді олар, алдыңғы сап алып суретке тіреліп аңырып қалды.

Өз есімінің бас әрпі кестеленген патша жабуы сауырын жапқан бәсіре арғымағын арындатып, басындағы жиегі қайқайған үш сайлы бөркінің төбесіндегі аппақ үкісі желкілдеп, жымия күлген Александр артиллеристердің алдына жарқылдап шыға келгендей болды. Александр патша астарлы аярлықпен жымиған үстіне жымиып, семсерінің ұшымен юнкерлерге сүңгілері қара бұлттай қаптаған Бородино қаласын нұсқап тұрған тәрізді.

... Болған жоқ па қанды қырғын,

Қанды қасап шайқастар?!

- Және айтады... - деп саңқ етті Павловский.
- Және, қандай қоянқолтық шайқастар!! - деп дүрілдете жөнелді жуан дауыстылар.

*Бүкіл Ресей шығармайды мәңгі естен,
Бородино шайқастарын қан кешкен!!*

Көз қарықтырған Александр аспанға шырқап, жыл бойы оны бүркеп тұрған жұқа мата жыртылып, аттың аяғының астында тапталып жатты.

- Ізгі ниетті император Александрды көрмедіңдер ме? Кәне, біркелкі, біркелкі! Әйт. Әйт. Солға! Солға! - деп дігірледі Мышлаевский. Жұлдызқұрттай жапырлаған сап Александр жаяу әскерлерінің зіркілдеген қадамымен баспалдақты солқылдатып, жоғары көтерілді. Наполеонды жеңген патшаның жанынан сол жағымен дивизион байтақ қостүсті акт залына өтті, ән тоқталып, қалың сап сүңгілерін самсатып қатар түзді. Көмескілеу ақшыл сәуле залды кернеп, сүлесок, бозғылт дақ құсап қабырғалардан патшалардың үлкен суреттері қарайды.

Студзинский шегіншектеп білезік сағатына қарады. Сол кезде бір юнкер

жүгіріп келіп оған бірдеңе деп сыбырлады.

- Дивизион командирі, - дегенді естіп қалды тақау тұрғандар.

Офицерлерге Студзинский қол бұлғады. Олар саптың арасымен жүгіріп өтіп, қатарын түзеді. Студзинский командирді қарсы алғалы дәлізге шықты.

Баспалдақпен шпорын шылдырлатып полковник Малышев Александрдың суретіне бұрылып, көз қиығын тастап, залдың есігіне қарай көтерілді. Күрең қыны бар қисық кавказ қылышы сол жақ бүйірінде салпылдап келеді. Басында қара барқыттан тігілген фурашке, үстінде етегі ересен жырық ұзын шинель. Жүзінен абыржу байқалады. Студзинский асығыс-үсігіс тақап кеп, қолын шекесіне апарып тоқтады.

Малышев одан:

- Киінді ме бәрі? - деп сұрады.
- Дәл солай. Бар бұйрығыңыз орындалды.
- Ал, қалай?
- Айқасатын болады. Бірақ бәрі де тәжірибесіз.

Жүз жиырма юнкерге қолына мылтық ұстап көрмеген сексен студент келеді.

Малышевтің өңі өзгеріп кетті. Бірақ үндеген жоқ.

- Жақсы офицерлер тап болғаны зор бақыт, - деп жалғастырды Студзинский. - Әсіресе, мынау жаңадан келген Мышлаевский дегеніңіз оңды болды. Бірдеңе ғып амалын жасармыз.
- Солай де. Олай болса, мынаған күш салыңыз: Менің байқауымша кейін

офицерлер мен ең тәуір әрі аса тәжірибелі юнкерлерден жасақталған алпыс адамдық қарауылдан басқа дивизионды үйлеріне таратыңыз, бірақ ертең сағат таңғы жетіде бәрі түгел осында болсын. Ал қарауыл зеңбіректер мен қоймадағы қару-жарақтан көз жазбасын.

Жайсыз таңданыс Студзинскийді сабасынан шығарып жіберді, көзі атыздай болып, полковник мырзаға бажырая қарады. Аузы аңқиып қалған.

- Полковник мырза,.. - деді толқығанда бар екпінді сөздің ақырғының алдындағы буынға түсіретін әдетімен Студзинский, -баяндауға рұқсат етіңіз. Таратып жіберу мүмкін емес. Дивизион-ның аз да болса, жауынгерлік әлуетін сақтаудың бірден-бір жолы - оларды түнде осында ұстау.

Полковник мырза табан астында өз бойынан керемет шапшаң шамданатын жаңа қасиет тапты. Мойны мен беті қызарып шыға келеді, көзі жалт-жұлт етті.

- Капитан, - деп бастады ол сүйкімді үнмен, - мен сізге тізімде жалақыны аға офицер емес, дивизион командирлеріне дәріс оқитын лектор есебінде төлеуге бұйрық беремін, әрине, бұл маған қолайлы болмайды, себебі мен сізден сүйеніш болар тәжірибелі аға офицер шығарамын деп топшылап едім, ал штатты профес-сордың қажеті жоқ. Сондықтан маған лекция оқымай-ақ қойыңыз. Маған ақыл-кеңес бермеуіңізді өтінемін! Айтқанымды тыңдаңыз да, есте ұстаңыз. Ал есте ұстасаңыз - орындаңыз!

Осы арада екеуі де бір-біріне анық көрінді.

Студзинскийдің беті мен мойнына самауыр шоғының қызылы ойнап шыға келіп, ерні жыбырлап кетті.

Тамағын кенеген тәрізденіп ол былай деді:

- Құп болады, полковник мырза.
- Ал енді құп болса, жұртты үйді-үйіне тарат.

Қарусыз жіберіңіз, ұйқыларын қандырып, ертең тек сағат жетіде келсін. Таратып қою аз, таратқанда тұтас взводымен емес, аз-аз топпен жіберіңіздер, жұрттың назарын әшекейімен аудармас үшін погондарын алып қалыңыздар.

Студзинскийдің көзінен түсіністік нұры жарқ етті, реніш ізім-қайым болды.

- Құп болады, полковник мырза.

Полковник мырза да кілт өзгерді.

- Александр Брониславович, мен сізді тәжірибелі, жауынгер офицер ретінде алғашқы күннен білемін. Ал сіз де мені білесіз. Демек, реніш жоқ, мұндай сын сағатта ренжуге орын болмасқа керек. Мен де қаттырақ кеттім - оны ұмытыңыз, өзіңіз де...

Студзинский құлақ-шекесіне дейін қызарып кетті.

- Дәл солай, полковник мырза, мен кінәлімін.
- Ал енді, міне тамаша. Олардың көңілін суытып салақсыратып алмау үшін уақытты босқа кетірмейік. Бір сөзбен барлығы ертеңге қалсын. Ертең айқынырақ көрінетін болады ғой. Дегенмен де, алдын ала айтып қояйын: зеңбірекке назар аудармас. Естерінде болсын, ат болмайды, снаряд та сол сияқты. Демек, ертең ертеден бастап винтовкамен атысу, атысу да атысу. Маған былай жасаңдар: ертең дивизион жүлделі полк сияқты түске дейін атып жаттықсын. Юнкерлердің бәріне гранат берілсін. Түсінікті ме?

Студзинский түнеріп тұнжырап кетті, шиыршық ата бәрін тыңдады.

- Полковник мырза, сұрауға рұқсат етіңіз.
- Сіздің не сұрайтыныңды білем ғой. Сұрамай-ақ қоюыңызға болады. Сізге мен өзім-ақ жауап берейін - бәрі де былық. Бұдан да жаман болады, бірақ сирек. Енді түсінікті ме?
- Дәл солай!
- Онда былай, - деп Малышев дауысын мүлдем төмендетіп, -менің мынау тас қапшықта күмәнді түн баласында қалғым кел-мейтіні түсінікті, екі жүз жігітті босқа құртуда не жақсылық тұр, оның үстіне жиырмасы мылтық ата да білмейді екен!

Студзинскийде үн жоқ.

- Міне солай енді. Қалғанын кешке ақылдасамыз. Бәрі де үлгеріледі. Дивизионға тартыңдар.

Сөйтіп олар залға кірді.

- Тік тұ-рың-дар! Офицер мыр-за-лар! - деп айғайлады Студзинский.
- Армысындар, артиллеристер!

Студзинский Малышевтың ту сыртынан мазасыз режиссер сияқты, қолын бұлғап қалып еді, сұрғылт аранды қабырға шаңқ еткенде шынылары дірілдеді.

- А-ман-дық т-тіл-ей-міз... полковник!

Малышев сапқа көңілдене қарап, күнқағарынан қолын алып сөйлеп кетті.

- Теңдесі жоқ ... Артиллеристер! Сөз шығындағым келмейді, сөйлей де алмаймын, өйткені митингілерде сөйлеген емен, сондықтан қысқа ғана

айтамын. Біз Петлюраны соғатын боламыз, иттің баласының аузын ұрамыз, оған қам жеменіздер. Сіздердің араңызда владимирліктер, константиновтықтар, алексеевтіктер бар, олардың қыраны әлі масқаралыққа жол берген емес. Ал, сіздердің көпшілігіңіз осынау атақты гимназияның түлектері. Мұның көпті көрген көне қабырғалары сіздерге қарап тұр. Мен де өздеріңіз үшін қызарақтауға мәжбүр етпейтіндеріңізге сенемін. Мортирлі дивизионның артиллеристері! Бандының қоршауында тұрған кезінде Ұлы Қаланы қорғап, аман алып қалайық. Егер біз алты дюимдік зеңбіректеріміз бен еркекетотай президентті бір домалатсақ, аспан оған дамбалынан да тар көрініп, оның жанын анасы жеті табыттан іздеп табар!!!

- Қа-қа-қа... Ға-ға-а... - деп жауап қатты оған полковник мырзаның уытты сөздеріне ұйыған қалың нөпір.
- Соған тырысыңдар, артиллеристер!

Студзинский режиссер құсап сыртта тұрып үрейлене қолын сілтеді, қалың көпір тағы да көкірегі қарс айырыла аңылап, оны күркіреген жаңғырық қайталап, еден шаңын аспанға көтерді.

Rrr... Rrrrr... Стра... Rrrrrr!!!

Он минуттен кейін акт залында Бородино даласындағыдай жүздеген мылтық атағаштарға қонақтай қалды. Шошайған сүңгілермен көсілген паркет алаңының бір шетінде екі қарауыл қараяды. Әлдеқайда шалғайда асығыс жүгіріп тарпылдаған табандардың дүрсілі келеді, бұл бұйрыққа сәйкес жаңадан келген артиллеристердің орналасып жатқанының белгісі. Дәліздерде бірдене гүрс-гүрс, сарт-сұрт етіп, офицерлердің қарауылдарды Студзинскийдің өзі апарып жүр деген айқайы шықты. Сосын күтпеген жерден дәліздерде керней тартылды. Бүкіл гимназияны басына көтеріп дүңгірлеген жарықшақ, тосаң үндерде айбындылық әлсіреп, нағыз мазаң, жалған сарын үстем болды. Дәліздегі вестибюльге көтерілетін екі баспалдақтың арасындағы алаңда ұртын томпайтып керней тартып бір юнкер тұр. Қырылған георгий лентасы көмескі жез тұрбадан салбырап тұр.

Мышлаев-ский аяқтарын алшайтып, кернейшінің артында оны үйретіп тұр, кейде оны өзі де алып үрлеп қояды.

- Жеткізбе... Енді былай, былай. Үрле, қаттырақ үрле. Бейшара, жатып қалған ғой. Ал кәне дабыл ұршы.

“Та-та-там”, - деп күмбірлетті кернейші егеуқұйрықтардың зәресін кетіріп. Ымырт қараңғылығы қостүсті залды тез басты. Атағаштар тізілген алаңның алдында Малышев пен Турбин қалды. Малышев дәрігерге түкжие қарады да, табан аузында өзгеріп, жылы шырай танытып жымиды.

- Ал енді, сіздің жайыңыз қалай, доктор? Санитарлық бөлім дұрыс па?

- Дәл солай, полковник мырза.

- Доктор, сіздің үйге бара беруіңізге болады. Фельдшерлерді де жіберіңіз. Сөйтіп, фельдшерлер де басқалармен бірдей таңғы сағат жетіде келсін... Ал өзіңіз ... (Малышев ойланып көзін сүзді) ертең, күндізгі сағат екіде келуіңізді өтінемін. Оған дейін сіз боссыз (Малышев қайта ойланды). Тағы да айтарым мынау: әзірге погон тақпай жүре беруіңізге болады. (Малышев күмілжіп қалды). Біздің жоспарымызға өзіне айрықша назар аудару енбейді. Бір сөзбен айтқанда, ертең сағат екіде келуіңізді сұраймын.

- Айтқаныңыз болады, полковник мырза.

Турбин бір орында тыпырлап қалды. Малышев портсигарын шығарып, папирос ұсынды. Жауап ретінде Турбин сіріңке тұтатты. Екі жұлдызша жанды да, қараңғылық недәуір қоюланғаны бірден білінді. Малышев мазасызданып, доға шарлар бұлыңғырлау ағарып тұрған жоғарғы жаққа қарай берді, сосын дәлізге шықты.

- Поручик Мышлаевский. Мында келуіңізді өтінемін. Мәселе мынада: сізге ғимараттың электр жарығымен жабдықталуын түгелдей тапсырамын. Қысқа мерзімде жарық беруге күш салыңыз. Мархабат етіңіз, бұл істі

меңгергенде кез келген сәтте сіз жарық берумен қатар, қажетінде жедел сөндіруді де меңгеріңіз. Және жарық беру бастан-аяқ сіздің жауапкершілігіңізде.

Мышлаевский күнқағарына қолын апарып, кілт бұрылды. Ол шпорын топи-топи-топи деп шылдыратып, бас баспалдақпен зымырай жөнелгенде коньки теуіп бара жатқандай зулады. Араға минөт салып төменнен оның жұдырығының бірдеңені қатты ұрған сартылы мен әмірлі үні шықты. Соның жауабы ретінде қосқанатты далиған вестибюльге апаратын басты подъезде Александр суретіне әлсіз сәуле түсіріп, жарық жалт етті. Малышев разылықтан аузын ашып, Турбинге қарады:

- Жоқ, тәйірі алсын... Мынау шын офицер. Көрдіңіз ғой?

Ал төменнен баспалдақта біреудің сұлбасы көрініп, ол сатымен баяу жоғары шығып келе жатты. Ол алғашқы алаңқайдан бұрылғанда Малышев те, Турбин да қалдайға асылып оған қарап тұрды. Оның үстінде кең қосжаға өңірлі күрте, түймелері күміс, жағасын-дағы жапсырмасы ашық жасыл. Секірген қолында үп-үлкен кілт жүр. Мышлаевский соңынан көтеріліп, ара-тұра:

- Шапшаңырақ, шапшаңырақ, қария, - деп айғайлап қояды. -әшек бойлаған бит құсап сүйретіліп келе жатқаның не?

- Сіздің... сіздің... - деп ернін сылп еткізіп, баяу тырпылдап келеді шал. Қараңғылықтан алаңқайға Карась, оның соңынан басқа бойшаң офицер, сосын екі юнкер, ақыры топар тұмсықты пулемет шықты. Сұлба үрейленіп жалт берді де, иіліп, белуарға дейін иіліп пулеметке тағзым етті.

- Сіздің жоғары мәртебеңізге, - деп міңгірледі.

Жоғарыда сұлба қалтыраған қолымен қара көлеңкеде сипалап жүріп қабырғадағы ұзынша жәшікті ашты, одан ақ дақ көрінді. Шал қолын сұғып жіберіп, бірдеңені бұрап қалып еді, заматта жоғарғы алаңқай жарқ ете қап,

вестибюльге, акт залына кірер ауызға, дәлізге жарық түсті.

Қараңғылық ысырылып, түкпірге қашты. Мышлаевский кілтті табанда қолына алып, қолын жәшікке тығып, қара тұтқаны тақыл-датып ойнай бастады. Көз қарықтырар жарық, кейде тіпті қызғылт түске еніп, жалп етіп сөніп, қайта жанды. Залдағы шарлар жарқ ете қалып, қайта сөнді.

Күтпеген жерде дәліздің шетіндегі екі шар жанып, түнек шиыршықталып мүлдем ғайып болды.

- Әй, қалай? - деп айғайлады Мышлаевский.
- Сөніп қалды, - деп жауап қатты төменнен, вестибюльдің ойығынан біреу.
- Бар, Бар! Жанды! - деп айқайлады төменнен.

Қария кінәсін мойындағандай соқырақ көзін жыпылықтатты.

- Ал кілт қайда, кілт ше? Кілт... жоғары мәртебелім? Қалайша? Ол сонда сіздерде бола ма?
- Кілт менде болады. Айттым бітті.

Қария қалшылдап тағы да аз-кем тұрып, сосын ақырын жылжи бастады.

- Юнкер!

Қызыл шырайлы толық юнкер мылтық құндағымен жәшікті тарс еткізіп, қақшиып қата қалды.

- Жәшікке бөгетсіз тек дивизион командирі, аға офицер және мен жіберілемін. Басқа ешкім де жоламасын. Қажет болған жағдайда әлгі үшеудің біреуінің бұйрығы бойынша жәшік бұзылады, бірақ қайткенмен щитті бүлдіріп алмас үшін абай болу керек.

- Құп болады, поручик мырза.

Мышлаевский Турбинмен қатарласып күбір етті:

- Максимді ... көрдің бе?
- Құдая ... көрдім, көрдім, - деп сыбырлады Турбин.

Дивизион командирі акт залына кірер ауызда тұрды да, мыңдаған от оның семсерінің күміс сабында ойнады. Ол Мышлаевскийді шақырып алып былай деді:

- Ал енді, поручик, сіздің біздің дивизионға тап болғаныңызға мен ризамын. Жарайсыз!
- Күш салатыныма қуаныштымын, полковник мырза.
- Сіз тағы да осындағы жылу жүйесін жолға қоюға тиістісіз, ол юнкерлерді жылындыру үшін керек, ал қалған шаруаны өз мой-ныма аламын. Өздеріңізді ауқаттандырамын, арақ та табамын, онша аста-төк болмағанмен, бой жылтуымызға жетеді.

Мышлаевский сүйкімді бір кейіппен полковник мырзаға бір жымыып, разылықпен жөткірінді.

- Ек... км...

Турбин одан арғысын тыңдаған жоқ. Баспалдақтың қалдайына асылып, ақбас сұлбадан көз айырмай, қашан ол төменде ғайып болғанша қарады да тұрды. Құр қамығу Турбинның бойын билеп алды. Дәл осы суық қоршау қалдайының қасында керемет бір айқындықпен оның көз алдынан өткендегі естелік елестері өткендей болды.

... Жастары әркелкі гимназистер тобыры таң-тамаша болып осынау дәлізде жосып жүрген-ді. Аға бақылаушы дембелше келген. Максимге ғаламат бір шеру жасап, екі қараны анадайдан желкелеп әкеле жатты.

- Мейлі, мейлі білсін, мейлі, - деп мінгірледі ол, - қамқоршы мырзамыздың келу қуанышына орай инспектор мырза. Турбин мен Мышлаевский мырзаларды бір көрсін. Бұл оларға медет болып, сүйініш туғызады. Сүйініш болғанда да қандай, керемет бір рақат сезімге бөлейді.

Максимның соңғы сөзінде қыршаңқы бір мысқыл бары анық. Турбин мен Мышлаевский мырзаларға қарау тек талғамы тамтырап, бұзылған адамға ғана ләззат сыйлауы мүмкін. Ал бұл жай әншейінгі кез емес қамқоршы келетін қуанышты сәт қой.

Максимнің сол қолында мықшиған Мышлаевскийдің үстіңгі ерні қиғаш жырылып, сол жақ жеңі тігісінен сөгіліп жіпке ғана ілініп тұр, оң қолымен шеңгелдеп ұстаған. Турбиннің түгел ұшып кеткен жейдесінің түймелерін былай қойып, шалбарының алды да ашылып, бүкіл денесі ашық-шашық анадайдан көзге түседі.

- Жібер бізді, айналайын Максим, қымбаттым, - деп Максимге кезек-кезек жалынады көздері мүләйімсіп, бет-аузы қанжоса болған Турбин мен Мышлаевский.

- Ура! Сүйреле оны Макс Преподобный! - деп айғайлайды артқы жақтан толқыған гимназистер. - Екінші сыныптағыларды жазықсыз жазала деген заң жоқ.

Ай, құдайым-ай, құдайым-ай. Онда күн күлімдеп, у-шу, сатыр-сұтыр боп жатушы еді. Максим де мұндай болмайтын, қазір аппақ шөлмектей, аш-арық, шерлі-мұңды. Максимнің шашы қап-қара етік шөткесіндей тікірейіп тұратын, арасында сабақталған бірен-саран ғана ақ болатын. Қолының орнында темір қысқаш сияқты ұстағанын мытып жіберетін. Мойнында арбаның доңғалағындай үп-үлкен медаль салпылдап жүретін... Әй,

доңғалақ, доңғалақтар. Сендер ғой “Б” деревнясынан алып шығып N айналмасын жасап мынау тас қуысқа әкеп тастаған. Құдая, қандай суық. Енді қорғау керек дейді? Нені? Бос қуысты ма? Тарпылдаған табандарды ма?.. Александр, сен Бородино полктарымен шаңырағы ортасына түскен үйді құтқара аласың ба? Суреттен алып, саған жан бітірсе ғой. Анау жасағың тым құрығанда Петлюраны соғып берер ме еді?

Турбиннің аяғы оны өз-өзінен төменге жетелей жөнелді. “Максим!” - деп айқайлағысы келді, сосын тежеліңкіреп барып тоқтай қалды. Күзетшілер тұратын подвал пәтердегі Максимді көз алдына келтірді. Шамасы, пеш алдында қалтырап отырған шығар, тіпті жылайтын да болар. Ал мұнда қасірет-қайғы онсыз да бастан асып жатыр. Мұның барлығына түкіріп тастау керек. Күйрек көңіл-шектіктің күні өткен. Өз өмірін де сезімге алдырып, сергелдеңге түскені жетер. Жетер-ақ.

Өйткенмен де Турбин фельдшерлерді жіберіп, қараңғы бос сынып бөлмесінде жалғыз қалды. Қабырғалардағы тақталар көмір дағымен көзге ұрады. Парталар да тап қасында тұр. Ол шыдай алмай біреуінің қақпасын көтеріп отырып еді, қолайсыз екен, жайғасу қиын соқты. Қара тақта көзге қандай ыстық. Иә, сол сынып, ант етейін, соның өзі немесе көрші бөлме, өйткені терезеде әне қаланың сол баяғы көрінісі. Өне университеттің қарайған алып өлі ғимараты. Бульвар жебесі аппақ отқа тұнып тұр, қалқайған қорапша үйлер, көз байланған қараңғылық, қарауытқан қабырғалар, заңғар аспан...

Ал терезелерде нағыз “Рождество алдындағы түн операсы, ақша қар мен қалтыраған, дірілдеген оттар... Суайт сәуегейге неліктен оқ атыларын білем деп едім?” деген сарын құлақта. Әзір ешкімге зияны жоқ зеңбіректер мақтаға атқандай алыстан “бу-булайды”.

- Жетер енді.

Турбин партаның қақпасын түсіріп, дәлізге шықты да, қарауыл-дардың қасынан өтіп, вестибюль арқылы көшеге беталды. Қатардағы подъезде пулемет тұр. Көшеде өткен-кеткен аз екен, жапалақтап қар жауып тұр.

Полковник мырза әбігері мол қарбалас түнді бастан кешірді. Гимназия мен одан екі-ақ қадам жерде тұрған мадам Анжу дүкенінің арасына әлденеше рет қатынады. Түн ортасына қарай машина бар қуатымен жақсы жұмыс істеді. Гимназиядағы шарлардың ішіндегі балқыма фонарьлар баяу пысылдап қызғылт жарығын төгіп тұрды. Зал недәуір жылынды, өйткені бүкіл кеш бойы және түні бойы залдың кітапхана бөлегіндегі ежелгі пештерде от алаулап, бір сөнген жоқ.

Мышлаевскийдің әмірімен юнкерлер 1863 жылғы “Отечест-венные записки” мен “Библиотека для чтения” журналдарын жағып, түні бойы балтамен бұтарлап сынған ескі парталарды пешке тықты да отырды. Студзинский мен Мышлаевский екі стақаннан спиртті тастап алып (полковник мырза айтқан уәдесін орындап ішімдікті жеткілікті-ақ алғызды, атап айтқанда жарты шелек, екі сағаттан ауысып юнкерлермен бірге пештің қасына шинельдерін төсеп ұйқыларын қандырып алды, жүздерінде пештің жалынынан қызыл нұр ойнайды. Сосын тұрып, түні бойы қарауылдан қарауыл қалдырмай аралап, күзеттің жайын бақылады. Карась та пулеметші юнкерлермен бірге баққа шығар ауызда кезекші болды. Сеңсең тұлып киіп, әр сағат сайын ауысып, төрт юнкер топар тұмсық зеңбіректердің жанында тұрды.

Мадам Анжудың дүкенінде пеш тұрбалары сытырлап, қызарғанша қызды, шайтан. Юнкерлердің бірі есік алдында тұрып, подъездегі мотоциклетті көзден таса қылған жоқ. Ал бес юнкер шинельдерін төсеп тастап дүкенде түк білмей ұйықтап жатты. Түнгі сағат бірге тарта полковник мырза мадам Анжудың жайына әбден орнықты, бірақ жатқан жоқ, ұдайы телефонмен сөйлесіп, әлдекімдермен пікір алысып ақылдасты.

Ал сағат екіде ысқыртып мотоциклетка келіп тоқтады, одан сұр шинельді әскери адам түсті.

- Жіберіңдер. Бұл маған келген кісі.

Әлгі адам полковникке ақжапқышқа орап, жіппен айқыш-ұйқыш бұған көлемді бір түйіншек әкелді. Полковник мырза оны өз қолымен дүкеннің бір бөлегіндегі кішкентай бөлмеге жасырып, аузына аспалы құлып салып қойды. Сұр шинельді кісі мотоциклет-пен қайта қайтты, ал полковник

мырза галереяға көшіп, шинелін астына төсеп, басына шүберек қиқымдарын жастанып, кезекші юнкерге таңғы сағат тура алты жарымда оят деп бұйырып ұйықтап кетті.

7

Түн ортасына таман көмір түнегі дүниедегі ең тәуір жер -Владимир тауының текшелеріне қонды. Кірпіш соқпақтар мен аллеялар адам аяғы баспаған шеті-шегі жоқ қалың ұлпа қардың астында қалды.

Қаладағы ешбір жан, ешбір аяқ қыста осынау қабат-қабат алқапқа ат ізін салмайды. Жеті қараңғы түнде және мынадай заманда Тауға кім барсын. Бармақ тұрсын, барамын деп ойлаудың өзі қорқынышты. Оған ең батыл адамның өзі батпайды. Оның үстіне барғанда не істемек онда? Бірақ түн баласы жарқырап жарық болып тұратын жалғыз жері сол: онда сұмдық ауыр зілбатпан тұғырда міне жүз жылдан бері шойын қара Владимир тұр және қолында тікесінен ұстаған үшсаржан креші бар. Кеш сайын құлама жарларды, еңістерді, текшелерді іңір қараңғысы құндақтағанда креш жарқ ете қалып, түні бойы жанып тұрады. Жарығы оның алысқа жетіп, Мәскеуге шығар беттегі қиырда қырық шақырым жерден көрінеді.

Бірақ бұл араны көп жарық қылмайды, тұғырдың жасыл күңгірт бүйірін шалып, электр жарығы түнектен ортаңғы террасаны көмкеретін тортемірдің бір бөлегі мен баспалдақ қалдайына түседі. Бар болғаны осы. Ал одан әрі,.. одан арғысы - толық түнек. Деревня қара түнек, жұқа матаға ораған люстра сияқты, үйлердің бәрі қардан бөрік киген, айнала кеңірдектен келетін күртік. Сұмдық.

Ал мұнда бірде-бір тірі пенденің келмейтіні түсінікті ғой. Тіпті ең өжеттің өзі аттап баспайды. Ең бастысы, баратын да ештеңе жоқ. Ал қала болса, мәселе басқа. Түн мазасыз, маңызды, әскери түн. Фонарьлар моншақтай тізіліп жанады. Немістер ұйықтап жатыр, бірақ бір көзімен ғана ұйықтайды. Ең қараңғы көлденең көшеде кенет көгілдір конус жанды.

Сықыр... сықыр... көшенің ортасында леген киген пешкілер жорғалап келеді. Қара наушниктер ... Тағы да сықыр... Винтов-калары иығында емес, қолдарында. Немістермен ойнауға бол-майды, әзір бар ғой... Одан әрі не болса о болсын, ал немістер тез шағылар жаңғақ емес. Көң қоңызына ұқсас.

- Құжжиат!
- Halt!

Фонарьлы конус. Эгей!..

Міне жалтыраған ауыр қара машина, алдында жарқыраған төрт от. Қарапайым машина өйткені айнадай жалтыраған күйменің артынан салтанатты сегіз айдауыл желе-жортып келеді. Ал неміс-терге бұның бәрі бір. Машинаға да айғай салады.

- Halt
- Қайда? Кім? Не үшін?
- Қолбасшы, атты әскер генералы Белоруков.

Әрине, бұл басқа мәселе. Олай болса, жол ашық.

Күйменің терезесінен түкпірде отырған ашаң, мұртты көрінеді.

Генерал шинелінің иығындағы жарқыл айқын емес. Неміс легенділері де қолдарын шекесіне қойды. Рас, көңіл түкпірінде оларға қолбасшы Белоруковтың да, Петлюраның да мынау жаман-жәудік елде жүрген зұлыстардың көсемі болса да бәрібір. Алайда соған қарамастан ... зұлыстармен тұрсаң - зұлыстарша ұлысаң рауа. Легенділер қолын шекесіне қойды. Қанша айтқанмен, халықаралық сыпайылық салты ғой.

Маңызды да әскери түн. Мадам Анжудың терезесінен жарық түсіп тұр. Жарықтан әйелдер қалпағы, белтартқыштар мен дамбалдарға қоса

севастополь пулеметтері де көрінеді. Сағат тілі құсап юнкер ерсілі-қарсылы жүріп, әбден тоңып, мылтықтың сүңгісімен император вензелін сызғылайды. Ол жақта Александр гимназиясында шарлар балдағыдай. Арақты жеткілікті деңгейде сіміріп алған Мышлаевский әрлі-берлі жүріп Бататигин Александр-ға үңіліп, электр ажыратқыш жәшікке қарап қояды. Гимназияда әжептәуір көңілді әрі мәнді. Қалай дегенмен де қарауылдарда сегіз пулемет бар, оның үстіне юнкерлер студент емес қой!.. Білесіздер ме, олар соғысатын болады. Мышлаевскийдің көзі үй қоянының көзіндей қып-қызыл. Қанша түн ұйқы аз, арақ көп, біраз мазасыз үрей де бар. Ал қалада үрейді әзір жеңіл басуға болады. Кісінің өзі таза болса, қалағаныңша қыдырсын. Рас, көшеде төрт-бес рет тоқтатуы мүмкін. Құжаттарың тек түгел болса, жүре бер. Қызық, түнде сандалатын болсаң, онда былай бар. Ал тауға кім шығады? Барып тұрған ақымақтық осы. Оның үстіне биікте азынаған жел... күртікті белден кешіп жүруге тура келеді, сонда саған сайтандар елестеп, даусын есіткендей боласың.

Егер тауға шығатын болса, ол бәзбір жаннан безген адам болуы керек, кәдімгі бүкіл әлем билігінің тұсында өзін адамдар арасында иттердің ортасына түскен қасқырдай сезінетін біреу сияқты. Гюгодағыдай әбден аласталған жан. Оған атымен қалада көрінуге болмайды, көріне қалса басын бәйгеге тігіп, қатерге ұшыратқаны. Қарауылдардың арасынан өтіп кетсең - жолың болғаны, өте алмасаң - шамданба. Егер ондай адам тауға шықса, адам ретінде оны шын жүректен аяған абзал.

Өйткені, оған шығуды итке де тілемейсің. Ызғырық жел бет қаратпайды. Онда бес минөт болсаң-ақ үйге кетуге асығасың...

- Қалай бес сағат шыдайсың? Ой ... үсіп өлесің онда!

Ең бастысы панорама мен су айдайтын мұнараны баспай жоғар-ғы қалаға баратын жол жоқ, одан көргіңіз келсе, кінәз Белоруков-тың штабы Михайлов көшесіндегі монастырь үйінде. Оған әр минөт сайын айдауыл алқалаған машиналар, кейде пулемет тиегендері келіп-кетіп жатады.

- Офицерсымақтар, аз жандарың жаһаннамға кетіп, көздерің шықса ғой!

Қарауылдар, қайда барсаң қарауыл, қарауылдар.

Ал террасамен төмен түсіп, Төменгі Қала - Етекке барам деп ойлаудың өзі артық, өйткені Таудың етегінде ирелеңдеп жатқан Александр көшесінде, біріншіден, фонарьлар тізіліп тұрады, екіншіден, немістер, мейлі болсын ғой, бірақ күзеттің үстіне күзет қоятыны жаман. Таң алдында бір саңылау табылмаса. Таң атқанша ғой үсіп өлеміз. Ызғырық жел миыңнан өтеді - аллеяларды бойлап гуілдейді де тұрады, соған қарамастан тортемірдің тұсында күртіктен адам даусы естілгендей болады.

- Үсіп қаламыз, Крипатый!
- Шыда, Немоляка, шыда. Қарауылдар таңға дейін жүреді де, ұйықтайды. Взводқа өтіп кетеміз де, Сычухада жылынамыз.

Қарайғандар тортемірді бойлай жыбырлап, үш қара көлеңке жақтауға жабысып, тырмысып Александр көшесі алақандағыдай көрінетін төменге қарайтын тәрізді. Міне көше тым-тырыс, тірі жан жоқ, кенет екі көгілдір конус жүгіре жөнелді - неміс машиналары, енді неміс машиналары ұшады немесе легендердің қара жапырақшалары көрініп, олардан қысқа үшкір көлеңкелер түседі... Және барлығы алақанға қойғандай көрінеді.

Таудағы бір көлеңке бөлініп, оның өткір қасқыр үні қарлыға шығады:

- Е-ей... Немоляка... Нартәуекел: Кеттік. Бәлкім, өте шығармыз...

Тауда бәрібір жақсы емес.

Көз жүгіртіп көрші, сарайда да жақсы емес. Түні бойы басыл-маған біртүрлі сүйкімсіз әбігер онда да. Алтындаған алабажақ орындықтар тұрған зал арқылы жалтыраған паркетті басып тышқан жорғамен бакенбардты қарт малай жүгіріп жүр. Әлдеқайдан электр қоңыраудың үздік-создық

сылдыры жетіп, бәз-біреудің шпоры шылдырады. Жатынжайдағы күңгірт тәжді рамадағы айнадан табиғи емес оғаш бір сурет көрінді. Арық, бурыл басты, қағаздай қуарған жүзіне тәптіштеп бастырылған түлкі мұрты сай келген, күміспен әдіптелген әдемі черкаска киген кісі айнаның алдында айналшықтап жүрді. Оның жанында үш неміс, екі орыс офицері қараңдайды. Біреуінің үстінде ортаңғы адамдай черкаска, екіншісінде атты әскерден шыққанын әйгілейтін френч пен рейтуз, бірақ иығында сына мәнзелдес гетман погоны бар. Олар түлкі мұрттың киінуіне жәрдемдесіп жатыр. Черкескаға қосып, кең шалбар, жалтыраған етік кигізіп, әлгі адамды герман майорының кейпіне түсірді. Ол жүздеген неміс майорларынан артық та емес, кем де емес болып шықты. Сосын есік ашылып, шаң басқан сарай пердесі ысырылып, герман армиясының әскери дәрігері пошмындағы бір адамды кіргізді. Ол өзімен бір құшақ пакет ала келді, оларды ашып шебер қолмен жаңадан өмірге келген герман майорының басын тас қып таңып, тек сол жақ түлкі көзі мен жұқа ерні сәл ашылғанда алтын және платина тістері көрінетіндей етіп аузын ғана ашық қалдырды.

Сарайдағы ұнамсыз әбігер тағы да біраз уақытқа созылды. Залдағы алабажақ орындықтардың айналасында сенделіп жүрген офицерлерге көрші залдан шыққан германдық немісше майор фон Шратт тапаншасының оғын алып тастаймын деп отырып, абайсыз өз мойнын жаралап алғанын, қазір оны жедел герман госпиталіне жеткізу керек екенін айтты. Әлде біртұтас телефон сылдырлап, әлдеқайда құс сайрайды. Содан соң сарайдың бүйіріндегі подье-зіне жебе сынды өрнекті қақпа арқылы қызыл крешті үнсіз герман машинасы келіп тоқтады да, дәкеге орап, шинельге салып тас қып құндақтаған құпия майор фон Шратты зембілмен әкеп, арнаулы машинаның жақтауын ашып, соған салды. Қақпадан шығардағы бұрылыста бір бип етіп машина да кетті.

Сарайда таң ағарып атқанша әбігер мен үрей басылған жоқ, портретті залдарда да, алтындалған залдарда да от жанып, телефондар жиі сылдырлап, малайлардың жүзі бетбақтанып, көздерінде ойнақы оттар жарқылдады.

Сарайдың бірінші қабатындағы кішкентай тар бөлме телефон аппаратының алдында отырған адам артиллерия полковнигі болып шықты. Ол сарайдікіне мүлдем ұқсамайтын, ақталған кішкентай ғана аппарат бөлмесінің есігін абайлай жауып, трубканы сосын ғана қолына алды. Ол стансадағы ұйқысыз бикештен 212-нөмірді әперуін өтінді, оны алған соң

“мерси” деді, қасын мазасыздана қозғап, баяу ғана іш тарта былай деп сұрады:

- Бұл мортирлық дивизионның штабы ма екен?

Қап, әттеген-ай! Полковник Малышевтың өзі есеп жасағанын-дай алты жарымға дейін ұйықтауына мүмкіндігі болмады. Түнгі сағат төртте мадам Анжудың дүкеніндегі құс сайрап қоя берді және тоқтамай сайрады, сондықтан кезекші юнкер полковник мырзаны оятуға мәжбүр болды. Полковник керемет шапшаң оянып, және ешқашан ұйықтамағандай бәрін бірден бажайлай қойды. Олар юнкерге ұйқысынан беймезгіл оятқаны үшін еш кінә қойған жоқ. Төрттен сәл асқанда ол мотоциклетпен бір жаққа кетті де, таңғы сағат бестен аса бере мадамға қайтып оралды. Ол сарайдағы аппарат бөлмесінің мортирлі дивизионды шақырған полковник құсап мазасыздана, әскери қасаң ойға шомып, қасын қайшылады.

Сағат жетіде қызғылт шарлармен жарқыраған Бородино даласында күн шығар алдындағы суықтан бүрсендеп, гуілдесе бұрқылдай сөйлеп кешегі баспалдақпен Александр суретіне көтерілген жұлдызқұрт тізбегі тағы да сап құрды. Студзинский офицерлер тобында олардан аулағырақ тұр. Бір қызығы, оның жанарында да полковник Малышевтың көзіндегідей қиғаш жарқыл бар. Алайда осынау айтулы түнде полковник пен штабс-капитанды көрген кісі болса, олардың арасында қандай айырмашылық бар екенін сеніммен айтар еді. Студзинскийдің көзіндегі секем-сезіктің алаңы да, Малышевтың көзіндегі үрей де барлық іс насырға шауып, түзелмеске бет алғанының мазасыздығы еді. Студзинскийдің ұзын шинелінің қайырмасынан артиллеристер дивизионның салақұлаш тізімі шығып жүр. Студзинский әлгінде ғана артиллеристерді түгендеп шығып, жиырма адамның жетіспейтініне көз жеткізді.

Сондықтан ол тізімді өзімен бірге алып жүрген, штабс-капитанның шалт қимылының нәтижесінде ол шиыршықталып қалған-ды.

Суи бастаған залда түтін қайта шудаланған екен, әрине, бұл бір топ офицердің шылым шегіп тұрғанының белгісі.

Бір минөт ерте де, кеш те емес, тура сағат жетіде полковник Малышев саптың алдына шықты, өткен күндегідей залда оны дуылдай қошеметтеп қарсы алды. Алдындағы күнгідей полковник мырза күміс қылыш асынып келді, бірақ кейбір себептермен бұл жолы оның күміс сабында мың сан от ойнаған жоқ. Полковниктің оң жақ бүйірінде қабына сап ілген тапанша, шамасы Малышевтың өзіне тән ұмытшақтығынан болар тапаншақаптың аузы ашық қалыпты.

Полковник дивизион алдында сөз сөйледі қолқапты сол қолын қылыштың сабына қойып, жалаңаш оң қолымен тапаншақапты ұстап сондағы айтқаны мынау:

- Мортирлі дивизионның офицер мырзалары мен артиллеристеріне мен не айтсам, соны зейін қойып тыңдауды бұйырамын. Бір түннің ішінде біздің жағдайымызда, армияның жағдайында, мен айтар едім, Украинадағы мемлекеттің жағдайында күрт өзгерістер болды. Сондықтан мен сіздерге дивизионның тарағанын хабарлаймын. Әрқайсыңызға өздеріңіздегі кез келген айырма белгілерін алып тастап, қоймада не бар, соның ішінен әрқайсысыңыз қалағаны-ңызды алып, көтергеніңізше үйлеріңізге апарып, сонда бой тасалай тұрыңыздар, ешбір оғаш қылықпен көзге түспей, менің жаңадан шақыруымды күтіңіздер.

Ол үнсіз қалды, сонысымен залдағы құлаққа ұрған танадай күллі тыныштықты уысына алғандай болды. Артиллеристер мен офицерлер тобының бар назары залдағы бір-ақ нүктеге, атап айтқанда, полковниктің қырып тастаған мұртына ауды.

Сөзді ол қайтадан бастады:

- Бұл жағдайда бәзбір өзгеріс болса-ақ менің тарапымнан шақыру табан аузында жарияланады. Алайда өзгеріске үміт аз екенін сіздерге айтып қоюға тиістімін. Жағдайдың қалай қалып-тасатыны қазір менің өзіме де беймәлім, әркімнің жақсылыққа ғана иек артуы қажет қой деп ойлаймын... (полковник кенет келесі сөзін айғайлай айтты) жақсылыққа! Ең жақсысы - сіздердің араңыздан Донға аттану болар еді. Сонымен: офицер мырзалар мен бүгін түнде қарауыл күзетінде болған юнкерлерден басқа, барлық

дивизион-ның дереу үйді-үйге тарауын бұйырамын.

- А?! А?! Га, га, га! - деген дыбыстар зәулім залды жаңғырық-тырып, сүмбілер жерге түсті. Абыржыған жүздер жылт ете қап, саптың біріер тұсынан қуанған көздер де көрініп қалды.

Офицерлер тобынан штабс-капитан Студзинский бөлініп шықты, беті көгеріп сазарып алыпты, көзі шапыраштанып кеткен ол полковник Малышевқа қарай бірнеше адым жасады да, сосын офицерлерді шолды. Мышлаевский оған қарамай, көзін әлі де Малышевтің мұртынан алмай тұрған, оның түріне қарағанда, әдеттегідей жөн-жосықсыз бәзбіреуді сыбап салғысы кеп тұрған-дай. Карась ебедейсіз мықынын таянып, көзін жыпылықтатты. Ал жас прапорщиктердің жекелеген топтарында кенет орынсыз да күйреткіш “тұтқындау” деген сөз сумаң ете қалды.

- Бұл не? Қалай? - деген қатқыл үндер юнкерлер арасындағы саптан естілді.

- Тұтқындау керек!..

- Опасыздық!!

Студзинский күтпеген жерде көңілденіп төбеде жарқырап тұрған шарға қарап, көз қиығын тапаншаның тұтқасына тастап, айғай салды:

- Ей, бірінші взвод.

Алдыңғы қатар шетінен жапырылып, одан бір сұрғылт сұлбалар бөлініп, сұмдық қарбалас болды да қалды.

- Полковник мырза! - деді әбден қарлығып қырылдаған үнмен Студзинский. - Сіз тұтқындалдыңыз.

- Оны тұтқында дейді!! - деп кенет прапорщиктердің біреуі жандаусы шыға айғай сап, полковникке қарай қозғалды.

- Тоқтаңдар, мырзалар! - деп баяу, бірақ қадай айтты алды-артын бағамдай білетін Карась.

Мышлаевский топтан ата шығып, ұстамсыз прапорщиктің шинелінің жеңінен ұстай алып, оны артқа тартты.

- Жіберіңіз мені, прапорщик мырза! - деп ызалана аузын қайшылап айғайлап жіберді.

- Тынышталыңдар! - деп айғайлады полковник мырза, даусы төтенше бекем. Рас, ол аузын прапорщиктен кем қайшыланған жоқ, рас, бетінде қызыл дақтар пайда болды, бірақ бүкіл офицерлер тобына қарағанда көзінде сенімділік әлдеқайда күшті еді. Сондықтан барлығы тоқтай қалды.

- Тынышталыңдар! - деп қайталады полковник. - Сіздерге орындарыңа тұрып, мені тыңдауды бұйырамын.

Үнсіздік орнады да, Мышлаевскийдің көзі жалт етіп елеңдей қалды. Басына бәзбір ойлар сап ете қап, полковник мырзадан бұрын хабарлағанынан да мәндірек әрі қызықтырақ бірдеңелер күткендей еді.

- Иә, ә, - деп бастады полковник беті жыбырлап, - иә... иә... Маған тәңірі құдайдың өзі жіберген мынадай құралымен ұрысқа кіру жақсы-ақ болар еді. Тіпті өте тамаша болар еді. Бірақ ерікті-студентке, бозбала-юнкерге, әрі кеткенде прапорщикке кешірімді нәрсе, штабс-капитан мырза, сізге ешқашан кешірілмейді.

Осыны айтқанда полковник өңменнен өтер өткір жанарын Студзинскийге қарай полковник мырзаның көзінде шынайы шамданыс ұшқыны ойнады. Тағы да тыныштық орнады.

- Ал, міне енді, - деп сөзін жалғады полковник. - Өз өмірімде митинг жасап көрген емес едім, зайыры енді жасауға тура келер. Несі бар, митинг жасап көрейік! Ал, былай енді: рас, сіздердің өз командирлеріңізді тұтқындауға әрекет жасауларыңыз жақсы патриот екендеріңізді әйгілейді,

сонымен бірге ол, қалай айтсам екен, сіздердің тәжірибесіз офицер екендеріңізді көрсетеді. Қысқасы, менің уақытым жоқ, - деді ызалана әрі осы сөзге мән бере сөйлеп, - сіздерде де солай болар деп ойлаймын.

Тағы да үнсіздік.

- Сонда кімді қорғағыларыңыз келеді деп сұрамақшымын, -деп кәрлене қайталады полковник.

Мышлаевский ересек ыстық ықылас буымен топтан жырылып, қолын күнқағарға қойып тіл қатты:

- Гетманды қорғауға тиіспіз, полковник мырза. - Көзі жарқырап ол полковникке батыл қарады.

- Гетманды ма? - деп қайта сұрады полковник. - Өте жақсы, онда дивизион, тік тұр, - деп саңқ етті ол, дивизион селк ете қалды. - Тыңдаңыздар! Гетман бүгін таңғы сағат төрттер кезінде барлы-ғымызды тағдыр тәлкегіне тастап, масқара боп қашып кетті. Қашқанда да ең соңғы сұмпайы кәззап, сужүрек қорқақ құсап қашты. Дәл бүгін гетманнан кейін бір сағаттан соң ол қашқан жаққа, яғни герман пойызына біздің армияның командашысы атты әскер генералы Белоруков та қашты. Көп болса бірнеше сағаттан кешікпей біз алапат апаттың куәсі боламыз, өздеріңіз сияқты алданып, авантюраға тартылған адамдардың иттей боп шетінен қырылып жатқанын көресіздер. Тыңдаңыздар: Петлюраның қала іргесінде жүзмыңдық армиясы тұр, ал күні ертең, иә, мен не айтып тұрмын, ертең емес, дәл бүгін, - деп полковник қолымен терезені нұсқап, қала үстіндегі қараңғылық сейіліп, көгеріп келе жатқан аспанды көрсетті, - дарға асылуға тиісті әлгі екі құйыршық сияқты штаб сұмырайлары тастап кеткен бақытсыз офицерлер мен юнкерлердің тоз-тоз болып бытыраған бөлімдері тамаша қаруланған, сан жағынан өздерінен жиырма есе асып түсетін Петлюраның армиясымен беттеседі... Тыңдаңыздар, балаларым менің! - деп кенет қырылдаған дауыспен айқай салды - Малышев, жасы жөнінен әке болу қайда, сүңгі астында тұрғандарға тек аға болуға ғана жарайтын-ды ол.

- Тыңдаңыздар! Мына мен германдармен соғысты бастан кешірген байырғы офицермін, оған штабс-капитан Студзинскийдің өзі куә, жауапкершіліктің бәрін мен өз мойныма аламын! Барлық жауапкершілікті! Сіздерді ескертемін! Сіздерді үйлеріңізге жіберемін. Түсінікті ме? - деп айғайлады ол.

- Иә... ә... га, - деп жауап қатты көпшілік, сүңгілер жайқалып кетті. Сосын екінші саптан еңіреп бәз-бір юнкер жылап жіберді.

Штабс-капитан Студзинский бүкіл дивизион үшін, бәлкім өзі үшін де күтпеген қылық көрсетіп, офицерге тән емес біртүрлі қолғапты қолымен көзін нұқып жылап жібергенде дивизионның тізімі еденге түсіп қалды.

Соның әсері ме екен, тағы да біраз юнкерлер кемсеңдей жылап, саптар ыдырады, және астан-кестен бейберекеттікті бүркеп, Радамес-Мышлаевскийдің даусы шаңқ етті:

- Юнкер Павловский! Кернейіңе тоқтау дабылын қақ!
- Полковник мырза, гимназия ғимаратын өртеуге рұқсат етіңіз, - деді полковникке жайрандай қарап Мышлаевский.
- Рұқсат етпеймін, - деп сыпайы ғана байсалды жауап қайтарды оған Малышев.
- Полковник мырза, - деді ілтипатпен Мышлаевский, -қоймалар, зеңбіректер және ең бастысы, - деп ол вестибюльде ілулі тұрған Александрдың суретін меңзеп, есік жақты нұсқады, -анау Петлюраға бұйырады ғой.
- Бұйырса бұйырады, - деп сыпайы ғана растады полковник.
- Онда қалай болғаны, полковник мырза?..

Малышев Мышлаевскийге бұрылып, оған ықыластана қарай отырып мынаны айтты:

- Поручик мырза, Петлюраға үш сағаттан кейін жүздеген жанының өмірі бұйырғалы тұр. Менің ең өкінетінім, өз өмірімді, өзімнен де қымбат сіздердің өмірлеріңізді құрбан қылсам да, олардың өлімін тоқтата алмайтыным. Суреттер, зеңбіректер, винтовкалар туралы қайтып маған айтпауыңызды сұраймын.

- Полковник мырза, - деді Студзинский Малышевтың алдына келіп тоқтап, - менің өз атымнан, мен бейбастақ оспадарлыққа итермелеген офицерлердің атынан біздің кешірім өтінуімізді қабылдауыңызды сұраймын.

- Қабылдаймын, - деп сыпайы жауап қатты полковник.

...Қаланың үстіндегі таңғы тұман ыдырай бастағанда топар

тұмсық зеңбіректер Александр алаңында құлыпта тұрған-ды, бұрандалары ағытылып, сынған пулеметтер мен винтовкалар шатырдың астындағы құпия қоймаларға жасырылды. Қардың астына, ұраларға және подвалдардың таса жерлеріне таутөбе патрондар көмілді. Шарлар енді залдар мен дәліздерге жарық түсірмейтін болды. Ақ щит ағытпаларымен бірге юнкер мылтығының сүмбісімен Мышлаевскийдің әмірімен талқандалды.

Терезелер әбден бозамықтанып, көгілдір түске енді. Көгілдір тартқан алаңқайда бәрінің артынан кеткелі қамданған екеу -Мышлаевский мен Карась тұр.

- Алексейге командир ескертті ме екен? - деп аландай сұрады Мышлаевский Карасытан.

- Әрине, командир ескерткен, көріп тұрсың ғой, ол келген жоқ, - деп жауап берді Карась.

- Бүгін күндіз Турбиндерге түсе алмаймыз ғой?

- Жоқ, күндіз енді әсте болмайды, анда-мұнда жымымызды білдірмеуге

тура келеді. Өз пәтерлерімізге тартайық.

Терезелер көкпеңбек, аулада ақтандақ, тұман да тарқаған.

ЕКІНШІ БӨЛІМ

8

Иә, тұман екені көрініп тұр. Шымшыма аяз, жүндес табан, айсыз қараңғы, сосын таң алдындағы қар, қаланың сыртында шалғайда күн шыққанша сөнбейтін шіркеулердің жапырақша жұлдыздары шашыраған көгілдір төбелер. Таңның өзі мұнда Днепрдің Мәскеу жағалауына келеді, ал қаланың үстінде шексіз биікте Владимир креші тұр.

Таң атқанда оның жарығы сөнді. Жер бетіндегі басқа да оттар өшті. Бірақ күн бірден жарқырап кеткен жоқ, сұрқай болатын түрі бар. Украинаның үстінде онша биік емес тұтасқан тұман пердесі.

Полковник Козырь-Лешко қаладан он бес шақырым жерде тура күн шығарда, кермек буалдыр жарық Пепелюха деревнясындағы тамның соқырақ терезесіне түскен кезде оянды. Козырьдың оянуы:

- Диспозиция, - деген сөзбен тұспа-тұс келді.

Алғаш ол, яғни әскердің жайғасуы оның түсіне енгендей көрінді, ол тіпті осынау салқын сөзді қолымен жайғағысы келді. Алайда сөз өршіп, тамға ординарецтің жиіркенішті қызыл безеулерімен және умаждалған конвертпен бірге кірді. Сөмкеден Козырь слюдамен және себетпен оралған картаны алып, терезенің алдында жайып, одан Борхуны деревнясын тапты, одан кейін Белый Гайды тапты, тырнағымен бүйірден құжынаған масадай жыпырлаған бұталар нүктесін қиялай тартқан жол сызықтарын тексерді, сосын көзіне үп-үлкен дақ - қала түсті. Безеу беттің иесінен махорканың сасық иісі аңқыды, ол Козырьдың қасында ащы екінші сортты темекіден орап алып шылым шеге беретін, одан әрине соғысқа келетін ешқандай залал жоқ, оны тіпті полковниктің өзі де тартады.

Козырьге дәл осы сәттен соғысқа кіруге тура келеді. Оған ол сергек қарайды, бір есінеп алып, күрделі әбзелдерді салдырлатып, белдіктерді

иығынан асырып салды. Бұл түні ол шинелімен, тіпті шпорын да шешпей ұйықтады. Осы үйдің қатыны сүт құйылған құтымен бәйек боп жүр оған. Козырь ешқашан сүт ішіп көрмеген, қазір де бас тартты. Әлде қайдан еңбектеп балалар жетті. Бір кішкентайы, бұтында лыпа жоқ, жалаңаш құйрығымен сырғанап Козырьдың маузеріне келе жатыр. Бірақ оған қолы жеткен жоқ, өйткені Козырь оны асынып та алған.

1914 жылға дейін Козырь өмір бойы село мұғалімі болды. Он төртінші жылы соғысқа барып, драгун полкына тап болды, 1917 жылға қарай офицерлікке көтерілді. Он сегізінші жылғы он төртінші желтоқсанның таңы терезе түбінен оны Петлюра армиясының полковнигі ретінде орнынан басты, бұның қалай болғанын әлемде ешкім, тіпті Козырьдің өзі де айта алмас еді. Өйткені бұл Козырьдің қабілет бейіміне қарай болған іс, ал оның мұғалімдігі ұзаққа созылған үлкен қателік еді. Айтқандай, біздің өмірімізде бұндайлар бола береді ғой. Мәселен, кісі табаны күректей жиырма жыл бойы бәзбір шаруамен шұғылданып, айталық, рим құқығын оқиды, кенет оның оған түкке керегі жоқ болып шығады, тіпті оны ол түсінбегеніне де көз жеткізеді, бақса өзі білгір бағбан екен, гүлге деген сүйіспеншілігі оттай лаулайды. Мұндайлар біздің әлеуметтік құрылысымыздың кемелденбегенінен туған, сондықтан адамдар жаппай өз орнын тек өмірінің ақырында ғана табады. Козырь бұл дәрежеге қырық бес жасында ғана жетті. Ал бұған дейін нашар, катал, енжар мұғалім болып келді.

- Ал кәне, жігіттерге айт, омалмай үйден тез шығып атқа қонсын, - деді Козырь сықырлаған белбеуімен қарнын тарта түсіп.

Попелюха деревнясындағы ақ тамдардан түтін будақтап жатыр, одан полковник Козырьдің төрт жүз қылышты сапы шықты. Сап қатарынан махорканың түтіні шудаланып айналаға тарап жатыр, Козырьдің астындағы шоқтығы биік торы айғыр тыпыршып бір орында тұрар емес. Керуеннің отын шаналары сықырлап полктың артында жарты шақырымға созылады. Полк түгел ат үстінде теңселіп келеді, Попелюхадан шығысымен атты колоннаның басында екі түсті көк-жасыл жалауша желбіреді.

Шайды Козырьдің сұбықаны сүймейтін, бұл жарық дүниеде ол ертеңгілік бір жұтым арақты артық көретін. Патша арағын ұнатады. Ол төрт жыл бойы құрып кетіп, гетманның тұсында бүкіл Украина-ға тарады. Сұр

бақлашкадан жұтқан арақ Козырьдың тамыр-тамырына көңілді жалын болып тарады. Белая Церковьтың қойма-сынан алынған темір құтыдан құйылған арақ - тамыр аралап, ішке барған соң басқа шауып, үш тізбелі колонна әндетуге айналды:

*Шоқтан соң шоқ, сұр тұман,
Жасыл шоқтың сыртынан... -*

деп басталатын хохол әуенін бесінші қатардағы гүжілдеген бір дауыс іліп әкетті:

Естіледі қыз даусы Өксіп жылап сыңсыған...

Жат қып тәңір құдайды,

Бейшара қыз жылайды.

Үн қосатын зарына Жігітті іздеп сырнайлы.

- Фью... аһ! Ах, тах, тах! -

деп ысқырып, бұлбұл сарынына салып таңдайын тақылдатты ту түбіндегі салт атты. Найзалар шайқалып, табыт түстес оқалы қара шашақтар бұлғақтады. Тағаланған мыңдаған тұяқтардың астында қар сықырлады. Қуанышты торбан шертілді.

- Солай соқ! Қысылып қымтырылмандар, жігіттер, - деп мақұлдап қойды Козырь. Сөйтіп әншілер украинның қарлы даласын айнала шиырлады.

Белый Гайдан өтті, тұман пердесі ысырылып, барлық жолда қара-құра қозғалып, сықыр-сықыр көбейді. Гайда олар жолдардың қиылысқан тұсында өздерінің алдына жаяу әскер қатарындағы мың жарымдай адамды жіберді. Бұл адамдар алдыңғы саптарда германның бағалы шұғасынан тігілген біркелкі көк шапан киіп алыпты, беті сопақтау, қимылы әбжіл бұл галичтіктер винтовканы шебер ұстайды екен. Ал артқы қатарларда

шұбатылып аяғының басына түсетін аурухана халатын киіп, белін сары сіремет белбеумен буып алған кісілер. Бастарында түгел папаханың үстінен бастырып алған делендеген герман шлемдері желпілдейді. Тағалы аттар қарды таптап келеді.

Қалаға барар аппақ жолдар күшпен қарая бастады.

- Даңқың ассын! - деп айқайлады өтіп бара жатқан жаяу әскер-лер сары-көк туға қарап.
- Даңқың ассын! - деп қайталады Гай шоқ тоғайларымен қосылып.

Даңқың ассынға сол жақ қолда артта келе жатқан зеңбіректер жауап қатты. Тың корпусының командирі полковник Торопец түн ішінде-ақ батареяны қала орманына жіберіп қойған. Қар теңізінде зеңбіректер жарты шеңбер жасай тізіліп, күн шыға атыс бастаған. Гүрсілдің алты дюймдық толқыны қарға оранып тұрған әсіре қарағайларды оятты. Ақар-шақар Пуща-Водица елді мекені екі дүркін оқтың астында қалды, қарға бөгіп тұрған төрт үйдің күллі әйнегі быт-шыт болды. Бірнеше қарағай жаңқаға айналып, қар аспанға арасандай атты. Сосын Пущада дыбыс тынды. Орман шала ұйқы болған жандай мүлгіп, тек шошынған тиындар ғана безек қағып, табанымен сусылдатып жүзжылдық діндерге қарғып жүрді. Осыдан кейін екі батарея Пушадан алынып, оң канатқа жіберілді. Олар ұлан-ғайыр жыртылған жерді, орманды қойнаууды көктей өтіп, жіңішке соқпақпен бұрылып, жол айрықтарына жетіп, одан енді қаланы бетке алып жөнелді. Ерте таңнан Подгородний мен Савскіде, қала иелігіндегі жерлерде, Куреновкада жоғарыдан бытыра оқтар жауа бастады. Аласа қарлы аспанда біреу сыл-дырмақ ойнағандай сылдыр-күлдір басталды. Бәкене тамдардың тұрғындары таң атқаннан бері погребтерде отыр, ал таңғы алақарақта юнкерлердің жаурап тоңған тізбегінің қала орталығына тақау бір тұстарға көшкені байқалды. Айтқандай, зеңбіректер тынып, олардың гүрсілін қаланың терістік шетіндегі тарс-тұрс мылтық даусы алмастырды. Сосын олар да тынды.

Тың корпус командирі Торопецтың пойызы ну ормандардың арасында

қарға омалып, гүріл мен гүрсілден есі шыққан өліге тең Святошино поселкесінен бес шақырымдай разъезде тұрған. Түні бойы алты вагонда электр жарығы бір өшкен жоқ, түні бойы разъезде телефондар безілдеп, полковник Торопецтің ыбырсып жатқан салонында да дала телефондары шырылдады да жатты. Қарлы сәске айналаны әбден жарқыратып, Святошинодан Пост-Валынскийге баратын шойын жолдың бойында алдағы зеңбіректер зіркілдегенде және сары жәшіктердегі құстар сайрағанда арық әрі күйгелек Торопец өз адъютанты Худяковскийге былай деді:

- Святошиноны алдық. Естеріңде ұста, сыпайы болыңдар, пан адъютант, қажет болса хабарды сол Святошиноға берсін.

Торопецтың пойызы сыңсыған қысқы қалың қарағайдың арасымен баяу жылжып, теміржол желілерінің үлкен тас жолмен қиылысқан жеріне тақау келіп тоқтады. Осы арада полковник өзі жайғасқан №4173 қандаласы көп салонда екі түн көз шырымын алмай жасаған жоспарын жүзеге асыруға кірісті.

Қала жан-жағынан түгел тұмшалаған тұманның ортасында оянды. Қалалық тоғайдан терістікте, жыртылған жерлерден солға қарай, алынған Святошинодан батысқа таман, жексұрын кесапатты Пост-Волынскийдің түстік-батысында, түстікте темір жол белдеу-леп тастаған шоқтардың, зираттардың, мал өрістері мен мылтық атып жаттығатын жерден арғы барша соқпақтар мен жолдарда, жай ғана қарлы жазықтарда сартылдаған атты әскерлер, сықыр-лаған ауыр зеңбіректер қарайып, жылжып келеді, бір ай бойы титықтаған Петлюра армиясының тың жаяу әскерлері қарға оппалап әрең келе жатыр.

Шұға еденінің түте-түтесі шыққан вагон-салонда минөт сайын кішкентай ойыншық қораздар шақырып, телефонистер Франько мен Гарась түні бойы ұйықтамағандықтан жынданып кетуге жақын.

- Ти-у... ти-у... тыңдап тұрмын ғой, ти-у... ти-у...

Торопецтің жоспары қулық асыруға құрылған болатын, қара

қас, қырынып жүретін күйгелек полковник Торопецтің өзі де қу болатын. Екі батареяны ол қала тоғайының түбіне тегін жіберген жоқ, аязды ауада зеңбіректі гүрсілдетіп Пуща-Водицаға баратын трамвай желісін тегін талқандаған жоқ. Сосын пулеметтерді жыртылған жер жағынан сол қанатқа жақындатып тегін жылжытқан жоқ. Торопец қала қорғаушыларын адастырып, қаланы өзі солтүстіктен, сол қанаттан Куреневка иелігі жағынан алатын сыңай танытып, ол бағытқа қала армиясын еліктіріп, оларды Брест-Литва шоссесімен келіп Святошинодан тура шығып, түстіктен Демишевка селосы жағынан шеткі оң қанаттан келіп, қас маңдайдан соқпақ.

Міне, Торопецтің сол жоспарын орындау үшін Петлюра әскерінің бөлімдері жолдармен сол қанаттан оңға көшіп ысқырта сырнайлатып, Козырь-Лешконьдің басында старшиналары бар атақты қарабөрікті полкы келе жатыр.

- Даңқың ассын! - деп жаңғырықты ойдым-ойдым шоқтарымен Гай. - Даңқың артсын!

Жақындап келіп, Гайға соқпай орап өтті де, бөрене көпір арқылы темір жолдан асып, қаланы көрді. Ұйқыдан жаңа оянған ол әлі жып-жылы еді, үстінде тұман ба, түтін бе, буалдыр бірдеңе шудаланып жүр. Аяғын үзеңгіге шіреп көтерілген Козырь дүрбімен көпқабатты үйлердің шатырлары самсаған тұсқа және көне София соборының мұнараларына қарады.

Козырьдің оң қолы тұсында ұрыс жүріп те жатыр. Екі шақы-рымдай жерде зеңбіректер гүрсілдетіп, пулеметтер тақылдатып жатыр. Анда Петлюраның жаяу әскерлері тізбектеліп, Пост-Волынскийге ұмтылды, жауған оқтан есеңгіреп қалған алашұбар, саны да шамалы ақ гвардияның жаяу әскерлері сондай тізбекпен Посты тастап шықты.

Қала. Аласа қою аспан. Бұрыш. Шеттегі тамдар, сирек шинель-ділер.

- Қазір ғана Петлюрамен келісім жасалды дегендей хабар берілді ғой, - барлық орыс бөлімдерін қару-жарағымен Донға, Деникинге жіберу керек.
- Қойшы?

Зеңбіректер... Зеңбіректер тағы да гүрсілдеді...

Міне, пулеметтер зіркілдеді.

Үнінде өкініш пен таңданыс бар юнкер:

- Алайда, кешірерсіздер, олай болса қарсыласуды доғару керек қой, - дейді.

Даусындағы қапалану сарынын жасыра алмай:

- Ал оларыңды сайтан біле ме!? - деді тағы да юнкер.

Полковник Щеткин штабта таң атқаннан бері болған жоқ, болмаған себебі ол штаб енді қайтып жұмыс істемейтін еді. Оңтөртіне ауған түнде-ақ Щеткин кері І қала вокзалына кетіп, сол түнді “Стамбул райханы” мейманханасында тура телеграфтың өзінде өткізді.

Онда да Щеткиннің телефон құсы ара-тұра шықылықтап, таң ата басылды. Ертеңгілік Щеткиннің екі адъютанты із-түзсіз жойылып кетті. Араға сағат салып, Щеткиннің өзі де жәшіктерін ақтарып, қағаздарының кейбірін қиқымдап жыртып, ыбырсыған “Раушаннан” шығып кетті, үстінде сұр шинель емес, жағалы қарапайым пәлте да, басында бастыра киген қалпақ. Оларды қайдан алғанын тірі пенде білмейді.

“Раушаннан” біраз ұзап барып, арбакеш алып қарапайым қызметкер Липкиге тартты. Тар болса да, жақсы жиһаздалған пәтерге келіп, толық алтындай жалтылдаған ақсары әйелмен сүйісіп, екеуі құпия тасаланған

жатынжайға енді. Көзі үрейден шарасынан шығып дөңгеленіп кеткен ақсары бикешке айтқан сөзі мынау болды:

- Барлығы бітті! Ой, қандай азапқа түспеді дейсің мен... - деп сыбырлаған полковник Щеткин төсек салынған қуысқа кіріп, бір шыныаяқ қара кофені әзірлеген ақсарысының қолынан алып ішті де ұйықтап қалды.

...Бұл туралы бірінші жасақтың юнкерлері ештеңе білген жоқ. Өкініштісі де сол! Егер олар бұны білсе, көңілдері орнығып, аспаннан жауған бытыра оқтың астында айналшықтап жүргенше Липкидегі жайлы пәтерге тура тартып, ұйықтап жатқан жерінен полковник Щеткинді далаға сүйреп шығарып, алтын бикештің үйіне тура қарсы тұрған фонарь бағанына аспас па еді.

Әлбетте, осылай жасаған жақсы болатын еді. Бірақ олар оны істей алған жоқ, өйткені өздері ештеңе білген де, ештеңеге түсінген де жоқ.

Жалпы қалада ешкім ештеңе түсінген жоқ, шамасы жуық маңда түсіне де қоймас. Шын мәнінде қалада әзірге тұрақтысы немістер, рас, олардың да қажыры қайта бастаған; қалада мұртын қырғызып тастаған жылмың түлкі гетман (жұмбақ майор фон Шраттың мойнынан жараланғанын ертеңгілік азын-аулақ адамдар ғана білді); қалада мәртебелі кінәз Белоруков; қалада орыс қалаларының анасын қорғау үшін жасақтар құрып жатқан генерал Картузов бар делінеді. Қалада қалай болғанмен де штабтардың телефондары шылдырлап, әндетіп жатады (штабтардағының көбі таңнан бері қаша бастағанын әлі ешкім білмейді), қалада әзір погондылар қалың. Қалада “Петлюра” деген сөз бірден ашу-ыза туғызады, оның үстіне “Хабарлар” газетінің бүгінгі нөмірінде алабүлік Петербург журналистері оны келеке қылыпты. Қалада босып кадеттер жүр, ал Караваевтардың саяжайларында бұлбұлдай ысқырып түрлі түсті шлык атты әскерлері қамшы безеп, сол қанаттан оң жаққа шабандоз гайдамактар желе-жортып еніп келеді. Егер олар бес шақырым жерде атой салып жүрсе, гетман несіне сенеді? Олардың ысқырығы бұның жүрегін ұшырмай қайтеді! Ұшырғанда қандай!.. Бәлкім, гетманға немістер болысатын шығар? Олай болса немістер Фастов стансасына - немісше қырылған мұрттарға неге немқұрайды қарап күледі де қояды, немене, олар дәл қасынан эшелон-эшелон болып Петлюра бөлімдерінің қалаға өтіп жатқанын көрмей ме?! Мүмкін, оларды ың-шыңсыз қалаға жіберу жөнінде Петлюрамен келісім де бар болар. Онда ақ офицер зеңбіректері атасының басына оқ ата ма

Петлюраға!

Жоқ, қалада он төртінші желтоқсан күні күндіз не болып, не қойғанын ешкім түсінбейді.

Штаб телефондары шылдырлап-шылдырлап шаршады ма, барған сайын шылдыры сирей берді, сирей берді...

Сирей, сирей келіп, дrrrrr! - деп тоқтауға айналды. Тағы бір шылдыр:

- Тиу...
- Сендерде не болып жатыр?
- Тиу...
- Полковникке патрон жіберіңдер...
- Қайсысына?
- Степановқа...
- Ивановқа.
- Антоновқа!
- Стратоновқа!..
- Донға... Донға тартыңдар, бауырлар... солай аттанғандарың жөн болар... Әйтпесе бізден ештеңе шығар түрі жоқ...
- Тиу...
- Ал, анау штат сұмырайларын шешесіне!..
- Донға!..

Шылдыр сирей, сирей келіп, түске таман мүлдем азайды.

Қала төңірегінде гүрсіл біресе анда, біресе мұнда күшейіп кетеді де, сосын тына қалады... Алайда қала түске дейін қалыпты тірлігіне тән өмір сүріп жатты. Дүкендер ашық болып, сауда тоқтаған жоқ. Табанжолдармен

ағылған өткен-кеткендердің ойында ештеңе жоқ сияқты, есіктер сартылдап, шиқылдап трамвайлар жүріп жүр.

Міне енді түс әлетінде Печерскіден есірік сазын пулемет бастады. Печерск жазығы үдей соққан гүрсілді дарытпай, ол қаланың орталығына ұшты. Кешіріңіз, бұл мүлдем таяп қалды деген сөз бе? Сонда не болғаны? Өткен-кеткендер тоқтай қап ауаға мұрнын тосып иіскейді. Жүріс-тұрыс табанжолдарда бірден сиреді.

Бұл не? Кімдер?

- Арррррррррррр-па-па-па! Па! Па! Па! рррррррррррррррр!!
- Кім бұл?
- Кімі несі? Немене, қайырымды адам, кім екенін сіз білмейсіз бе? Ол полковник Болботун ғой.

Мәс-саған, Петлюраға қарсы бас көтерген керек болса!

Полковник Болботун полковник Торопецтің күрмеуі қиын бас штабтық ой-болжамынан зерігіп, оқиғаны недәуір тездетуге бел буды. Болботунның шабандоздары қиыр түстіктегі зираттың аржағында, қар басып қатып жатқан киелі Днепрге таяқ тастам жерде тоңып жаурап тұрған-ды. Болботунның өзі де әбден тоңды. Міне сосын Болботун бишігін көкке көтеріп, оның атты полкы сол жақтан үш-үштен қатар түзіп, жолмен шұбап, қала иелігін белдеулеп жатқан төсемге тақап келді. Бұл арада ешкім полковник Болботунды қарсы алған жоқ. Оның алты пулеметі ұлып бергенде, гүріл төменгі Теличка алқабын түгел сілкінтті. Бір сәтте-ақ Болботун теміржол желісін кесіп тастап, теміржол көпірінің жебесінен енді ғана өткен жолаушылар пойызын тоқтатты, ол қалаға мәскеуліктер мен петербургтықтардың күйлі әйелдері мен жүндес иттері бар жаңа легін әкеле жатыр еді. Пойыздағылардың мүлдем есі шығып кетті, бірақ бұл сәтте Болботунның иттермен итшілеп жүрер мұршасы жоқ болатын. І Қаладан, Тауарлыдан шыққан бос тауар пойыздары ІІ Қалаға тартты. Жолаушылар пойызын маневрлық паровоздар ысқыртып, Болботунның

оқтары Святотроицкая көшесіндегі үйлердің шатырына бұршақ болып жауды. Сөйтіп қалаға кіріп, Болботун көше бойлап тарта берді, еш кедергі көрмей әскери училищеге бет түзеді, күллі қысқа көшелерге аттылы барлаушылар жіберді. Болботун тек соғылған Николай колонналық училищесінде ғана қарсылыққа тап болды. Мұнда оны бәз-бір тізбедегі сирек оғымен пулемет қарсы алды. Болботунның басты взводының бірінші жүздігінде Буценко деген казак оққа ұшып, бес адам жараланды, екі аттың аяғы сынды. Болботун аз-кем бөгелді. Неге екені белгісіз, оған қарсы бәзбір күштер бар сияқты көрінді. Ал шын мәнінде оған юнкерлерден көк шапанды отыз адам және төрт офицер ғана пулеметпен сәлем берген еді.

Болботунның адамдары бұйрық бойынша жата-жата қап, асығыс-үсігіс қорғанып, юнкерлермен атыс бастады. Печерск гүрсілге толды, жаңғырық қабырғаларға соқты, ал Миллион көшесінде айқас аққұмандай қайнады.

Ол сәт Болботунның оспадарлығы қаладан өз көрінісін тапты.

Елизавета, Виноград және Левашов көшелерінде темір перделер гүрсілдей бастады. Көңілді дүкендер көзден айырылды. Табанжолдар бірден бос қалды. Аулашылар әбжілдікпен қақпаларды жапты.

Қаланың орталығындағы көрініс те бұдан кем емес, ойыншық қораздардың барлық штабта үні өшті.

Батарейдан дивизион штабына телефон шалады. Бұл не пәле, ешкім жауап қатпайды! Жасақтан командашының штабына хабарласса, жауап қатқан біреу қайдағы жоқ түкке тұрғысыз бірдеңені былшылдайды.

- Сіздің офицерлер погонымен жүр ме?
- Ал, не болып қалыпты?
- Ти-у...
- Ти-у...
- Ал, не болып қалыпты?
- Ти-у...

Көшелерде Болботун, Болботун, Болботун, Болботун... деп қақсапты да

қалыпты бәрі.

Бұның басқа біреу емес, тура Болботун екенін қайдан біледі? Қайдан білетіні белгісіз, бірақ та біледі. Бәлкім, міне мынадан білген де болар: түске тармаса көшедегі жаяулар мен ашықауыздардың арасында әдеттегі қалалықтарға ұқсас біреулер сеңсең жағалы пәлте киіп жүргені анық. Өздері өткелектен өткендей, жүрісі жіті. Мұрттарын жауынқұрт құсатып, тура Лебедь-Юрчиктің суретін-дегідей салбыратып жіберген. Өздері юнкерлер мен кадеттерді, алтын погонды офицерлерді көзімен ішіп-жеп, қайда барса да ұзатып салады. Күбір-күбір сыбырласады.

- Анау Болботун осында келген бе?!

Оны олар ешқандай қысылмай, өкінбей айтады. Көздерінен “Даңқың артсын!” деген сөзді айқын оқуға болатындай.

- Да-даң-қың ас-сын, да-даң-қың арт-сын! - деп Печерскінің төбелері жаңғырығады.

Жол-жөнекей түкке тұрғысыз сыбыс шықты:

- Болботун - ұлы кінәз Николай Александровичтің өзі екен.
- Керісінше: Болботун - ұлы кінәз Николай Николаевич.
- Болботун - жай ғана Болботун.
- Жебірейлердің қырғыны болады.
- Керісінше: олар қызыл банттылармен бірге.
- Одан да үйіңе қарай жүгір.
- Болботун Петлюраға қарсы.
- Керісінше: ол большевиктерге жақ.
- Мүлдем керісінше: ол патшаны жақтайды, тек офицерлерсіз патшаны.

- Гетман қашып кетті дей ме?
- Қалайша? Ойпырай, шын ба? Шын ба өзі? Қалайша? Ойпырай шын ба?
- Ти-у, ти-у. Ти-у.

Болботунның жүзбасы Галаньба бастаған барлауы. Миллион көшесімен жүрді, көшеде бірде-бір тірі жан болған жоқ. Кенет бір подъезд ашылды да атқұйрықты төрт салт гайдамаққа қарсы анау-мынау да емес, атақты подрядчик Яков Григорьевич Фельдман жүгіріп шықты. Мұнда мынандай гәп болып жатқанда жүгіріп шығатындай жынданған ба Яков Григорьевич? Шынында да, Яков Григорьевичтің түрі жынданғанға ұқсай ма, қалай? Мысық бөркі желкесіне түсіп, пәлтесінің өңірі айқара ашық. Көзі алақ-жұлақ.

Яков Григорьевич Фельдманның есі шығатындай да себебі бар еді. Әскери училищеде гүрсілі басталысымен-ақ жап-жарық жатынжайда қатты ыңқыл естілді. Ыңқыл қайталанды да тына қалды.

- Ой, - деп ыңқылға елең еткен Яков Григорьевич терезеге көз тастап еді, сыртта жағдай өте жайсыз екенін аңғарды. Айнала гүрс-гүрс, бірақ жан жоқ.

Ал ыңқыл болса үдеп, Яков Григорьевичтің жүрегін пышақпен тілгілегендей болды. Оның шешесі бүкірейген кемпір жатынжайдан сығалап айғай салды:

- Миша! Білесің бе сен? Болды!

Яков Григорьевич ойша бір-ақ мақсатқа ұмтылды - Миллион көшесінің бұрышында алаңқайда бір үй тұрушы еді, оның қабырға-сында алтынмен жазылып, қазір тот шалған: “Кіндік шеше Е.Т.Шадурская” деген жарнама бар-тын.

Миллион көшесі көлденең болғанымен недәуір қауіпті де, Печера алаңынан Киев еңісіне қарай не болса да бойлай соғады.

Тек әйтеуір өтіп кете алса болды. Тек қана... Көзі бадырайып, бөркі желкесіне түсіп, қабырғаларға жабысып Яков Григорьевич Фельдман жан ұшырып-ақ келеді.

- Тоқтай қалғын! Қайда барасың?

Галаньба ерден еңкейіп төне түсті. Фельдманның көзі шарасы-нан шығып, өңі қап-қара боп кетті. Жанарында гайдамактардың оқалы жасыл құйрықтары бұлғаңдайды.

- Мен, пан мырза, бейбіт тұрғынмын. Әйелім босанып жатыр. Кіндік шешеге баруым керек?

- Кіндік шешеге дейсің бе? Онда қабырғаға жабысып жымысқып жүргенің не, жөйт неме?

- Пан мырза, мен...

Салтқамшы жыландай ирелеңдеп мысық жағаны орап, мойынды осып өтті. Тозақ отындай соққының орны удай ашыды. Фельдман-ның шыбын жаны шырқырады. Қарайған өңі аппақ шөлмектей қуарып кетті, құйрықтардың арасынан әйелінің жүзі елестеді.

- Құжаттарың!

Фельдман құжаттар салынған әмиянын суырды, ашып жіберіп, бірінші парақты алды да қалшылдап кетті, осы арада ғана есіне түсті, құдая, қалтасына не салып шыққан! Құдай-ау, не бүлдірдің? Саған не болған, Яков Григорьевич? Алайда жатынжайдан толғат-қан әйеліңнің ыңқылын есітіп,

үйден ата шыққанда мұндай ұсақ-түйекті есте тұтасың ба? О, албасты басқыр, Фельдман! Галаньба құжатқа әп-сәтте бас салды. Бар болғаны мөр басылған бір парақ қана қағаз, ал осы қағаз Фельдманның ажалы болды.

“Осы құжатты ұсынушы Фельдман Яков Григорьевич мырзаға қала горнизонының броньды бөлімдерін жабдықтау ісі жөнінде қаладан еркін шығып, еркін кіруіне, сондай-ақ түнгі сағат 12-ден кейін қалада жүріп-тұруына рұқсат етіледі.

Жабдықтау бөлімінің бастығы генерал-майор Илларионов. Адъютант-поручик Лещинский”.

Фельдман генерал Картузовқа шошқа майын, зеңбіректер үшін жағармай-вазелин жеткізіп беріп тұрған.

Құдая, бір ғаламат жасай гөр!

- Жүзбасы пан, бұл ол құжат емес! Кешіріңіз!..
- Жоқ, тап соның өзі! - деді жынперідей мырс етіп Галаньба, -көзіңді алақтатып қапа болма, өзіміз де оқимыз, сауатымыз бар.

Құдая! Ғаламатыңды жасай гөр. Онбір мың карбованец бар... Бәрін де алыңдар. Тек қана жанымды аман қалдырыңдар! Өмір бер! Шманисроэль!

Ол өмір бермеді.

Бір жақсысы, Фельдман оңай өліммен қаза тапты. Жүзбасы Галаньбаның уақыты жоқ болатын. Сондықтан Фельдманның басын қылышты бір-ақ сілтеп қырқып түсті.

9

Полковник Болботун жеті казагынан өлідей айырылып, тоғызын жаралы

етіп, жеті атын омақа асырып Печера алаңынан Резников көшесіне дейін жарты шақырым жүріп, тағы да тоқтады. Осы арада шегіне соғысқан юнкерлер қатарына тың күш келіп қосылды. Оның ішінде бір броневи́к болды. Ебедейсіз, мұнаралары бар сұр тасбақа Мәскеу көшесімен жылжи отырып, Печерскіні нысанаға алып, құйрықты жұлдыздарын үш дүркін (үш дюймдік) атқанда қу жапырақтардың сусылындай ғана үн шықты. Болботун лезде абдырап қалды, атшылары аттарын көлденең көшеге әкетіп, полк ептеп Печера алаңына қарай шегініп тізбек жасап, шеп құрып жатты. Бұл да бір жекпе-жектің өзінше бір түрі. Тасбақа Мәскеу көшесін бекітіп тастап, ара-тұра бір гүрс етіп қояды. Оның даусына Суворов көшесінің сағасынан будағымен тырсылдатып сирек жауап қатады. Онда Печера алаңынан ығысқан Болботунның полкы оқ астында, қар үстінде жатыр. Оларға жәрдем бермек қосымша күштің келуі де қызық:

- Др-р-р-р-р-р-р...
- Бірінші жасақ па?
- Иә, тыңдап тұрмын.
- Екі офицер ротасын дереу Печерскіге беріңдер.
- Құп болады. Дррррр... Ти... ти... ти... ти...

Сөйтіп Печерскіге он төрт офицер, үш юнкер, бір студент, бір кадет, бір мөлтек театр әртісі келді.

Әттегене-ай! Жалғыз сирек тізбек, әрине, жеткіліксіз. Жәрдемге келген бір тасбақа не бітіре қойсын. Осындай тасбақалардың ең құрығанда төртеуі келуі керек еді. Олар келген жағдайда полковник Болботунның Печерскіден табанын жалтыратарын кәміл сеніммен айтуға болады. Алайда олар келмеді ғой.

Келмеуінің мынандай себебі бар: гетманның тамаша төрт машинадан тұратын броньды дивизионы екінші машинаның командирі ретінде келген анау-мынау емес, атақты прапорщик, 1917 жылдың мамырында Георгий крешін Александр Федорович Керенскийдің өз қолынан алған Михаил

Семенович Шполянскийдің қолына түсті.

Михаил Семенович Евгений Онегинге мейлінше ұқсас қараторы, қырынып жүретін, мақпалдай бакенбарды бар жігіт болатын. Михаил Семенович Санкт-Петербургтан келе салысымен-ақ бүкіл қалаға бірден танымал болды. Оның даңқы “Прах” клубында “Сатурн тамшылары” атты өзінің төл өлеңдерін тамылжыта тамаша оқуымен, ақындарды керемет ұйымдастырып, қалалық “Магнитный Триолет” поэтикалық орденінің төрағасы болуымен дәуірлей түсті. Оның үстіне Михаил Семенович таңдайынан шаң шыққан теңдесі жоқ шешен болатын, оған қоса әскери машиналарды жете меңгеріп қана қоймай, азаматтық аталатын темір көліктердің тілін де бес саусағындай білетін. Ол аз десеңіз опера театрының бишісі Муся Фордты өз қаржысымен ұстап, жігіт ретінде атын ешкімге айтпайтын тағы да бір бикешті маңынан шығармаған. Ақшасы қисапсыз көп болғандықтан “Магнитный Триолеттің” мүшелеріне еш кірбіңсіз қарызға көптеп үлестіріп тұрған;

ақ шарап қана ішкен,

құмар ойнын ойнаған,

“Суға шомылған венециан бикеш” суретін сатып алған, түнде Крещатникте тұрған, ертеңгілік “Бильбокс” кафесінде ауқаттанған, күндіз таңдаулы мейманхана “Континентальдағы” өзінің жайлы нөмірінде болған, кешкісін “Прахқа” барған, күн шығар алдында жазып жатқан “Тогольдегі сұңғылалық” атты ғылыми еңбегіне отырған.

Гетман қаласы мерзімінен үш сағат бұрын құлады, оған себепкер атап айтқанда Михаил Степанович болды. Өйткені ол 1918 жылдың екінші желтоқсанында “Прахта” отырып, Степанов, Шепер, Слоных пен Черелишинге (“Магнитный Триолеттің” бір басшысы) былай деп мәлімдегені бар:

- Барлығы да сұмырайлар. Гетманың да, Петлюраң да жексұ-рын. Ал Петлюра оның үстіне барып тұрған бұзақы, содырлы сойқан. Әйткенмен, ең бастысы бұл да емес. Мен зерігіп кеттім, себебі көптен бері бомба

тастаған жоқ едім.

“Прахтағы” ақысын ол өзі төлеген кешкі астан кейін құндыз жағалы қымбат ішік киген Михаил Семеновичті “Магнитный Триолеттің” төртеуі және бесінші болып елтірі лақ жағасы бар пәлте киген біреу шығарып салды. Бұл туралы Шполянскийге белгілісі мынау, біріншіден ол мерез ауруымен сырқаттанады, екіншіден, ол құдайға қарсы өлеңдер жазады, олардың кейбірін әдеби байланыстары бар Михаил Семенович Мәскеу жинақта-рының бәріне енгізген, үшіншіден, ол кітапханашының баласы, фамилиясы - Русаков.

Мерезі бар адам Крещатникте электр шамының түбінде көз жасын елтірі жағасына төгіп, Шполянскийдің құндыз жеңінен ұстап тұрып жылап былай деді:

- Шполянский, осы қаладағы мен сияқты іріп-шіріп жүрген-дердің ішіндегі ең сауы әрі күштісі сен ғанасың. Сенің жақсы екенің сондай, тіпті Евгений Онегинге сұмдық ұқсастығыңды да кешіруге болады. Бері кара, Шполянский... Онегинге ұқсау онша жарас-пайды. Сенің денсаулығың аса мықты. Сенің көкейіңді тескен асыл құрт жоқ, ал болғанда сені біздің заманның шын мәніндегі аса көрнекті тұлғасы жасар еді... Міне, мен іріп-шіріп барамын, соны мақтан тұтамын... Сенің денің сау, бұранда сияқты күштісің, сондықтан қажет жеріңе барып бұралуың керек! Биікке қарай барып бұрал... Міне, солай...

Онымен де қоймай мерез мұны қалай жасау керек екенін де көрсетті. Фонарь дінгегін құшақтай алып, шынында да оны айнала бұратылып, бойы біртүрлі ұзарып, жыландай ирелендеді. Олардың қасынан қызыл, жасыл, ақ, кара бас киім киген қуыршақтай әдемі жезөкшелер өтіп бара жатып, бұранда танысына:

- Иіскелеп тойдың ба, шешеннің... - деп айғай салды.

Зеңбіректер өте алыстан атып жатыр, ал Михаил Семенович электр жарығымен ұшқан қардың астында Евгений Онегинге шынында да қатты ұқсайды екен.

- Бар, ұйықта, - деді ол бұранда-мерезге, ол өзіне қарап жөтелмесін деп бетін сәл бұрып, - бар деп. - Ол елтірілі пәлтенің омырауынан саусағының ұшымен сәл нұқыды. Қара бұдырлы қолғап қырылған шевиотқа тиді, ал сырқаттың көзі әйнектеніп кетіпті. Тайды-ау әйтеуір. Михаил Семенович арбакешті шақырып алып, “Мало-Провальнаяға” деп айғайлады да, солай тартты, ал лақ жағалы теңсетіліп өзінің Етегіне жаяу жөнелді.

Түнде Етектегі кітапханашы пәтерінде айнаның алдында белуарына дейін жалаңаш, қолына шырағдан ұстаған елтірі жағаның иесі тұрды. Көзінде сайтандай үрей атойлап, қолдары дірілдеп, еріндері баланың ерніндей шоршып созмерез сөйлеп тұр:

- Құдайым-ай, құдай-ау, құдайым менің! Мынау сұмдық қой, сұмдық. Аһ, кешікұрғыр-ай! Мен ғой, бақытсызбын. Менімен бірге Шейер де болды ғой, оған ештеңе жүкқан жоқ, дін аман, сап-сау, өйткені ол бақытты жан. Ерегіскенде барып сол Лельканы жайратып салсам ба екен? Бірақ онда қандай мән бар? Оның мәнісін кім маған дұрыстап түсіндіріп бере алады? О, тәңір-ау, тәңірі... Мен әлі жиырма төртте ғанамын, біраз шаруа тындырар едім ғой, тындырар едім. Енді он бес жыл өтер, бәлкім одан да аз, екі жанарым екі жаққа қарап, аяғым бүгіліп, өңім бұзылып, аузыма не түссе соны шатып, шіріп біткен дымқыл өлік болам да қалам ғой.

Белуарға дейін жалаңаш тыриған арық дене шаңы сүртілмеген айнадан бұлдырап, жоғары көтерілген қолдағы шырағдан арқылы кеуде тұсындағы жұлдыздай тармақтанған бөртпелер көрінді. Көз жасы аурудың бетін жуып, дамылсыз сорғалап, тұла бойы қалшылдап, шайқалып тұр.

- Маған атылып өлу керек. Алайда оған күшім жоқ, оны сенен жасырып, өтірік айтып қайтемін, құдайым-ау? Саған өтірік айтып қайда барамын, елес бейнем?

Ол кішкентай ғана әйел жазу үстелінің тартпасынан тым нашар сұр қағазға басылған жұп-жұқа кітапты алып шыққан. Оның тысына қызыл қаріптермен былай деп жазылыпты:

*Фантомистер –
Футуристер
М.Шполянскийдің,
Б. Фридманның,
ВШаркевичтің,
И.Русаковтың
Өлеңдері
Мәскеу, 1918.*

Бейшара ауру кітаптың он үшінші бетін ашып, таныс жолдарды көрді.

*Ив.Русаков!
ҚҰДАЙДЫҢ АПАНЫ
Аспанда көсіліп Буалдыр сай жатыр.
Өз майына есіріп,
Аю боп құдай жатыр.
Табанын сорғызбай,
Апанда соқ оны.
Дегенін болғызбай
Жайпаңдар төрені.
Құдайдың қаһарын Қарсы алар жарағым –
Кәрлі үні атаның,
Батасы ананың.*

- Аһ-а-аһ, - деп тісін қайрап, ауыр күрсінді ауру.

- Аһ, - деп қайталады айықпас азап үстінде.

Ол бет-аузын тыржитып, кенет өлеңі бар бетіне бір түкірді де, кітапты еденге лақтырып тастады да, тізерлеп отыра қап ұсақ крештермен қолы қалтырай шоқынып, тағзым етіп салқын маңдайын шаңды паркетке тигізіп, көзін түнере тұнжыраған терезеге қадап ғибадат қыла бастады:

- Құдай-тағала-ау, мені аяп, мынандай пасық сөздер жазғаным үшін кешіре гөр. Алайда сен неге мұнша қаталсың? Неге? Мені не үшін жазалағаныңды жақсы білемін. О, қандай сұмдық жаза бердің сен маған?! Нанбасаң, менің денеме қарашы. Дүниедегі қасиеттінің бәрімен, қымбаттының бәрімен, анам марқұмның аруағымен ант етейін - мен жеткілікті-ақ жазаландым. Енді саған сенемін. Жаныммен де, тәніммен де, миымның әрбір талшығымен сенемін. Сенгендіктен тек өзіңе ғана жүгінемін, өйткені бұл жарық жалғанда маған көмектесе алатын басқа ешкім жоқ. Өзіңнен өзге ешкімнен үміт күтпеймін. Мені кешіріп, дәрі-дәрмек маған жәрдемдесетіндей жасашы. Кезінде сені жоқ дегенім үшін кешір мені, егер өзің болмасаң мен қазір ештеңеден үміті жоқ бейшара қотыраш ит боп жүрер едім ғой. Сондай-ақ сен менің мұң-зарымды естіп, кешірет, жазып шығар деп сенемін. Ал мен дүниеде сен болған соң ғана адам боп, әлді боп отырмын, сондықтан кез келген уақытта өзіңе жүгініп, мұңымды шағамын. О тәңірі, апиын ішіп, мас боп отырып жазған есірік те пасық сөздерімді ұмытып, емдеп шығаршы мені. Іріп-шіруіме жол бермеші, қайтадан салиқалы адам болатыныма серт етемін. Қуатымды күшейтіп, апиыннан арашалап ал, рухымның осалдығынан құтқар, Михаил Семенович Шполянс-кийден құтқар мені!..

Шырағданның балауызы еріп бітті, бөлме суыды, таң алдында аурудың терісін ұсақ қабыршықтар жауыпты, сондықтан аурудың көңілі едәуір сергіп қалды.

Михаил Семенович Шполянский түннің қалғанын Кіші Провальная көшесіндегі төбесі аласа үлкен бөлмеде өткізді, ондағы көне суретте уақыт тоздырған қырқыншы жылдардың зерлі нышан-дары көмескі тартқан. Михаил Семенович пенжексіз, бір ғана ақ зефир жейдемен отырды, рас жейденің сыртында омырау ойығы кең, сәнді қара жилеті бар. Шағын орындыққа жайғасып ол жүзі қуқыл тартқан аққұба әйелмен әңгімелесіп,

мынадай сөздер айтты:

- Ал, Юлия, мен мынаған бекем бел байладым - енді әлгі жексұрын гетманның броньды дивизионына қызметке кірісемін.

Осыдан жарты сағат бұрын ләззатқұмар Онегиннің сүюінен сілесі қатып, сұр түбіт шалыға қымтанып отырған әйел оған былай жауап қатты.

- Мен сені ешқашан түсінбегеніме және жоспарларыңды зерделей алмайтыныма өте-мөте өкінемін.

Михаил Степанович орындықтың алдындағы кішкентай үстел-ден хош иісті коньяк құйылған қыпша бел рөмкені алып, тартып жіберді де:

- Түсінуіңнің де қажеті жоқ, - деді.

Осы әңгімеден кейін екі күн өткенде Михаил Семенович өзгеріп түлеп салды. Басына цилиндрдің орнына офицерлік кокардасы бар әскери фуражке киді, құндыз ішіктің орнына ұзындығы тізеге жетпейтін қысқа тон киіп, иығына умаждалған, түсі байқатпайтын погон тақты. Қолына “Тугеноталардағы” Марсель сияқты аузы кең қолғап киіп, аяғына гетра сұқты. Михаил Семенович бастан-аяқ машина майын жағып ап (тіпті бетіне де), күйелеш боп жүрді.

Бір рет, атап айтқанда, тоғызыншы желтоқсанда екі машина қаланың түбінде ұрысқа кірді, атап айту керек, табыс төтенше болды. Олар тас жолмен жиырма шақырымдай жылжып, олардың үш дюймдік соққысынан және пулемет ырылынан Петлюра тізбегі тұра қашты. Прапорщик Страшкевич, төртінші машинаның командирі, қызыл шырайлы қажыр иесі, төрт машинаны түгел бірден іске қосса, осылар-ақ қаланы қорғап қалар еді деп Михаил Семеновичке ант-су ішті. Бұл әңгіме тоғызы күні кешкісін болған еді, ал он бірі күні Щурдың, Копылевтың және басқалардың (нысанашылар, екі шофер және механик) тобында дивизион бойынша кезекші Шполянский ымыртта былай деді:

- Сендер білесіндер ме, достар, сөздің шынына келсек, үлкен мәселе мынау: біз осы гетманды қорғап дұрыс жасап жүрміз бе? Біз оның қолындағы қымбат та қатерлі ойыншық сияқтымыз. Осының көмегімен ол қара түнек орнатпақ. Кім білсін, бәлкім Петлюраның гетманмен қақтығысы тарихи тұрғыдан қажеттілік те шығар, осы қақтығыстан үшінші тарихи күш тууы тиіс, мүмкін бірден-бір дұрысы да сол болар.

Тыңдаушылар Михаил Семеновичті, “Прах” клубындағыдай, суырылған шешендігі үшін қастер тұтып, қадірлейді.

- Ол қандай күш? - деп сұрады ешкі аяқ Копылов ыңқылдап.

Ақылды дембелше сары Щур қулана көзін қысып, сұхбаттас-

тарына әлдеқайдағы терістік-шығысты ымдады. Топ тағы да аз-кем әңгімелесті де, тарады. Он екінші желтоқсанда осы тату қауым Михаил Семеновичпен автомобиль сарайының сыртында әңгіме-лесті. Әңгіменің арқауы не болғаны белгісіз, оның есесіне он төртінші желтоқсанның қарсаңында дивизион сарайларында Щур, Копылов және таңқы танау Петрухин кезекші болған кезде қолында қағазға оралған үлкен пакеті бар Михаил Семеновичтің келгені айқын. Қарауыл Щур жексұрын шам көмескі қызарып тұрған сарайға оны кіргізіп жіберді, ал Копылов қапшық пакетке тұрпайылау көз қысып:

- Қант па? - деп сұрады.

- Өгу, - деп жауап қатты Михаил Семенович.

Сарайдағы шамның жарығы машиналарға түсіріліп, алаңдағы Михаил Семеновичтің көзіндей механикпен бірге қаруды ертеңгі қимылға әзірлесіп жүргендей болды.

Дайындық себебі: дивизион командирі капитан Плешконың “он төртінші желтоқсанда ертеңгі сағат сегізде төрт машинамен Печерскіге қарсы шығу керек” деген қағазы.

Михаил Семенович пен механиктің машиналарды ертеңгі ұрысқа әзірлеу жөніндегі білек біріктірген күш-жігері біртүрлі түсініксіз нәтиже берді. Осы қарсаңда ғана сап-сау машиналар (төртіншісі Страшкевичтің басқаруымен ұрыста жүрген) он төртінші желтоқсан күні ертеңгілік сал ауруы соққандай орында-рынан жылжи алмай қалды. Оларға не болғанын ешкім біле алған жоқ. Бәзбірдеңе жиклерлеріне тұрып қап, доңғалақ сораптарымен қанша үрлесе де ештеңе шықпады. Таңертең үш машинаның айналасында фонарьлар жарқылдаған әбігер басталды. Капитан Плешкода өң жоқ, түс жоқ, қасындағыларға қасқырша қарап, механикті талап етті. Апаттың басы осы болды. Механик ұшты-күйді жоқ. Барлық ережеге қарамастан оның дивизионда адресі де жоқ боп шықты. Аяқ астынан механик бөртпе сүзекпен ауырып қалыпты деген сыбыс тарады. Бұл сағат сегіз еді, ал сегіз жарымда капитан Плешкоға екінші соққы тиді. Түнгі сағат төрттегі машиналармен әуреден кейін Щур жүргізетін мотоциклетпен бір жаққа кеткен прапорщик Шполянский қайтып оралмады. Жалғыз қайтқан Щур жайсыз уақиға айтты. Мотоциклетка әуелі Жоғарғы Теличнаға соғыпты, сонда Щур прапорщик Шполянскийді албаты ойсыз қимылдардан сақтандырған екен, ол ақылға бақпапты. Айрықша өжеттігімен бүкіл дивизионға белгілі аталмыш Шполянский Щурды қалдырып, қолына карабин мен гранат ұстап жалғыз өзі жеті қараңғы түнде теміржол желілері жаққа барлауға кетіпті. Ұзамай Щур атыстарды естіген. Ол Теличкаға тұра ұмтылған дұшпанның алдыңғы легі Шполянскийді қарсы алып, әрине, теңдессіз айқаста прапорщиктің мерт болғанына сенімді. Бір-ақ сағат күт дегеніне қарамастан прапорщикті Щур екі сағат тосыпты, содан соң өзін де, қазынаның №8175 мотоциклеткасын да қатерге душар етпес үшін дивизионға оралыпты.

Щурдың әңгімесінен кейін капитан Плешко бұрынғысынан да бозарып кетті. Гетман мен генерал Картузовтың штабынан телефон құстары қайта-қайта шықылықтап, машиналардың дереу шығуын талап етті. Сағат тоғызда төртінші машинамен шептен қызыл шырайлы энтузиаст Страшкевич оралды, оның бетіндегі қызылдың бір бөлегі дивизион командирінің жүзіне ауысты. Энтузиаст машинасын Печерскіге бағыттады да, бұрын айтыл-ғандай Суворов көшесін жауып тастады.

Сағат онда Плешконың бозаруы қаз-қалпында қалды. Із-түзсіз екі нысанашы, екі шофер және бір пулеметші жоғалып кетті. Машиналарды орнынан қозғау жөніндегі әрекеттерден еш нәтиже шықпады. Капитан Плешконың бұйрығымен мотоциклеткамен кеткен Щур шептен оралған жоқ. Мотоциклетканың қайтпағаны түсінікті ғой, өз-өзінен ол иесіз қайтып оралады! Телефондағы құстар сес көрсетіп, қорқытуға айналды. Күн шығып жарық болған сайын дивизионда да ғажайыптар көбейе түсті. Артиллеристер Дуван мен Мальцев және екі пулеметші ізім-ғайым болды. Машиналар бір жұмбақ, тастанды кейіпке енді, олардың маңында әлде бір сомындар мен кілттер, шелектер жатты.

Ал түсте, түс кезінде дивизия командирі капитан Плешконың өзі де жоқ болды.

Сұмдық алас-күлес, ауыс-күйісті, біресе аяқасты әскери, біресе ординарецтердің келуіне байланысты қарбаласты, біресе штаб жәшіктерінің толассыз шылдырын полковник Най-Турстың бөлімі түстікте Қызыл Трактирден Серебрянкаға дейін, түстік Батыста Пост-Волынскийге дейінгі аралықта Қала түбіндегі күрткі қарда оппалап, үйінділерді баса жүріп бастан кешірді. Он төртінші желтоқсанның кеші бұл бөлімді қалаға, қысқа көшеде, әйнектері жартылай қирап, қаңырап қалған қазармаға қайтарып әкелді.

Полковник Най-Турстың бөлімі біртүрлі бөлек бөлім болды. Оны көргендердің бәрі жауынгерлерінің бәрі пима киіп алғанын байқап, таңданар еді. Соңғы үш тәуліктің басында оның құрамында жүз елудей юнкер мен үш прапорщик болды.

Желтоқсанның алғашқы күндері бірінші жасақтың бастығы генерал-майор Блохинге орта бойлы, қараторы, мұнтаздай боп қырынған, көзі мұңлы полковниктік гусар погонын тағынған бір сардар келіп, өзін бұрынғы Белград гусар полкының екінші эскадронының бұрынғы эскадрон командирі полковник Най-Турспын деп таныстырды. Оның мұңлы көзі сылти басатын, нашар солдат шинелін киген, қырыла бастаған георгий лентасы бар полковникті көрген әркімге Най-Турстың бастан кешкендерін зейін қойып тыңда деп тұрғандай еді. Генерал-майор Блохин Наймен қысқа қайырылған әңгімеден кейін оған жасақтың екінші бөлімін құруды және ол шаруаны он үшінші желтоқсанға дейін тындыруды тапсырды. Бөлім жасақтау керемет шапшаң жүргізіліп, оныншы желтоқсанда аяқталды да, сөзге жалпы мейлінше сараң Най-Турс штаб құстары жан-жақтан миын шұқып, діңкесін құртқан генерал-майор Блохинге қысқаша ғана баян етті. Най-Турс құрамдағы жүз елу адамға табанда папаха мен пима берілсе, юнкерлерімен қазірден бастап айқасқа аттануға әзір екенін, ал аталған киімсіз соғысуға болмайтынын мәлімдеді. Кекештеу болса да, ойы айқын полковниктің тілегін тыңдап генерал Блохин табан аузында жабдықтау бөліміне қағаз жазып берді, бірақ оған бұл қағазбен бір аптадан бұрын ештеңе ала алмайтынын, өйткені жабдықтау бөлімдерінде түкке тұрғысыз ырду-дырду, қарбалас, тәртіпсіздік көп екенін ескертті. Кекештеу Най-Турс қағазды алып, өз әдетінше сол жақ миығын бүлк еткізіп, басын оңға да,

солға да бұрмай (өйткені ол жараланғанда мойын омыртқасы тайып кетіп бұрыла алмайтын, бүйірден бірдеңеге қарағысы келсе бүкіл денесімен ғана бұрылатын), генерал-майордың кабинетінен шығып кетті. Жасақтың Львов көшесіндегі жайынан Най-Турс он юнкерді (неге екені белгісіз, винтовкаларымен) өзіне ертіп екі қосаяқ арбамен жабдықтау бөліміне бет түзеді.

Бульварно-Кудрявская көшесіндегі тамаша бір жекежайға орналасқан жабдықтау бөлімінде Ресейдің картасы мен Александра Федоровнаның сонау Қызыл Креш заманынан қалған суреті ілінген жайлы кабинетте полковник Най-Турсты кішкентай, жүзі бал-бұл жанып тұратын, үстіндегі сұр тужуркасынан шығып тұрған аппақ жейдесі өзін Александр II-нің министрі Милютинге мейлінше ұқсас еткен генерал-лейтенант Макушин қарсы алды.

Телефоннан басын көтеріп генерал балшықтан жасалған ысқырғыштың үніндей бала даусымен Найдан:

- Сізге не керек еді, полковник? - деп сұрады.
- Қазір ұрысқа аттанамыз; - деді қысқа қайырып жауабын Най, - дереу екі жүз адамға пима мен папаха беруіңізді сұраймын.
- Имм, - деді генерал ернін сорып, қолындағы Найдың талап қағазын умаждап, - көріп тұрсыз ғой, полковник, бүгін бере алмаймыз. Бүгін бөлімдерді жабдықтаудың кестесін жасаймыз. Үш күннен кейін кісі жіберуіңізді өтінемін. Және мұндай мөлшерде бәрібір бере алмаймын.

Ол Най-Турдың қағазын көрнекті жерге жалаңаш әйел бейнесіндегі пресстің астына қойды.

- Пима деймін, - деді енжар үнмен Най, сосын көзін мұрнының ұшына қиыстырып, оның етігінің тұмсығына қадалды.
- Қалай? - деп түсінбей қалған генерал, полковникке таңдана қарады.
- Табан аузында пима беріңіз.

- Бұл не? Қалай? - деп генерал көзін шақырайтты.

Най есікке бұрылып, оны сәл ашты да жекежайдың жылы дәлізіне айғай салды.

- Ей, взвод!

Генерал енді шын бозарды, назарын Найдан телефон тұтқасына аударды, одан бұрыштағы құдай ананың иконасына қарады, сосын қайтадан Найддың жүзіне тесілді.

Дәлізде сартылдап, дүрсілдеп, алексеев юнкерлері күнқағарының қызыл жиегі мен мылтық сүңгілері есіктен жалт-жұлт ете қалды. Генерал көпсіген мамықтақтан көтерілгісі келді.

- Мен мұндай талапты тұңғыш естіп тұрмын. Бұл дегенің бүлік қой...

- Жазыңыз талап қағазды, жоғары мәртебелі, - деді Най, - Бізде уақыт жоқ, бір сағаттан кейін аттану керек. Дұшпан тура қаланың түбінде тұр дейді.

- Қалайша? Бұл не өзі?..

- Тезірек, - деді Най бәзбір азалы дауыспен.

Генерал басын иығына салып, көзін бажырайтып әйелдің астындағы қағазды алды да, қалтыраған қолымен сияны шашыратып бұрышына “Берілсін!” деп айғыздай салды.

- Пималарды тиендер. Тезірек! - деді Най қағазды алып, жеңінің қайырмасына тығып жатып, кілемді таптап тұрған юнкерлерге.

Юнкерлер тарпылдатып, тасырлатып шыға бастады да, Най бөгеліп қалды. Генерал қып-қызыл болып оған былай деді:

- Мен қазір штаб командашысына телефон соғып, сізде әскери сотқа беру жөнінде іс қозғаймын. Мынау жасағаныңыз не, өзі?..
- Телефондап қараңыз, - деді Най сілекейін жұтып, - тек арызданып көріңіз. Кәне, жаныңыз жай табуы үшін байқап көрі-ңізші. - Ол аузы ашық тапаншақаптан көрініп тұрған алтыата-рының сабынан ұстады. Генералдың беті бөртіп, тілі байланды.
- Соқшы кәне, ақымақ шал, - деп кенет Най шын көңілден, -мен сені мынау тапаншамен басыңнан тырс еткізсем, аяғыңның қайда қалғанын білмессің.

Генерал мамықтаққа қайта отырды. Мойны шалбарланып қып-қызыл болғанымен, жүзі сұрқайлығынан жазған жоқ. Най бұрылды да, шығып кетті.

Генерал бірнеше минөт былғары мамықтақта үнсіз отырды да, сосын иконаға шоқынып, телефон тұтқасын алды, құлағына апарды да аңырып, ашынадай тіл қатқан “станса...” деген сөзді естіді, күтпеген жерде көз алдынан кекеш гусардың мұңлы көзін түйсініп, тұтқаны орнына қойып, терезеге қарады. Аулада сарайдың қара есігінен сұр пималардың түйіншегін шығарып әбігер боп жүрген юнкерлерді көрді. Каптенармустың солдат әлпеті әбден абыржып, түтігіп қарайып кеткен. Оның қолында қағаз жүр. Най аяғын алшайтып қосаяқ арбаның қасында соған қарап тұр. Генерал әлсіз қолымен үстелден жаңа газетті алып, жайды да, бірінші бетінен мынаны оқыды:

“Ирпениа өзенінде дұшпанның Святошиноға өтуге тырысқан легімен қақтығыс болды...”.

Оқыды да газетті лақтыра салып, өзіне-өзі дауыстап:

- Мені осыған әкеп киліктірген күнге де, сағатқа да лағынет!.. - деді.

Есік ашылды да, жабдықтау бастығының көмекшісі, құйрықсыз күзенге ұқсас капитан кірді. Ол қып-қызыл боп шалбарланған генералдың мойнына тесіле қарады да, тіл қатты:

- Баяндауға рұқсат етіңіз, генерал мырза.
- Бері қараңыз, Владимир Федорович, - деп сөзін бөлді алқынып, көзін мұңая алақтатқан генерал, - мен өзімді нашар сезініп отырмын, қаным тасыды ма... қайдам... қазір үйге кетемін, мархабат етіп мұнда өзіңіз билік жасай беріңіз.
- Құп болады, - деді сұқтана қарап күзен, - қалай жаса деп бұйырасыз? Төртінші жасақ пен тау аттылары пима сұратып жатыр. Сіз екі жүз жұп босат деп өкім беріпсіз.
- Иә, иә! - деп даусын соза жауап қатты генерал. - Иә, мен өкім еткенмін. Мен өзім! Мұрсат бердім. Оларда ерекше жағдай! Қазір ұрысқа аттанды. Иә, шептерге тартады. Иә!!

Күзеннің көзінде әуестік оттары ұшқындады.

- Барлығы төрт жүз жұп қана...
- Оған мен не істейін? Айтшы, кәне? - деп қырылдай айқайлады генерал.
- Соларды мен босанып табам ба? Пима туамын ба? Туамын ба? Сұратып жатыр. - Беріңіз, беріңіз бәрін!

Бес минуттан кейін генерал Макушинді арбакешпен үйіне жөнелтті.

Он үшінен он төртіне қараған түні Брест-Литва көшесіндегі казармаларға жан кірді. Даладай далиған залда электр шамы терезелер арасындағы қабырғада жанып тұр (юнкерлер күндіз фонарьлар мен дінгектерге өрмелеп бәз-бір сымдар тартып жүрген-ді). Жүз елу винтовка атағаштарда тізіле қалған, юнкерлер жинап тазаланбаған нарларға киімшең жата кетті. Най-Турс аяғы шойнақ үстелдің басында отыр. Үстелдің үстінде қалдық нанның қыртыс-тары, суып қалған ботқа қалдығы бар кәтелөктер қалған, оларға

қоса оққалталар мен оқшантайлар жатыр. Солардың үстіне полковник қаланың шұбарала картасын жайды. Кішкентай ғана ас үй шамы жарығын шимай-шатақ сызылған қағазға түсірді, онда Днепр тармақтанған, жапырақсыз көк ағаш болып көрінеді.

Түнгі сағат екілер шамасында Найды ұйқы қыса бастады. Ол мұрнын тартып, бірнеше рет әлде бірдеңені дұрыстап көргісі келгендей картаға маңдайын соғып ала жаздады. Ақыры ол баяу дауыстады:

- Юнкер?!

- Мен мұнда, полковник мырза, - деп үн қатты есік аузынан юнкер, сосын пимасымен байпаңдап шамға жақындады.

- Қазір мен жатамын, - деді Най, - ал сендер мені үш сағаттан кейін оятыңдар. Егер телефонограмма келсе, прапорщик Жаровты оятасыңдар, мені ояту-оятпауды ол оның мазмұнына қарай шешеді.

Ешқандай телефонограмма болған жоқ... Жалпы бұл түні штаб Найдың жасағын мазаламады. Олар күн шығар алдында үш пулеметпен, үш қосаяқ арбамен шығып, жолға түсті. Шеттегі там үйлер түгел өліп қалған тәрізді. Алайда олар кең даңғыл Поли-техника көшесіне шыққанда қозғалыстың үстінен түсті. Ертеңгі алакөбеде салдырлап жүк арбалар шаң беріп, жекелеген сұр папа-халар қыдырып жүрді. Бұлардың бәрі кері, қалаға қайтып барады, сонда да Найдың бөлімі оларды айналып өтті. Баяу болса да, таң дұрыс атып, жарық дұрыс түсті, қазыналық саяжайлардың бақтарынан, дал-дал тас жолдан тұман көтеріліп, тез тарқады.

Күннің осы шығысынан бастап күндізгі сағат үшке дейін Най Политехникалық жебеде болды, өйткені күндіз төртінші қосаяқ арбамен бұның байланысындағы юнкер келіп, оған қарындашпен жазылған қағаз әкеп берген, ондағы нұсқау мынадай:

“Политехникалық тас жолды күзету керек, дұшпан төбе көрсеткен жағдайда шайқасу шарт”.

Бұл дұшпанды Най алғаш күндізгі сағат үште көрді. Сол мезгіл-де сол қол жақтан бір қиырда әскери мекеменің қар басқан алаңы-нан қисапсыз көп салтаттылар көрінді. Бұл кәдімгі полковник Козырь-Лешко болатын, ол полковник Торопецтың диспозиция-сына сәйкес жебеге еніп, соны бойлай отырып қаланың жүрегіне өтуге тиіс-тін. Былайынша, Козырь-Лешко Политехникалық жебеге жеткенше ешқандай қарсылық көрген жоқ. Сондықтан қалаға шабуыл да жасамай, оған жеңімпаздай жайраңдап, арқасын кеңге салып кірген. Өйткені артта арқа сүйейтін өз полкы мен полковник Сосненконың атты гайдамактар курені, көк дивизияның екі полкы, сече стрелецтерінің полкы және алты батарея өкшелеп келеді. Алаңда аттылар төбе көрсеткенде зеңбірек бытыралары тырнаша тым биіктен жарылып қар қылаулатқалы тұрған аспан қойнауын күңіrentті. Атты нүктелер бір таспаға жиналып, тас жолдың ұзына бойын басып алып, кара-құрасы көбейіп, салып ұрып Най-Турсқа жетті. Юнкерлердің тізбегінде бекітпелердің сатыры естілді. Най ысқырғышын суырып ап, құлақ жарардай ысқырып, айғай салды:

- Тура атты әскерді нысанаға алып,.. дүркірете... ат!

Сұрқай саптың тізбесінен ұшқын атылып, юнкерлер Козырьді

алғашқы дүркін оқпен осып өтті. Осыдан кейін үш мәрте аспаннан Политехникалық институттың қабырғасына дейінгі аралықты қақ айырып оқ боратты, ойнаған нажағаймен қойындасып Най-Турстың батальоны және атты. Аттылардың кара таспасы алыста үзіліп, бытырап, тас жолдан ғайып болды.

Міне, дәл осы мезетте Найға бірдеңе болды. Шынын айтқанда, жасақта бірде-бір адам Найдың қорыққанын, үрейлі қалпын ешқашан көрген емес. Ал бұл арада юнкерлерге Най аспаннан қатерлі бірдеңе байқағандай, немесе алыстан әлдене естігендей болып көрінді... Бір сөзбен айтқанда, Най қалаға қайтуға бұйрық берді. Бір взвод қайтқандарды бүркемелеу үшін гүрсілді үдетіп, жебе жақты атқылады. Олар қалаға кіргенде барып, өздері кері жүгірді. Осылай олар құлап-сүрініп, ұлы жолды жаңғырықпен оятып, қашан жебе түнде өздері болған Брест-Литва көшесімен қиылысқанға дейін екі шақырымдай жүгірді. Көлденең көшенің мәшпірті бітіпті, еш жерде тірі

жан жоқ.

Осы арада Най үш юнкерді бөліп ап бұйрық берді оларға:

- Жүгіріп Полевая мен Борщаговская көшесіне барып, біздің бөлімдердің қайда екенін, оларға не болғанын біліңдер. Егер жүк арбалары мен қос доңғалақтың, немесе бәз-бір қозғалыс құралын, бет-бетімен бытырап шегінгендерді көрсеңдер - ұстандар. Қарсыласқан жағдайда қарумен қорқытыңдар, оған көнбесе қаруды тікелей қолданыңдар.

Юнкерлер кейін, солға қарай жүгіріп, көзден ғайып болды, ал алдан жасаққа әлдеқандай оқ жаудырды. Олар шатырларды тарсылдатып, жиілей түсті, тізбектен бір юнкер етбетінен құлады, қаны қарды бояп. Одан кейін ағылап екіншісі шалқасынан түсті. Найдың тізбегі жайылып, жебені нысанаға алып, гуілдете атып, жер астынан шыға келгендей дұшпанның қатар түзген қара ноқаттарына оқ жаудырды. Жараланған юнкерлерді көтеріп, жарасын ақ дәкемен таңып отырды. Найдың беті бүлкілдеп, алыстағы шептерді шолу үшін мойнын созып, бүкіл денесімен қайта-қайта бұрылды. Оның жүзінен жіберген юнкерлерін тықырши күткені белгілі еді. Ақыры олар да қасқыр қуған тағыдай алқынып, пысқырып, ышқынып әрең жетті-ау. Найдың іші сұмданып, түсі өзгеріп, түнеріп кетті. Бірінші юнкер Найға жүгіріп келіп, алқына:

- Полковник мырза, біздің бөлімдерден ешкім Шулявқада ғана емес, жалпы еш жерде жоқ, - деді еңтігін әрең басып. - Біздің тылымызда пулемет атып жатыр, дұшпанның атты әскері қазір ғана қалаға кіргендей болып Шулявканы басып анадайдан өтті.

Юнкердің сөзін сол замат Найдың құлақ жарған ысқырығы көміп кетті.

Үш қосаяқ арба қаһарлы қаруымен Брест-Литва көшесіне ата шығып, айнала оқты бір сеуіп өтіп, одан Фонарь көшесі арқылы зырлап, окоптармен тартты. Қосаяқ арбалармен екі жаралы, он бес қарулы, дені сау юнкерлер мен үш пулеметтің бәрін әкетті. Одан артығын ала алмады. Ал Най-Турс тізбектерге бетімен бұрылып, кекештене зіркілдеп юнкерлер бұрын-соңды естімеген оғаш команда берді.

Львов көшесіндегі бұрынғы қазарманың қабырғасы жырым-жырым, бірақ от жақсы жағылған ыстық бөлмесінде бірінші жасақтың үшінші бөлімі, табаны күректей жиырма сегіз адам зарығып, зерігіп отырған-ды. Бұл зарығудағы ең қызығы осы зеріккендердің командирі кәдімгі өзіміздің Николка Турбин болуы еді. Бөлім командирі штабс-капитан Безруков пен оның екі көмекшісі прапорщиктер таңертең штабқа кетіп, содан оралған жоқ. Қалғандарының ең үлкені ефрейтор Николка қазарманы әрлі-берлі аралап, кейде телефонға келіп қарап қойып жүрген-ді.

Осылай жүргенде сағат үш те болды. Юнкерлердің жүзіне зерігуден ақыры мұң ұялады.

Тура сағат үште дала телефоны шылдырады.

- Бұл жасақтың үшінші бөлімі ме?
- Иә.
- Телефонға командирді бер.
- Сөйлеп тұрған кім?
- Штабтан...
- Командир штабтан қайтқан жоқ.
- Сөйлеп тұрған кім?
- Унтер-офицер Турбин.
- Үлкені сіз бе?
- Дәл солай.
- Дереву командаңды шайқасқа шығар.

Сөйтіп, Николка жиырма сегіз адамды көшемен алып тартты.

Алексей Васильевич күндізгі сағат екіге дейін тұяқ серіппей ұйықтады. Үстіне суық су құйып жібергендей оянып, үстел үстіндегі сағатқа қараса, он минутсіз екі болып қапты, әрлі-берлі бөлмесінде сендетілді. Дереву

пимасын киіп, қалталарын ақтарып, біресе онысын, біресе мұнысын ұмытып, ақыры, сіріңке, портсигар, орамал сияқтыларын алып, екі оқшантайымен браунигін беліне байлап, шинелін тығызырақ белбеуленді, сосын есіне бірдеңе түсіп өзгере қалды - бірақ бұл оған қорқақтық, масқаралық болып көрінсе де үстел тартпасынан өзінің азаматтық дәрігерлік төл-құжатын алды. Оны қолында аударыстырып тұрды да, өзімен ала кетпек болды, дәл осы кезде Елена шақырып қалды да, оны үстел үстінде ұмытып кетті.

- Бері қара, Елена, - деді Турбин белдігін қыса түсіп: жүрегі жағымсыз бір сезік секемнен шаншып, мынау дағарадай қаңыраған үлкен пәтерде Елена Анютамен жалғыз қалады-ау деген ой жанын азаптады. Кетпеуге және болмайды. Бірақ маған ештеңе бола қоймас деп топшылаған абзал. Дивизион қаланың шетінен әрі шықпайды, ал мен қауіпсіздеу бір жерді табармын, құдай-тағала Николканы да сақтар, бәлкім. Естуімше бүгін ертеңгілік жағдай ептеп шиеленіскен сияқты, мүмкін Петлюраны тойтарып түріп шығармыз. Жарайды, қош, қош енді...

Қаңырап қалған қонақжайда Елена жалғыз пианинодан Алексей кабинетінің есігіне дейін келді, әдеттегідей жиналмаған бөлмеде Валентинның түрлі түсті суреті көрінді. Оның аяғы астында паркет сықырлайды. Бақытсыздығы өңінен білініп тұр.

Өзінің қисық көшесі мен Владимир көшесінің бұрышынан Турбин арбакеш жалдады. Ол келіскенімен де, мұрнын тұнжырай бір тартып, бұл өңірде жоқ сома сұрады, одан енді түспесі көрініп тұр. Турбин тісін бір шықырлатып шанаға отырды да мұражай жаққа жөнелді. Аяз болса ақырып тұр.

Алексей Васильевичтің көңілі мейлінше қобалжулы. Келе жатып жекелеген пулемет атысына құлақ түреді, ол өзінің жарылыс-марылысымен Политехникалық институты жақтан вокзал бағытында шыққан сияқты. Турбин бұның не білдіретінін ойлады (Болботунның күндізгі келгенін Турбин ұйықтап жатып сезбеген), басын шайқап, табан жолдарға қарады. Оларда қарбалас, қорқынышты болса да, қозғалыс бар екен.

- Тоқта... т-т-тоқ... - деді масан дауыс.
- Бұл не дегенің? - деп сұрады ашулы Турбин.

Арбакештің делбені қатты тартқаны сондай, шалқайып барып

Турбиннің тізесіне құлай жаздады. Қып-қызыл беті долырған біреу тертеден ұстап шайқатылып делбеге жармасып, сол арқылы отырғышқа тырмысты. Иленген қысқа тонынан умажалған прапорщик погоны көрінеді. Бір аршын жерден Турбиннің қолқасын сасыған спирт пен пияздың иісі қапты. Прапорщиктің қолында винтовка бұлғақтайды.

- Бұ... Бұ... Бұрыл, - деді қып-қызыл мас, - жо-жолаушыны түсір... - “Жолаушы” деген сөз қызылға күлкілі көрінді ме, ол кеңк-кеңк етті.
- Бұны не деп білеміз? - деді ашулы Турбин. - Кім келе жатқанын көрмей тұрсың ба? Мен шақыру пунктіне бара жатыр-мын. Арбакешті жайына қалдыр. Ал, тарт!
- Жоқ, қозғалма... - деп қорқыта сөйледі қызыл, сосын ғана көзін жыпылықтатып Турбиннің погонын көрді. - Ә, доктор, жарайды бірге... мен де отырайын.
- Біздің жолымыз бір емес... Қозғал!
- Ке... кешіріңіз...
- Қозғал деймін!

Арбакеш басын иығына сұғып алып, делбені қағып қалғысы келді де, сосын бірақ ойынан тайды, бұрылып қызылға ызалана әрі үрейлене көз қиығын тастады. Алайда ол кенет өзі қалды, өйткені бос арбакешті көзі шалды. Бос арбакеш қарамай кетіп қалғысы келіп еді, үлгермеді. Қызыл винтовкасын қос қолдап көтеріп, сес танытты. Арбакеш тұрған орнында қатты да қалды, ал қызыл ықылық атып, сүрініп-қабынып соған тартты.

- Бұны білгенде бесжүзге де бармас едім, - деп ызалана бұрқ етті

арбакеш мәстегін сауырынан қамшымен шып еткізіп, - жон арқаңнан атады да кетеді, сосын одан не аласың?

Турбин тұнжырап үндемеді.

“Міне сұмырай... осындайлар барлық істің берекесін кетіріп, масқара етеді” деп ойлады ол.

Опера театрының қиылысында қарбалас пен қозғалыс қайнап жатыр екен. Тура трамвай жолының ортасында қара шинелі мен наушникі бар жаураған юнкер мен сұр шинельді серігі күзеткен пулемет тұр қасқайып. Өткен-кеткендер табан жолда маса құсап үймелеп, оған әуестене көз тастайды. Бұрыштағы дәріханаға жетіп мұражай көрінген жерден Турбин арбакешті жіберді.

- Қоса түсу керек, жоғары мәртебелім, - деп ызалана табандап тұрып алды арбакеш, - білсем бар ғой, бармас ем. Көріп тұрсыз ғой не боп жатқанын!

- Болды.

- Балаларды бұған не үшін киеліктірген... - деген әйел даусы естілді.

Тек осы арада ғана Турбин мұражай маңындағы қарулы тобырды көрді. Ол жайқалып, қалыңдап бара жатқан тәрізді. Шинельдердің етегі арасынан табанжолда тұрған пулеметтер бұлдырап көрінеді. Сол сәт Печерскіден бір пулемет ексімдей тоқылдата жөнелді.

Вра... вра... вра... вра... вра... вра... вра...

“Шамасы, түкке тұрғысыз бірдеңелер болып жатыр-ау”, - деп абыржи ойлады да Турбин жебей басып, қиылыс арқылы мұражайға бет түзеді.

“Кешігіп қалғаным ба?.. Қандай жанжал... Мені қашып кетті деп ойлайды

ғой...”

Прапорщиктер, юнкерлер, кадеттер, өте сирек кездесетін солдаттар мұражайдың даладай подъезінде, Александр гимназия-сына шығатын бүйірдегі қираған қақпаның маңында құжынап, әбігерге түсіп жүгіріп жүр. Есіктің үлкен әйнектері минөт сайын дірілдейді, есіктің өзі де күңіренеді, мұражайдың маңдайшасында алтынмен жазылған “Орыс халқының ағарту игілігіне” деген сөз көз тартып тұратын аппақ ғимаратына иіні түсіп үрейленген қарулы юнкерлер жүгіріп кіріп жатыр.

- Құдая! - деп Турбиннің даусы еріксіз шығып кетті. - Олар кетіп қалыпты ғой.

Зеңбіректер Турбинге үнсіз телміреді, иесіз далада қалған олар жалғызсырап кешегі орнында тұр.

“Ештеңеге түсінсем бұйырмасын... Бұл не білдіреді, өзі!”

Не үшін екенін өзі де білмей алаң арқылы Турбин зеңбіректерге жүгірді. Олар жақындаған сайын биіктеп Турбинге қаһарлана қарады. Міне, шеткісі. Турбин оның қасына тоқтап қатты да қалды: оның құлпы жоқ қой. Шапшаң, жүгіріп алаңды кесіп өтті де көшеге шықты. Мұнда тобыр тіптен қыз-қыз қайнайды, көп дауыс қосылып бірден айғайлайды, мылтық сүңгілері қолда секіріп анадайдан көрінеді.

- Картузовты күту керек! Мәселе сонда! - деп салды бір толқыған үнді дауыс. Бәз-бір прапорщик Турбиннің жолын кесіп өтті, ал оның арқасынан үзеңгісі салпылдаған сары ертоқым көрді.

- Поляк легионына беру керек.

- Ал ол қайда?

- Оны сайтаның біле ме?

- Барлығы мұражайға барады! Мұражайға.
- Донға тарту керек.

Прапорщик кенет тоқтай қалып ертоқымды табанжолға тастай салды.

- Кетсінші әрі сайтанның сапалағына. Мейлі бәрі құрысын, -деп барқырады ол, - ай, штабтағылар!

Бәз-біреуге жұдырығымен айбат шегіп, ол бір жаққа тұра тартты.

“Апат... Енді түсіндім... Ал сұмдық міне осында - зайыры олар жаяу кеткен. Иә, иә, иә... Сөзсіз солай. Шамасы Петлюра тұтқиыл-дан тарпа бас салған болды. Ат жоқ, сондықтан олар винтовкасын алып, зеңбіректі тастап жаяу кеткен. А, құдайым-ай... Анжуға қарай қашу керек... Мүмкін, содан бірдеңе білермін... Тіпті онда біреу-міреу қалған да шығар?”

Турбин айнала әбігердің арасынан атып шығып, қайтып ештеңеге де назар аудармай, кері опера театрына қарай жүгірді. Желдің құрғақ екпіні театрды ораған асфальт соқпақтармен зыр-ғып, театр қабырғасындағы жартылай жыртылған жарнамаларды желпілдетті. Қара терезелі бүйірдегі подъездің тұсына ілінген ол жарнама “Кармендікі” болатын. Кармендікі.

Міне Анжудың дүкені. Терезелерде зеңбірек те, алтын погондар да жоқ. Терезелерден дірілдеп теңселген оттай қалтылдаған жарық көзге шалынады. Өрт пе? Турбиннің қолында есік сыңғырлағанмен ашылмайды. Турбин оны мазасыздана қақты, тағы да қақты. Сұрғылт сұлба есік терезесінен жылт етіп, ашты да, Турбин дүкенге кірді. Турбин абдырап бейтаныс пендеге тесіле қарады. Оның үстінде студенттердің қара шинелі, басындағы әдеттегі адамдар киетін қара күйе түскен құлақшын төбесінде тұр. Жүзі сұмдық таныс, бірақ бірдеңемен кескінсіздендіріп бүлдірген сияқты. Пеш бәз-бір қағаздардың парағын жалмап, гүрілдеп жанып жатыр. Еден шашылған қағаздан көрінбейді. Өлгі адам Турбинді кіргізгенмен ештеңе де айтпай, табан аузында пешке ұмтылып, алдына барып жүресінен отыра қалды да, қызыл жалқын оның жүзінде ойнады.

“Малышев па? Иә, полковник Малышев”, - деп Турбин таныды.

Полковниктің мұрты жоқ екен, теп-тегіс қып қырған көкшіл орны ғана қалыпты.

Малышев құлашын кең сермеп, едендегі қағаздарды құшақтап алды да пешке тықты.

“Аға...а”

- Бұл не? Біткені ме? - деп баяу сұрады Турбин.

- Біткені, - деп қысқа жауап қайырған полковник атып тұрып, үстеліне ұмтылып, оны көзімен мұқият шолып, бірнеше мәрте тартпаларды тарсылдатып, оларды суырып, салып, қайта алып, шапшаң еңкейді де, қағаздардың соңғы будасын әкеп пешке тықты. Содан кейін ғана ол Турбинге бұрылып жай ғана мысқылдап:

- Соғысып көрдік, енді жетеді! - деді. Сосын қойнына қолын салып әмиянын алды да, ондағы құжаттарын тексерді. Арасынан бір қағазды алып төртке бөліп пешке тастады. Сол мезетте Турбин оған қадала қарады. Полковник Малышев дәл қазір ешкімге де ұқсамайтын еді. Турбиннің алдында недәуір толық студент, қызғылт ерні ісінген әуесқой актер ғана тұрды.

- Докторсыз ба? Сіздікі не? - деп Малышев мазасызданып Турбиннің иығын нұсқады. - Тезірек сыпырыңыз. Сіз не істеп жүрсіз? Қайдан келдіңіз? Немене, ештеңе білмейсіз бе?

- Мен кешігіп қалдым, полковник, - деді Турбин.

Малышев көңілдене жымиды. Сосын ізінше жүзінен күлкі ғайып

болды, ол кінәлі сезініп, мазасыздана басын шайқап тіл қатты:

- Ай, сені-ай, құдайым-ау, сізді ұятқа қалдырған мына мен. Сізге дәл осы сағатты белгіледім ғой... Шамасы, күндіз үйден шықпаған болуыңыз керек. Қазір ол туралы айтудың қажеті жоқ. Бір сөзбен айтқанда, тезірек погонды сыпырыңыз да қашыңыз, жасырыны-ңызшы.

- Не боп қалды? Мәселе неде өзі, құдай ақына айтыңызшы.
- Мәселе дейсіз бе? - деп мысқылдай қайта сұрады Малышев. - Мәселе мынада: Петлюра қалаға кірді. Қазір Печерскіде, тіпті Крещатникке келіп қалмаса. Қала алынды - Малышев кенет тісін қайрап, көзін алақтатты, сосын күтпеген жерде әуесқой актер емес, бұрынғы Малышевтің өзі болып сөз бастады - Штабтар бізді сатып кетті. Әлі таңертең ғана тарау керек еді. Мен әйтеуір бір жақсы адамдардың арқасында бәрін түнде-ақ біліп алғанмын, соның арқасында дивизионды түнде таратып үлгердім. Доктор, ойланып жататын уақыт жоқ, погонды сыпырыңыз.
- ...ал онда, мұражайда, мұражайда ше... Малышев түнеріп кетті.
- Қатысы жоқ оның, - деп ызалана жауап қатты ол, - қатысы жоқ! Енді қайтып маған ештеңенің қатысы жоқ. Мен әлгінде ғана сонда болып айғай сап ескерттім, тарауларын өтіндім. Одан артық не істей аламын. Өзімдегінің барлығын құтқардым. Қырғынға жібергенім жоқ. Масқара болуға жұмсағаным жоқ! - Малышев кенет шыдамсызданып айғайлай бастады, шамасы ішіне сыйма-ғанның бәрін енді бүкпей ақтара салғысы келген сыңайы бар. -Ай, генералдар ма! - Ол жұдырығын түйіп бәз-біреуге айбат шекті. Жүзі күреңітіп кетті.

Малышев бір сілкініп, бірден тынды.

- Ал енді, доктор, тартыңыз! Қош болыңыз! Қашыңыз! Тек көшеге шықпай, мына жерден жасырын есіктен шығып, аулалатып жүгіріңіз. Ол әзір ашық. Тезірек!

Малышев есі шығып тұрған Турбиннің қолын қысты да, кілт бұрылып, қоршаудың сыртындағы қараңғы үңгірге жып беріп кіріп кетті. Дүкен іші бірден құлаққа ұрған танадай болды. Көшеде пулемет те тынды.

Турбин жалғыз қалды. Пеште қағаздар жанып жатыр. Ол Малышевтің айғайына қарамастан, есікке әрең басып келді. Ілгішті сипап жүріп жапты да, ілгегін салды, сосын пешке оралды. Айғайға қарамастан Турбин асықпай сылбыр қимылдады, аяғы бәсең, ойы қасаң. Қалтылдаған от қағазды жалмап болып, пештің жалындап тұрған қабырғасы жай ғана

қызарып, дүкен бірден күнгірт тартты. Сұрқай көлеңкемен сөрелер қабырғаларға жабысты. Турбин оларды көзбен баяу шолып өтіп, мадам Анжу әлі күнге дейін иісі әлсіз болса да жұпар сасиды ғой, деп ойлады.

Турбиннің ой-пікірі жүйесіз бір түйінге ошарылып, біраз уақыт мағынасыз меңірейіп, мұртын қырып тастаған полковник кеткен жаққа телмірді. Сосын тыныштықта ойын біртіндеп суыртпақтай бастады. Одан әуелі ең басты айқын, айшықты қиқым - Петлюра шықты. Пәтурра, Пәтурра, - деп әлсіз ғана қайталады. Турбин, сосын кімге күлгенін өзі де білмей мырс етті. Аралық қабырғада тұрған айнаның алдына келді, беті шаң-тозаңнан көрінбейді.

Қағаз жанып бітті, оттың соңғы тілі келеке еткендей жылт етіп еденге кеп түсті де, бірден өшті. Дүкен іші қараңғыланды.

- Петлюра дегеніміз тұрпайылық, тағылық... Шын мәнінде бұл құрып біткен ел, - деп міңгірледі Турбин қараңғы дүкен ішінде, сосын іле есін жинап алды. - Мен неғып отырмын қиялиланып? Мұнда баса-көктеп кіріп келулері мүмкін ғой?

Осы арада ол кетер алдындағы Малышев құсап сендетіліп жүрді де погондарын сыпыра бастады. Жіптері сөгіліп, қолына көмес-кілене бастаған екі күміс погон түсті, көйлек пен шинельде олардың өңбеген орны қалды. Турбин погондарға қарап, аударыстырып отырды да ескерткіш ретінде қалтасына сұқты, сосын мұның қауіпті екенін ойлап, отқа жағып жіберуге бел буды. Өртелген материалда кемдік жоқ еді, Малышев күллі құжаттарды отқа жақты. Бұл да еденнен бір буда жібек матаны жинап ап погон-дармен бірге пешке тықты да от қойды, сөйтіп мадам Анжудың үйі қайта жанданды. Жалында күміс жолақтар бұратылып, көбіктей кебіп, қоңырқай тартып бүрісті де қалды...

Турбиннің басында есікті қайтпек керек деген аса мәнді мәселе туды. Ілгешегімен қалдыру керек пе, әлде ашық қалдыру керек пе? Кенет еріктілерден өзі сияқты қалып қойған біреу жасырынар жер таппай жүгіріп келсе ше! Турбин ілгішті ағытты. Сосын төлқұжат деген ой басын қатырды.

Ол бір қалтасын қарады, екіншісін ақтарды - жоқ. Жанында жоқ боп шықты. Үйде ұмыт қалдырса керек, жанжал дегенің осы. Кенет оларға тап болсаң? Үстіңдегің - сұр шинель! Кімсің деп сұрайды ғой. Доктормын десең, кәне, дәлелде оны! Аһ, осы ұмытшақтық сайтан-ай!

“Тезірек!” деп сыбырлады іштей бір дауыс.

Турбин енді ойланып бас ауыртпай Малышев кеткен жолмен дүкеннің түкпіріне қойды да кетті, кішкентай есік арқылы қараңғы дәлізге, одан жасырын есікпен аулаға шықты.

11

Телефондағы дауысқа бағынып унтер-офицер Турбин Николай жиырма сегіз адам юнкерлерді күллі қаланы көктей өтіп, айтылған бағытпен алып жүрді. Бұл бағыт Турбинді юнкерлерімен мүлдем тірі жан жоқ көше қиылысына алып келді. Ешқандай тірлік нышаны жоқ, оның есесіне сартыл-гүрсіл жетіп артылады. Айнала - аспанда да, шатырларда да, қабырғаларда да күркіреген пулемет.

Тегінде дұшпан осында болуы керек, өйткені бұл телефондағы дауыс нұсқаған ақырғы, ақтық пункт. Алайда ешқандай дұшпан әзір көзге түскен жоқ, Николай аз-кем абыржып қалды - одан әрі не істеу керек деп. Юнкерлері ептеп бозарыңқы, бірақ барлығы да өз командирі сияқты өжет, қарлы көшеде барлығы тізбек құрып жата-жата қалысты, ал пулеметші Ивашин табанжолдың жиегінде пулеметінің қасында жүресінен отыра кетті. Юнкерлер жерден басын сәл көтеріп, одан әрі не боларын күтіп сақтана қиырға көз тастады.

Олардың басшысы мәнді ойларға шым батып, тіпті жүдеп, бозарып кетті. Жолбасшыны ең алдымен қиылыста бағанағы дауыс дәптеткеннен ештеңенің де болмауы қайран қалдырды. Осы қиылыста Николка жасақтың үшінші тобын орнынан басып, соларды “нығайтуы” керек болатын. Ешқандай жасақ болмай шықты. Өздері түгілі, іздері де жоқ.

Екіншіден, Николканы әскери пулеметтердің бытыры алдан ғана емес, солдан да, тіпті кейде арттан да шығып қалатыны таңдан-дырды. Үшіншіден, ол үрейленуден қорықты, сондықтан өзін “Қорқынышты емес пе?” - “Жоқ қорқынышты емес” деген сөздермен тексеріп сынап отырды. Николка өзінің өжет, батыл екеніне көз жеткізген сайын бозара түсті. Мақтаныш сезім тіпті оны өлтірсе, музыкамен қастерлеп жерлейді дегенге дейін ауды. Ол оп-оңай: көшемен оқалы табыт жүзіп барады делік, табыттағы ұрыста опат болған унтер-офицер Турбин, балғын балауыз жүзді жастың қыршынынан қиылуы обал-ақ, өкініштісі қазір креш берілмейді ғой, әйтпесе кеудесінде георгий ленталы креш жатар еді ғой. Қақпаның алдындағы қатын-қалаш бір-бірінен “Кімді жерлеуге апара жатыр?” деп сұрайды ғой. “Унтер-офицер Турбинді” деп жауап береді. - “Аһ, қандай сұлу жігіт...” деп күрсінеді біреулері. Өне музыка бар ғой, білсеңіздер ұрыста өлу қастерлі. Тек қана азапқа түспесең болғаны. Музыка мен марапат лентасы жөніндегі қиял телефон даусына бақпай, көрінгісі келмеген дұшпанды күту сәтіне қайта әр берді.

- Осы арада тосатын боламыз, - деді Николка юнкерлерге даусын сенімдірек шығаруға тырысып, алайда ол онша сенімді естілген жоқ, өйткені айналадағының бәрі ойлағандай емес, түкке тұрғысыз бірдеңелер еді. Жасағы қайда? Дұшпан қайда? Қызық, олар тылда атқылап жатқан жоқ па?

Жолбасшы өз жерімен күткеніне де жетті. Қиылыстан Брест-Литва жебесіне түсіретін көлденең, көшеде күтпеген жерде атыс үдеп, шолақ көше жанталаса жүгірген сұр киімділерге толды да кетті. Олар тура Николканың юнкерлеріне қарай жанұшырып келеді, винтовкалары сорайып, жан-жаққа бұлғандайды.

“Айналып соқты ма?” - деген ой Николканың басында сумаң ете қалды, ол аласұрып қандай бұйрық берерін білмей дал болды. Алайда енді бір сәтте ол кейбір жүгіргендердің иығынан алтын дақты көзі шалып, бұлардың өздері екенін түсінді.

Қатты жүгіріп танауратқан ұзын бойлы, ауыр салмақты константинов юнкерлері кенет тоқтай қалып, бір тізерлеп отыра кетіп, келген жағына шолақ көшені бойлай екі дүркін оқ жаудырды. Сосын атып тұрып,

винтовкаларын лақтыра тастап қиылыс арқылы Николканың жасағын жанай өтіп тұра қашты. Жолай погондарын жұлып, оққапшықтары мен белбеулерін таптаурын қарға лақтырып кетті. Бойшаң, ақ сұр, денелі юнкер Николкамен қатарласа беріп, оның жасағына басын бұрып алқына, қатты айқай салды:

- Қашыңдар, бізбен бірге қашыңдар! Мүмкіндігінше өздеріңді сақтаңдар.

“Олар не істеп барады, өзі?” - деп ойлады сілейіп тұрып Николка.

Жиырма шақты адамы бар константиновтықтар қиылыстан қарусыз ата шығып, көлденең фонарь шолақ көшесінде жан-жаққа шашырап, бір бөлегі алғаш көрінген үлкен қақпаға қойып кетті. Темір есіктер сұмдық тарсылдап, нәл табандар дүңк-дүңк етті. Келесі топ тағы бір қақпаға кірді. Бесеуі ғана қалып еді, олар да жанұшыра жүгіріп, тура фонарь көшесімен зымырай отырып, көз ұшында ғайып болды.

Николканың тізбектегі юнкерлері абыржып көтеріле бастады. Николканың есі шығып кетті, алайда сол сәтте-ақ өзін-өзі билеп: “міне батыр болатын мезет осы”, - деп ойлап шырылдаған даусымен айғай салды:

- Тұруға әрекет етпеңдер! Әмірге құлақ асу керек!

Ақыры қиылысқа қашқандардың ақырғысы шықты, оның иығында өңе бастаған алтын погоны бар екен. Николка қырағы көзін қадап, оның бірінші жасақтың екінші бөлімшесінің командирі полковник Най-Турс екенін бірден таныды.

- Полковник мырза! - деп сасқалақтай, сонымен қатар қуана айқайлап, оған қарсы ұмтылды Николка. - Юнкерлеріңіз үрейленіп қашып барады.

Тап осы арада ғаламат гәп болды. Най-Турс француз жаяу әскерлері сияқты шинелінің етегін екі бүйіріне белдікпен түріп ап тапталған көше қиылысына жүгіріп шықты. Умаждалған фурашкесі желкесінде жүр, оны иегінің астындағы белбеуше ғана ұстап қалған. Най-Турстың оң қолында тапанша, ашық қалған кобура оның жамбасын соғып жүр. Көптен қырынбаған оның түгі тікірейген беті сұсты, көзі мұрнының ұшына қайшыланып тұр, енді жақыннан оның иығындағы гусар ирегi айқын көрінеді. Най-Турс бір-ақ қарғып Николкаға тақап келді де, бос сол қолын сілтеп оның әуелі сол жақ, сосын оң жақ погонын жұлып алды. Ширатылған мықты жіптер бырт-бырт үзілді, және оң жақ погон шинельдің матасымен бірге жұлынды. Шеңгелінде шыр айналған Николка Най-Турстың қолы керемет мықты екеніне көз жеткізді. Николка оның бір сілтегенінде жұмсақ бірдеңеге отыра кетіп еді, онысы астынан өкіріп атып тұрды, бұл пулеметші Ивашин болып шықты. Содан соң айнала аң-таң болған юнкерлердің жүзі жады-рап, барлық жоспардың күллі көкке ұшты. Сол сәт Николканың жынданып кетпегенінің жалғыз-ақ себебі полковник Най-Турстың өктем қимылы еді. Полковник берекесі кеткен взводқа бетімен бұрылып бұйрықты әдеттен тыс, бұрын онша байқалмаған кекештенуі көп үнмен ыңырана берді:

- Юнкерлер! Тыңдаңдар менің бұйрығымды: погондарыңды, кокардаларыңды сыпырыңдар, оққалталарың мен қаруларыңды тастандар. Фонарь көшесімен жапсарлас аулалар арқылы Разъезд көшесіне түсіп етекке тартыңдар! Етекке! Жол-жөнекей құжат-тарыңды жыртып, бой тасалаңдар, тараңдар, жолдағының барлы-ғын өздеріңмен ерте кетіндер.

Сосын тапаншасын сілтеп, Най-Турс атты әскер кернейі сияқты саңқылдады:

- Фонарь бойымен! Тек қана Фонарь бойымен тартыңдар! Үйді-үйлеріңе тарап, өздеріңді аман сақтаңдар! Ұрыс бітті! Жөнеліндер! Жүгіріңдер!

Бірнеше секөнт бойы взвод өзіне-өзі келе алмады. Сосын юнкер-лер аппақ шөлмектей боп бозарып кетті. Ивашин Николканың көз алдында погонын сыпырды, оқшантайлар қарға лақтырылды, винтовкалар табанжолдың мұзында сырғанап бара жатты. Енді жарты минөт өткенде көше

қиылысында патрон салған сөмкелер, белдіктер, әлде біреудің түте-түтесі шыққан фурашкесі шашылып қалды. Фонарь көшесін бойлап, Разъезд көшесіне ұштасатын аулаларға кіріп юнкерлер бет-бетіне ыдырады.

Най-Турс бір сілтеп тапаншасын қабына салды, табанжолдағы пулеметке жүгіріп кеп, бүгіліп жүресінен отыра қап, оның тұмсы-ғын өзі жүгіріп келген жаққа бұрып, лентасын түзеді. Николкаға сол отырған қалпында бұрылып құтырына айғай салды:

- Құлағың керең болған ба? Қаш!

Николканың іші-бауырында біртүрлі масаң күй көтеріліп, замат аузы құрғап қалды.

- Кеткім келмейді, полковник мырза, - деп биязы үнмен жауап қатқан ол жүресінен отыра қалып лентаны қос қолдап ұстап пулеметке сабақтады.

Най-Турс жасағының қалдығы қашып келген жақтан анадайда тұтқиылдан бірнеше атты кара шапқылап шыға келді. Қараңғыда астындағы аттары ойқастап, билеп келе жатқандай көрінеді, қолдарында жүзі жалт-жұлт еткен қылыш. Най-Турс тұтқаны қозғап қалып еді, пулемет “ар-ра-паа” - деп гүрс етті де тынды, сосын қайта гүрсілдеп, ұзақ күркіреді. Үйлердің барлық шатыр-лары оңнан да, солдан да шатырлай теңселді. Аттылы қараларға тағы да бірнешеуі келіп қосылды, алайда біреуін сосын үріккен аты ала қашып бір үйдің терезесіне апарып соқты, екінші ат арындап, аспанға шапшығанда бойы үйдің екінші қабатына жетті, бірнеше салт атты жалпы ғайып болды. Сосын қалған аттылар да жер жұтқандай із-түссіз жойылды.

Най-Турс қолын жайып, жұдырығымен аспанға айбат шекті, көзі жалтылдап айғай салды:

- Жігіттерге обал болды! Жігіттер! Штаб сайқалдары-ай! Арамpezдер!

Тағы да Николкаға бұрылып атты әскер кернейінің жіңішке даусына ұқсас үнмен саңқ етті.

- Қаш деймін, ақымақ бала! Қаш деймін жаның барында!

Ол назарын артқы жаққа аударып юнкерлердің қарасын өшіргеніне көз жеткізді, сосын жанарын қиырға, Брест-Литва жебесімен қапталдас көшеге қадап ызалана ышқынып дауыстап жіберді:

- Аһ, сайтан-ай!!

Николка одан кейін бұрылып алыста, әлі алыста Кадет көше-сінде солған, қар басқан бульварда қарауытқан саптар пайда болып, жабысып жерге жата бастағанын көрді. Сосын Най-Турс пен Николканың төбесіндегі, Фонарь көшесінің бұрышындағы: “Тіс дәрігері Верта Яковлевна Принц-Металл” деген жазуы бар жарнама сынып, әйнектері қақпаның сыртына қарай шашылды. Николка табанжолдан сылақ кесектерін көрді. Олар шоршып, секіріп жатыр. Анау алыстағы саптар мен мынау сылақ кесектерін қалай түсінуге болады дегендей, Николка полковник Най-Турсқа сұрана қарады. Полковник Най-Турстың да оларға көзқарасы біртүрлі оғаш еді. Ол бір аяғымен секіріп, екінші аяғын сілтеп вальс билегендей дөңгеленіп, тісін қайрап, балдағыдай орынсыз жымиды. Сосын полковник Най-Турс Николканың аяғының астына қисая кеткендей болды. Николканың миын қара тұман қаптап, тұмшалап алған тәрізді, ол жүресінен отыра қалып, күтпеген жерде іші алау-жалау болып, көз жасынсыз кемсеңдеп, полковникті иығынан тартып тұрғызуға тырысты. Сол сәт ол полковниктің сол жақ жеңінен қан аға бастағанын, көзі аспанға қарап бақшиып қалғанын көрді.

- Полковник мырза, полковник...

- Унтер-цер, - деді әрең сөйлеп Най-Турс, сол сәт қан оның аузынан да кетіп, иегін жуды, үні тамшылай шығып, әр сөз сайын әлсірей берді, - батырлықты қой, сайтаныңа керек пе... Мен өліп барамын... Кіші Провальная...

Қайтып ол ештеңе баяндағысы келмеді. Астыңғы жақ сүйегі қозғала бастады. Тура үш рет селкілдеп, қақалғандай болды да, сосын мүлдем тынды. Полковник ұн салған үлкен қаптай ап-ауыр боп кетті.

“Осылай өле ме өзі?” - деп ойланды Николка. - Жоқ, бұлай болуы мүмкін емес. Әлгінде ғана тірі еді ғой. Көріп тұрғанындай, ұрыста өлу қатерлі емес. Маған, неге екені белгісіз, оқ тимейді...”.

Төбеден екінші мәрте “Тіс...дәрігер” - деген жарнаманың қалдығы шайқатылып, әйнектері жарылды. “Бәлкім, ол жай ғана талып жатқан шығар?” - деп сасқанда әнтек ойлаған Николка полковникті тартқылады. Бірақ оны көтерудің ешқандай мүмкіндігі жоқ еді. “Қорқынышты емес пе? - деп ойлады Николка, сосын керемет қорқынышты екенін сезінді. “Неліктен? Неден бұл?” -деп ойлады да Николка табанда үрейдің қайғы мен жалғыздықтан туғанын түсінді, егер қазір полковник Най-Турс аяғынан тік тұрса бұл қайғы болмас еді, демек қорқыныш та көңілге ұяламас еді. Алайда полковник Най-Турс қимылсыз жатыр, енді ол бұйрық бере алмайды, жеңінде қаннан недәуір шалшық пайда болғанына да көңіл аудармайды, қабырғадан әлсін-әлі құлап жерде үзіліп жатқан сылақпен де ісі жоқ. Николканы мүлдем жалғыз қалған соң да үрей билеп алды. Бүйірден шауып өтіп жатқан салт аттылар да жоқ енді, бірақ барлығы Николкаға қарсы сияқты, өйткені ол жалғыз, жападан-жалғыз қалды ғой. Сол жалғыздығы да құды Николканы қиылыстан. Ол сол қолымен ғана қарманып бауырымен жылжып келеді, ал оң қолына Най-Турстың тапаншасын қысып ұстап алған. Ең үлкен үрей енді бұрышқа екі қадам қалғанда туады. Міне қазір аяғына оқ тисе, жылжи да алмай қалады, сонда петлюрашылар тапап өтіп, қылышпен бір-ақ шабады. Жатқаныңда шауып жіберсе, одан қорқынышты не бар... Тапаншада 1 оқ болса мен де атамын ғой... Міне, небары біржарым қадам қалды... Созылу, ұмтылу керек, бір... міне Николка қабырғаның сыртында, Фонарь көшесіне шықты.

“Ғаламат, оқ тимегені сұмдық ғаламат. Бұдан артық ғажайып бола ма! Бұл енді құдай-тағаланың өз ғаламаты, - деп ойлады Николка тұрып жатып, - міне, бұл ғажайып. Ғажайыпты енді өзім көрдім. Ал қазір Елена не болды

екен? Алексей қайда? Погонды жұлып тастау апат болғанының белгісі екені айқын”.

Мойны қарға малынып Николка атып тұрды да, тапаншаны шинелінің қалтасына салып, шолақ көшемен құстай ұшты. Оң қол жақтан алғашқы қақпа көрінді үңірейіп. Николка сықырлаған кішкене қақпадан зып беріп қайдағы бір құлазыған аулаға жүгіріп шықты, онда екі сарай тұр екен, оң жақтағысы қызыл кірпіштен қаланған да, сол жақтағысы жай ғана текшелеп отын қоятын лапас. Әрі өтетін жол осы екеуінің арасында болу керек деп ойлаған ол тайғанақтап соған қойып кетіп еді, тұлып киген кісіге тап болды. Жирен сақалдының сықиған көзінен өшпенділік ұшқындайды. Сеңсең бөрікті пұшық мұрын нағыз Неронның өзі. Ол бір ермек ойын тапқандай Николканы сол қолымен қапсыра құшақтап алып, оң қолымен оның сол қолын артына қайырып жатыр. Николканың бір сәт сасып есі шығып кетті. “Құдая! Ол маған тарпа бас салды, демек жек көреді!... Петлюрашы шығар...”

- Аһ, сен оңбаған! - деп қырылдай қышқырды жирен сақал. -Қайда барасың? Тоқта! - Сосын кенет байбалап қоя берді: Ұста, ұста! Юнкерлерді ұста! Погондарын жұлып тастапты. Жексұ-рындар, сұмырайдың сұмпайылары, танымасын деп ойлаған ғой, ұстаңдар!

Николканы басынан қара бақайына дейін жын бұғандай болды. Ол кілт төмен отыра қалды, шинелінің арты сөгіліп кеткенін бірден сезді, табиғатынан тыс күшпен жалт бұрылып жиреннің қолынан сытылып шықты. Бір сәт оның өзін көре алмай қалды, бақса сыртына шығып кетіпті, сосын бұрылып қап, оны қайта көрді. Жирен сақалда ешқандай қару жоқ екен, ол әскери емес, аула сыпырушы болып шықты. Николканың ашуы басыла қап, көзіндегі қызыл перде ысырылып, төтенше сеніммен алмасты. Жел мен аяз Николканың ыстық аузына қатарласа лап қойды, өйткені ол бөлті-рікше тісін сақылдатып ақсиып тұр еді. Николка: “Тек патроны болса сұр жыланды жайратып салайын”, - деген оймен қолын тапаншамен қалтасынан суырды. Оның даусының жат әрі үрейлі болғаны сондай, ол өз үнін өзі танымай қалды.

- Атып өлтірем, сұржылан! - деп қырылдады Николка сауса-ғымен

тапаншаның шүріппесін іздеп, сосын іле қалай ататынын ұмытып қалғанын сезді. Жирен-сары аулашы Николканың қарулы екенін көріп зәресі ұшып, асып-сасып тізерлеп отыра қалды, таңғажайып бір күшпен табанда Нероннан жыланға айналып шыға келді.

- А, жоғары мәртебелім! Жо-жо... сіздің...

Жалынғанына қарамастан Николка атып та тастайтын еді, бірақ тапанша ырқына көнбеді. “Мына қырсықты қарашы, оғын алып тасталыпты!” - деген ой Николканың басында құйындай ұйтқыды. Мынау жез сақалдың арандай аузын жабу үшін не істерін білмей, төбелесқой қораз құсап, аулашының үстіне міне түсіп, атылып кетсе өзін мерт қылатынына қарамай, тапаншаның тұтқасымен оны ауыздан періп жіберді. Сонымен Николканың ыза-кегі ізім-қайым болды. Аулашы да аяғынан атып тұрып, Николка кірген кіші қақпадан тұра қашты. Аулашының зәресі зәр түбіне кетіп, өкіруге де, бақыруға да шамасы келмеді, сүрініп-қабынып, тайға-нақтап артына бір карағанда сақалының жартысы қызыл сияқта-нып көрінді.

Сосын ол да қарасын батырды. Николка сарайдың жанымен төмен қарай тартты, ал Разъезд қақпасына келгенде қатты өкінді. Әрине, кешігіп қапты. Тұзаққа өзі кеп түскені ме!? Құдая, неғып атпай жатыр? Сом бұрандама мен құлыпты ол босқа тартқылады.

Най-Турстың юнкерлері өтісімен жирен сақал аулашы разъезд қақпасын бекітіп алыпты, енді Николканың алдында өткел бермес бөгет, ұстайтын тұлдыры жоқ тас жабық темір қабырға тұр. Николка бұрылып, мейлінше аласарып кеткен бұлтты аспанға қарады, кенет көзіне аралық қабырғадағы жеңіл қара басқыш түсті, ол төрт қабатты үйдің шатырына дейін жетеді екен. “Осыған шықсам ба екен?” деп ойлады ол, сол сәтте оған түлен түрткендей бір алашабыр көрініс елестеді: Нат Пиккертон, үстінде сары бешпет, бетінде қызыл маскасы, осындай басқышпен шығып бара жатыр. “Ей, Нат Пиккертон, Америка... міне, мен өрмелеп шығамын ба, аулашы көрсе, замат петлюрашыларды шақырады. Ол Нероннан шығады, сатып кетері хақ... Мен оның тісін сындырдым емес пе... Оны кешірмейді ғой!”

Тура солай боп шықты. Фонарь көшесіне шығатын қақпаның астынан Николка аулашының біреуді байбаламдап шақырған: “Мында, мында кел!”

деген даусын естіді. Іле ат дүбірі шықты. Николка Петлюраның атты әскері осы қанаттан қалаға кіргенін түсінді. Қазір ол Фонарь шолақ көшесінде жүр. Най-Турстың Фонарь көшесі жаққа қайтып оралма дегені осы екен ғой.

Мұның бәрін ол көрші үйдің қабырғасының түбінде сарайға қатарластыра үйілген отын текшелерінің үстінде топшылады, бірақ бұл араға кеп қалғаны есінде жоқ. Мұз қатқан бөлендер аяқ астында сырғып, Николка шалқалақтап барып құлап кетті, шалба-рын жыртып алды, әйтеуір тырмысып қабырғаға жетті, сонда ғана сарайдың нақпа-нақ әлгінде өзі қашып шыққандай екенін байқады. Ұқсастығы сондай, қалың тонды жирен Нерон шыға келе ме деп күтті. Әйтеуір ешкім көрінген жоқ. Іші-бауыры төмен тартып, белі үзіліп, Николка жерге отыра қалды, сол сәт қолында ойнатып жүрген тапаншасы гүрс етіп атылып кетті. Николка таң-тамаша болды, сосын ғана оның сақтандырғышы бұрын жабық болғанын, әлгінде секіріп жүріп қозғап алғанын ұқты. Басуына атуының дөп келгенін көрмейсің бе.

Сайтан-ай, мұнда да Разъезд көшесіне шығатын қақпа жабық. Демек, тағы да қабырғаға өрмелеу керек болды ғой. Бірақ бір әтте-ген-айы жаңағындағыдай үйген отын жоқ. Николка сақтанғышын жауып, тапаншаны қалтасына салды. Сосын сынған кірпіштердің үйіндісіне шығып, одан маса құсап тік қабырғаға өрмеледі, тырысып тырбанып, аяғының ұшын бейбіт жағдайда теңге де кірмейтін тесіктерге салуға тура келді. Бақайының тырнағы сынып қанап қалды, қабырғаға тырнатты. Оған қарнымен жабысып тұрып, артта бірінші ауладан Неронның құлақ тұндырар ысқырығын естіді, ал мынау үшінші аулада қараңғы терезеден, екінші қабаттағы бір әйелдің үрейден бұзылып кеткен өңі көрінді де жоқ болды. Екінші қабаттан ол сәтті құлады, тура күртіктің үстіне түсті, дегенмен оның мойны қайырылып, басында бірдеңе жарылғандай болды. Басы дыңылдап, құлағы шуылдап, көзінен от жарқ етті. Николка тура қақпаға ұмтылды.

Мына қырсықты қара! Ол да жабық, түбі түскір! Әйтеуір қақпасы өрнекті тортемір екен. Николка өрт сөндіруші сияқты соған өрмелеп асып түсті де тұра Разъезд көшесіне шықты. Көрмейсің бе, ол қаңырап қалған, бір жан жоқ.

“Ширек минөт алқынымды басайын, әйтпесе жүрегім жарылып кетіп

жүрер”, - деп ойлаған Николка ауаны қарбыта жұтты. “Иә... құжаттар бар екен ғой...” Николка жейдесінің қалтасынан май-ланған куәліктердің бір будасын алды да, жыртып-жыртып лақтырып жіберді, олар жапалақтаған қарға ұқсап ұшты. Артта әлгі көше қиылысы жағынан, Най-Турсты қалдырып кеткен тұстан пулемет гүрсілдеді, оған Николканың алдыңғы жағынан пулеметтер мен зеңбірек зіркілі жауап қатты. Қаланы басып алғаны ғой. Қалада ұрыс. Алап апат. Николка еңтігін баса алмай, үсті-басындағы қарды қағып жүр. Тапаншаны тастаса ма екен? Жоқ, өлсе де айырылмайды одан. Бәлкім, аман өтіп кетер, өйткені олар барлық жерде бірдей болуы мүмкін емес қой. Ал тапанша Най-Турстың ескерткіші емес пе?!

Ауыр тыныстап, аяғының недәуір әлсірегенін, салдырап бос қалғанын сезіп, көктайғақ Разъезд көшесімен жүгіріп отырып, одан етекке кететін Лубочницк және қалаға қарай еңістейтін Лонск көшелері бөлініп шығатын тұсқа жетті. Бұл жерден көлкіген қан мен қи, лақтырып тастаған екі винтовка және көк студент фурашкесін көрді. Николка папахасын лақтырып тастап, басына соны киді. Ол ептеп тарлау екен, бұған едірейген, ұсқынсыз азаматтың кейпін берді. Гимназиядан қуылған бәз-бір жалаңаяқ болып шыға келген Николка бұрыштан абайлап Лонск көшесіне қарап еді, көзіне алыстан аты ойнақшыған, басында көкжолақты папахасы бар салт атты түсті. Онда бір шу шығып, мылтық атылған сияқты. Сондықтан ол Лубочницкімен тартты. Тірі жанды ол осында көрді. Бір әйел қарама-қарсы табанжолда жүгіріп бара жатты, басында қара қауырсын тағылған қалпағы, қолында сұр азық қалтасы бар, қалтадан ашулы қораз басын шығарып мойнын созып бүкіл көшеге “Пэтурра, Пэтурра” деп қышқырып барады. Келіншектің сол қолындағы қағаз қапшықтан табанжолға сәбіз және төгілді. Келіншек ойбай сап жылап, қабырғаға қарай ұмтылды. Құйындай ұйтқып бір тоғышар шыға келді де, жан-жағына қарап шоқынып, айғай салды.

- Тәңірім Иисус! Володька, Володька! Петлюра келе жатыр!

Лубочницк көшесінің аяғында көпшілік ерсілі-қарсылы сапырылысып, әбігерге түсіп, қақпаларға қарай жүгіріп жатты. Қара пәлтелі бір кісі қорыққанынан зәресі ұшып, қақпаға ұмтылды, өз таяғын тортемірге тығып,

ортасынан морт үзді.

Ал уақыт болса зымырап өтіп жатыр, өтіп жатыр, бақса, ымырт та үйіріліп қапты, сондықтан Николка Лубочницкіден Вольский еңісіне жүгіріп шыққанда электр фонары да жарқ етіп, шыжылдай бастады. Дүңгішекте перде желп етіп, “сабан ұнтағы” деген алабажақ қорапшаларды көзден әпсәтте тасалады. Арбакеш шанамен оларды бұрышқа бұрыла беріп күртікке аудары тастады да, мәстегін аямай қамшылап тұра тартты. Николканың маңында үш подъезді төрт қабатты үй теңселді, үш подъездің де есіктері сынды, итбалық жағалы біреу Николканың жанына зу ете қап қақпа жаққа қарап өкірді:

- Петр! Петр! Есің ауған ба сенің? Жап! Жап деймін қақпаны!

Подъезде есік күрс етті, қараңғы баспалдақта шарылдаған бір әйел даусы естілді.

- Петлюра келе жатыр. Петлюра!

Най-Турс нұсқаған құтқарар етекке Николка дендеп кірген сайын жанұшырып жүгірген, әбігерге түсіп, көшеде ерсілі-қарсылы сандалған халық көбейіп кетті, дегенмен үрей азайды, зырлаған халық бір бағытқа ғана лықсымай, қарсы да жүріп, сапырылысып жатты.

Етекке дәл түсер жердегі сұртасты үйдің подъезінен сұр ши-нелді, ақ поғонына алтынмен “В” деп жазылған бір кадет жігіт мардымси шықты.

Мұрны түймедей домаланып қалған көзі жан-жағын жіті шолған оның иығында үп-үлкен винтовка. Өткен-кеткен сасып-пысып қарулы кадетке үрейлене қарап, тұра қашты. Кадет болса табанжолда табандап тұрып, жоғарғы қаладағы атысқа құлақ түрді, маңғазсынған, барлаушылық бейілмен, мұрнын көтеріп, бір жаққа жөнелгісі келген сыңай танытты. Николка бағытын кілт үзіп, табан жолды кесе қозғалып, кадетті кеудесімен тоқтатып күбір етті:

- Мылтықты тастаңыз да, дереу жасырыныңыз.

Кадетсымақ қорқып кетіп, дір ете қалды да, кері шегінді, сосын айбат шегіп мылтығына жармасты. Николка сыннан өткен ескі тәсілмен оны кеудесінен итермелеп, итермелеп, подъезге кіргізді де, екі есіктің арасында оған ақыл берді.

- Сізге айтып тұрмын ғой, жасырын деп. Мен Юнкермін. Апат басталды. Петлюра қаланы алды.

- Алғаны қалай? - деп кадет аузын ашып аң-таң болды. Оның сол жағында бір тісі жоқ екен.

- Қалай болушы еді, басып алды, - деп жауап қатты Николка, сосын жоғарғы қала жағына қолын сілтеп: - Естиісің бе? Ана жақтың көшелерінде Петлюраның атты әскері жүр. Басымды солардан әрең алып қаштым. Үйіңізге жүгіріп, винтовканы жасырыңыз. Жұрттың бәрін ескертіңіз.

Кадет міз бақпай тұрып қалды. Николка оны сол міз қақпай жаураған қалпында подъезге тастап, кетіп қалды, өйткені ол ештеңе түсінбегендіктен, онымен тәжікелесіп тұратын уақыт қайда.

Етекте айтарлықтай үрей жоқ екен, оның есесіне әбігерден аяқ алып жүре алмайсың. Әрлі-берлі жүргендер жебей басып, мойнын жиі созып, тың тыңдайды, әсіресе аспаз әйелдер подъезд бен қақпаға сұр желеңін арқасынан тастай салып шыға келеді. Жоғарғы қаладан пулеметшілердің екпіндей соғуы толастар емес. Бірақ желтоқсанның он төртінші жұлдызының мына қаракөлеңке сәтінде әйтеуір ешқайдан, алыстан да, жақыннан да зеңбірек даусы естілген жоқ.

Николканың жолы ұзақ болды. Ол етекті кесіп өткенше аязды көшелерді ымырт тұмшалап алды да, әбігер мен үрей сәл бәсеңдеді, оған фонарьдың жарығына түсіп жатқан жапалақ жұмсақ қар да себеп болды. Қардың сирек себеті арасынан оттар жылтырап, дүңгіршектер мен дүкендер тәп-тәуір

жарқырап тұрды, бірақ бәрі емес, олардың арасында соқыр қалғандары да бар. Көбіне жарық қапалақтаған қармен жоғары жақты жарқырататын тәрізді. Николка өз көшесінің, құлама Алексеев еңісінің басына келгенде мынадай көрініске тап болды: №7 үйдің қақпасында тоқыма сұр күрте мен шлем киген екі ер бала әлгінде ғана қолшанамен сырғанап еңіске түсіп қайтыпты. Олардың шар сияқты домаланған кішкентай біреуі үсті-басы қар-қар болып, қарқылдап күліп отыр. Екіншісі жасы сәл үлкен жұқа, сабырлысы арқандағы түйіншектерді шешіп жатыр. Қақпада тұлып киген жігіт қолымен мұрнын шұқылап тұр. Атыс естіле бастады. Оты жоғарыда әр-әр жерден ұшқындады.

- Васька, Васька, мен құйрығымды жәшікке қалай соғып алдым? - деп дауыстады кішкентайы.

“Қаперінде ештеңе жоқ, сырғанақ теуіп жүр әншейін”, - деп таңданған Николка жеткіншектен аялай тұрып, мынаны сұрады:

- Айтшы кәне, анау жоғарыда атып жатқаны не?

Жеткіншек саусағын мұрнынан алып, мұрнынан сөйледі:

- Біздікі офицерсымақты соғып жатыр.

Николка оған қабағының астымен қарап, қолымен еріксіз қалтасындағы тапаншасын сипап қойды. Үлкен бала ашулана тіл қатты:

- Офицерлердің сазайын тартқызып жатыр. Олардың өзіне де сол керек. Бар қалаға сегіз жүз адам ғана, ал олар босқа сандатылып жүрді. Міне, Петлюра да жетті, ал оның әскері миллион.

Ол бұрылып, қолшананы сүйрей тартты.

Сарғыш перде бірден ысырылды, ол айбан мен кішкентай асүйдің арасында болатын бұл. Сағат тыңқ-төңк соғып тұр.

- Алексей оралды ма? - деп сұрады Николка Еленадан.
- Жоқ, - деді де ол жылап жіберді.

Қараңғы. Бүкіл пәтер қараңғы. Асүйде ғана шам бар... Анюта шынтағын үстелге қойып жылап отыр. Әрине, Алексей Васильевич-ті іздеп... Еленаның жатынжайындағы пеште отын алаулап жанып жатыр. Пеш қақпасының саңылауларынан түскен едендегі от көлеңкесінің өзі үйді біраз жылытып тұрғандай. Елена орындықта иегіне жұдырығын тіреп Алексейді ойлап жылап, оның тізесінде оттың қызыл көлеңкесіне аяғын қайшылай салып Николка отыр.

Болботун... полковник. Щегловтарда бүгін күндіз оны анау-мынау емес ұлы кінә сіз Михаил Александровичтің өзі десті. Жалпы мұндағы қаракөлеңкеде оттың жарығында торығу ғана. Алексейді ойлап жылаудың қажеті не? Жылаудан келер көмек жоқ, әрине... Оны өлтіріп тастады. Барлығы айқын. Олар тұтқынға алмайды. Келмегені дивизионмен бірге қолға түсті деген сөз, ал қолға түскендер өлтіріледі. Қорқыныштысы сол Петлюрада сай-дың тасындай сұрыпталған сегіз жүз мың әскер бар дейді. Бізді алдап, тура ажалға айдады.

Ал мынандай сұмдық үрейлі армия қайдан шықты? Аязды тұманнан, инедей шанышқан көгілдір-күңгірт ауадан тоқылып шықты ма? Ой, сұмдық ел ғой Украина! Тұман да тұман, рухы бұлыңғыр... тұман-ды...

Елена тұрып қолын созды.

- Немістерді қарғыс атсын! Лағынет жаусын оларға. Егер оларды құдай жазалап, сазайын тарттырмаса, онда да әділдік болмағаны. Бұл үшін олардың жауап бермеуі мүмкін бе? Жауап береді олар. Олар да біз құсап азап тартады, қайғы шегеді.

Осы сөздерді ол қарғағандай етіп шегелей айтты. Оның жүзінде, мойнында қызғылт сәуле ойнады, мұңлы көзі қап-қара өшпенділікпен боялды. Николка аяғын талтайтып, мынандай айғайдан торығып, мұңайып қалды.

- Мүмкін ол әлі тірі шығар? - деп қысыла сұрады ол. - Қалай дегенмен де, дәрігер ғой... Тіпті ұстап алған күннің өзінде тұтқынға әкетуі ықтимал, өлтірмейтін шығар.

- Мысық жейтін болады онда, біз құсап бірін-бірі өлтіреді ғой, - деді Елена үні енді шығып, отқа өшіге саусағымен айбат шегіп.

“Әй... Болботунның ұлы кінәз болуы мүмкін емес. Сегіз жүз мың әскер болуы да мүмкін емес, тіпті оны миллион деп қояды. Дегенмен, бәрі тұманды да күмәнді, сұмдық зілмауыр шақ басқа түсіп тұр ғой. Ақырында Тальберг ақылды боп шықты, дер уағында кетіп қалды. Еденде оның көлеңкесі билейді. Осындай да бір бейбіт тыныш күндер, тамаша елдер болған жоқ па еді. Мәселен, Париж бен қалпағында бейнелер бар, Людовик те, Клопен Трульефу де етпеттей еңбектеп осындай отта жылынып еді ғой. Тіпті ол қайыршыға да жақсы болған. Ал енді әлгі жирен аулашыдай арамза, пасық жылан ешқашан еш жерде болмаған шығар, нағыз Нерон. Әрине, бізді бәрі де жек көреді, бірақ анау ма, барып тұрған шибөрі. Арттан келіп қол қайыратынын қайтерсің!”

... Міне, терезенің сыртынан зеңбіректер гүмпілдеді. Николка атып тұрып, әрі-бері жүгірді.

- Сен естідің бе, естиісің бе, естіп тұрсың ба?

Бәлкім, бұл немістер шығар? Мүмкін, одақтастар көмекке келген болар. Әйтпесе олар қаланы алған соң атпасқа керек еді ғой.

Елена қолын кеудесіне айқастыра салып былай деді.

- Никол, мен сені бәрібір жібермеймін. Жібермеймін дедім, жібермеймін. Ешқайда шықпауыңды жалынып тұрып өтінемін. Есіңнен адаспа.
- Мен тек Алексей шіркеуіне ғана жетіп, сол арадан қарап, тыңдап қана келемін. Одан күллі қала көрінеді емес пе.
- Егер сен мынандай сын сағатта мені жалғыз қалдыруға қисаң-жақсы, бар.

Николка қысылып қалды.

- Онда мен аулаға ғана шығып, тыңдайыншы.
- Олай болса мен де барамын.
- Леночка, егер Алексей оралып қалса, басты есіктен қоңырау ести алмай қаламыз ғой.
- Иә, ести алмаймыз. Онда сен кінәлі боласың.
- Жарайды, онда Леночка, албардан әрі аттап баспаймын деп сөз берейін.
- Шын сөзің бе?
- Шын сөзім.
- Сен есік аузынан әрі шықпайсың. Тауға да өрмелемейтін боласың. Аулада ғана тұрасың. Солай ғой.
- Шын сөзім.
- Онда бар.

1918 жылдың он төртінші желтоқсанында қалың қар жауып, қаланы басып қалды. Ал әлгі оғаш, күтпеген зеңбіректер кешкі сағат тоғызда атты. Олар небары ширек сағаттай ғана атқылады.

Қар Николканың жағасының сыртында еріп кетіп жатты, ол қарлы тауға шығуға деген құмарлығымен арпалысты. Одан Етекті ғана емес, қаланың жоғарғы бөлегін, семинарияны, биік үйлердегі мың сан оттарды, төбелерді, олардағы жатаған үйлерді, олардың жымыңдаған терезелерін көруге болар еді. Алайда шын сөзін берген соң, оны ешбір адамның бұзуына болмайды, өйткені уәде бұзып, бұл жалғанда жүруге болмайды. Николка дәл осылай топшылайды. Әрбір қаһарлы, алыстағы күрсілден кейін ол баяу ғана шоқынып тұрды.

Алайда зеңбіректердің де үні өшті.

“Бұл біздің зеңбіректер болды”, - деп ойлады қапаланған Николка. Есік аузынан оралып келе жатып ол Щегловтардың терезесіне қарады. Кіші үйдің терезесіне ақ перде ұсталған екен, одан Мария Петровнаның Петьканы қалай шомылдырып жатқаны көрініп тұр. Астауда жалаңаш отырған Петька көзіне сабын кіріп жылап отыр. Мария Петровна оның басына көпірме ысқышты сығып тұр. Жіпте іш киімдер ілулі екен, оның үстінде әрлі-берлі жүріп, еңкейген Мария Петровнаның көлеңкесі қараяды. Николкаға Щегловтардың үйі жайлы, жылы боп көрінді, ал бұл болса, түймесі ағытулы шинельмен тоңып тұр.

Қаланың сегіз шақырымдай жердегі иелігінде, қалың қардың арасында күзетші тастап кеткен, қар есік-терезені түгел басып қалған күзетханада штабс-капитан отырды. Үстелдің үстінде нанның қыртысы жатыр, дала телефонының жәшігі тұр, оның қасында бүйірі шығыңқы әйнегі күйелеш шам бар. Пештің оты жанып болуға жақын. Үстінде жағасы үлкен шинелі бар, үшкір мұрны ұзын капитан шапаты ғана кісі. Сол қолымен шымшып, нанның қыртысын сындырып, сол қолымен телефонның түймесін басып қояды. Алайда телефон өліп қалғандай сілейіп тіл қатпайды.

Капитанның айналасында бес шақырымдай жерде түнек пен түтеген бораннан басқа ештеңе жоқ. Сосынғы бары күртік қар.

Тағы бір басып көріп, штабс-капитан телефонды жайына қалдырды. Кешкі сағат тоғыз шамасында ол мұрнын тартып, неге екені белгісіз, өзімен-өзі дауыстап сөйлесті.

- Есімнен адасармын. Шын мәнінде атылып қалуым керек еді. - Дәл осы сәт оның сөзіне жауап бергендей телефон әндетіп қоя берді.
- Бұл алтыншы батарея ма? - деп сұрады алыстағы дауыс.
- Иә, иә, - деп қуанып кетті капитан.

Шалғайдағы толғанған дауыс өте қуанышты әрі есім шықты:

- Дереу шатқалға қарай оқ жаудырыңдар... - Шалғайдағы бей-таныс сұхбаткер сым арқылы бақадай бақылдайды, - құйындата ұрыңдар... - Дауысты үзіп жіберді. - Менде мынадай әсер бар... -Осымен дауыс қайта үзілді.
- Иә, тыңдап тұрмын, тыңдап тұрмын, - деді тісін қайрап, телефонға ызалана айқайлап. Сосын ұзақ үнсіздік болды.
- Мен атысты бастай алмаймын ғой, - деді капитан трубкаға, өзінің далаға айтып тұрғанын тамаша сезгенмен, айтпай және тұра алмады. - Менің қызметкерлерімнің бәрі, үш прапорщик қашып кетті. Батареяда мен жалғыз қалдым. Осыны постқа жеткізіңізші.

Штабс-капитан тағы да бір сағат отырып, сосын ғана шықты. Боран бұрқап, түтеп тұр. Түксиген үрейлі төрт зеңбіректі қар басып қалыпты, ауыздары мен құлыптарына мұздай сүңгі байланыпты. Айнала орай соққан боранның ызғарлы уілі астында капитан соқыр адамдай сипалады. Солай ұзақ сипалақтап жүріп қарлы түнекте алғашқы құлыпты тапты. Оны күзетхананың сыртындағы құдыққа тастап жібергісі келіп тұрды да айныды, сосын үйге кірді. Тағы да үш рет шығып, құлыптарды сыпырып, оларды еденнің астындағы картоп салатын орға тықты. Сосын алдын ала шамды өшіріп, түнекке сүңгіді де кетті. Қарға оппалап ештеңе көрінбейтін қараңғылықта ол екі сағаттай жүріп, қалаға апаратын тас жолға табан іліктірді. Тас жолда көмескі жанған фонарьлар көрінеді. Сол фонарьлардың алғашқысының түбінде оны басындағы бөріктерінің құйрығы бар аттылар өлтіріп, етігі мен сағатын сыпырып алды.

Әлгі күзетханадағы дауыс одан батысқа қарай алты шақырым жердегі

жертөледе қайта шықты.

- Шатқалға қарай дереу оқ жаудырыңдар. Менің байқауыма қарағанда, дұшпан сіздер мен біздің арамыздан қалаға өткен тәрізді.
- Тыңдап тұрсыздар ма, тыңдап тұрсыздар ма? - деп жауап қатты жертөледен.
- Постан біліңіздер... - деп дауыс үзіліп кетті.

Мұны естімей әлгі дауыс трубкадан қайта бақылдады.

- Қашып бара жатқандар мен аттыларды атыңдар! Сосын үн мүлдем үзілді.

Жертөледен тұлып киген үш офицер мен үш юнкер шықты. Төртінші офицер мен екі юнкер зеңбіректің қасында боран өшіргісі келген фонарьдың түбінде тұрған болатын. Бес минуттан кейін зеңбіректер селкілдеп, қараңғылықты сұмдық соққылай бастады. Қуатты гүрсілімен олар айнала төңіректегі он бес шақырым жерді жаңғырықтырып, Алексеев еңісіндегі №13 үйге дейін жетті. Құдая, бере гөр...

Аттылы жүздік боранда айналып, қараңғыда арт жақтан фонарьға шыға келіп, барлық юнкерлер мен төрт офицерді шауып өлтірді. Жертөледе телефонның қасында қалған командир оғын өз аузына атты.

Командирдің соңғы сөзі мынау болды:

- Штабтың сұмырайы, большевиктерді өте жақсы түсінемін.

Николка түнде өзінің бұрыштағы бөлмесінде есігіне үлкен креш салып, оның астына бәкімен ойып, “п.Турс.14-желт.1918ж. күндізгі с.4” деп жазды. Жазатайым петлюрошылар келіп тінту жүргізсе, білмесін деп “Най”

дегенді кұпиялық үшін қосқан жоқ.

Қоңырау сыңғырын жіберіп алмас үшін ұйықтағысы келмеді. Қабырғаны тықылдатып Еленаға:

- Сен ұйықта, мен ұйықтамаймын, - деді.

Сосын ол табанда кереуетте киіммен жатып өлген адамдай қатып ұйықтап қалды. Елена болса, таң атқанша көз шырымын алмай, қоңырау қағылмас па екен деп, құлақ түріп, күтумен болды. Алайда ешқандай қоңырау соғылған жоқ, ағасы Алексей оралмады.

Шаршап талып титықтаған адамға ұйықтау керек, сағат он бір болды, ал ол ұйықтай береді. Ұйықтағанда да өзінше ұйықтайды, байқап көрші.

Етігі бөгет, белдігі қабырғасына батып, жейдесінің жағасы қысып қылқындырып жатыр, құбыжық табанын тіреп кеудесіне мініп алған.

Николка шалқасынан түсіп, басы салбырап кеткен. Беті күреңітіп, кеңірдегінен ысқырық шығады. Ысқырып қорылдап жатыр. Қар мен бір қайдағы жоқ өрмек торы... Тәйірі алғыр әлгі тор айнала орап тастаған! Ең бастысы - осынау өрмекші торынан қалай құтылу, қарғыс атқыр барған сайын ұлғайып, бетіне жақын-дап келеді. Түгел тұмшалап орап тастаса, ол тордан шығып көр. Өрмек тордың сыртында тап-таза қар, ұшы-қиыры жоқ, байтақ бір жазыққа жетерліктей.

Тұншығып өлмей тұрғанда осы қарға шығып алу керек, өйткені бәз-біреудің даусы: “Никол!” деп аң ұратын сияқты. Осы арада ой жүгіртіп көріңізші, бір өжет құс әлгі торға түсіп, тұмсығымен тоқылдатып жатыр делік... Ти-ти-тики, тики, тики. Дью. Ди-у! Тики. Тьфу, сайтан! Оның, өзі көрінбейді. Бірақ әлде қайдан ысқырудан танбайды, тағы біреу өз тағдырына назаланып жылайтын сыңайлы, тағы да таныс дауыс: “Ник! Ник! Никол!”

- Еһ! - деп айғай салып Николка торды жыртып, үрпе-түрпе болып азапталған, белінде қаңылтыр белгісі бар ол біраз мәңгіріп отырды. Сарғыш шашты біреу ұзақ жұлқылағандай тесірейіп тұр.

- Кім? Кім? Кім? - деп үрейлене сұрады ештеңеге түсінбеген Николка.
- Кім! Кім, кім, кім, кім, кім, иә, иә, иә! Ди-ти, Фи-у! Дьюх! -деп жауап берді өрмек тор, ал жасқа булыққан қасіретті үн:
- Иә, ашынасымен! - деді.

Николка қорыққанынан қабырғаға жабысып, елеске тап болды. Елестің үстінде қоңыр бешпент, бұтында галифе шалбар, аяғында шабандоздардың сары қайырмасындай етігі бар. Көзі тұнжыр, мұңлы және қазандай басынан тереңнен үңірейіп көрінетін тәрізді, шашы қысқа қырқылған. Сөз жоқ ол жас болуы керек, бет терісі кәртемістеу, ескі өңді, сұрқай, тістері сарғыш әрі қисық. Қолында қара орамал жабылған үлкен торкөз бен тасқа басылған көгілдір хат...

“Мен әлі оянбағам екен ғой”, - деп топшылаған Николка қолын қозғалтып, оны өрнек тор сияқты жұлып тастамақ болып еді саусағымен тікен сымды түртіп, қатты ауыртып алды. Қара торкөзде сол сәт бір құс талпынып, қиқылдап, шиқылдап, ысқырды кеп.

- Николка! - деп әлдеқайда алыстан мазасызданған Еленаның даусы талып жетті.

“Тәңірім Иисус, - деп ойлады Николка, - жоқ, мен оянып едім ғой, сонда бірден есім ауысып кеткені ме, мұның неден екенін білемін - әскери шаршап-шалдығудың салдары да. Құдайым-ау!

Және қайдағы жоқты көремін,.. ал саусағыма не болды? Құдая, Алексей оралған жоқ... аь, иә... ол оралған жоқ... өлтіріп тастаған ғой, ой-ой-ой!”.

- Ашынаммен анау диванда отырып, оған өлең оқып беріп ем ғой, - деді елестің қасіретті үні.

Елес есікке, шамасы, бәз-бір оқырманға бұрылғандай болды да, сосын

басы-гүлді Николкаға талпынды.

- Иә, дәл осы диванда... Енді олар отырып, сүйіседі... мен жігіттік жасап, ойланбай қол қоя салған жетпіс бес мың вексельдің буы оларды шыдатпай жүрген. Мен жігіт болып туғанмын, солай болып қаламын қашанда. Мейлі сүйісе берсін!

“О, шын ғой шын”, - деп ойлады Николка. Көзі шарасынан шығып, арқасы мұздап кетті.

- Айтқандай, кешірім өтінемін, - деді елес, барған сайын буалдыр, ұйқылы жағдайдан нағыз жанды денеге айналып, -зайыры, сізге бәрі бірдей айқын болмаса керек. Сондықтан мынау хатты тапсырғаным жөн болар деймін - сізге. Бәрін осы түсіндіретін болады. Мен жігіт ретінде өзімнің масқара болғанымды ешкімнен де жасырмаймын.

Осыны айтып бейтаныс Николкаға хатты тапсырды. Мүлдем асып-сасып Николка оны алып, ернін қимылдатып оқи бастады, айдақтатып толқи отырып ірі жазылған қолтаңба. Айы да күні де қойылмаған аспандай көгілдір жұқа қағазда былай жазылған:

“Айналайын, сүйікті Леночка! Мен сіздің ізгі жүрегіңізді білемін, сондықтан мұны тікелей сіздің өзіңізге жолдап отырмын. Айтқандай, мен сізге жеделхат жібергенмін, ол сізге бәрін айтуға тиіс, менің бейшара балақаным Лариосик сұмдық соққыға ұрынды, соны көтере алмай ма ол деп ұзақ уақыт қорқып жүрдім. Осыдан бір жыл бұрын үйленген сүйікті Рубцовасы жиырылған жылан болып шықты. Сондықтан оны өз қамқорлығыңызға алып, жанын жылытыңызшы, ол сіздің қолыңыздан келуші еді ғой. Оны ұстауға кететін қаржыны мұқият аударып тұрамын. Житомир оған жеккөрінішті болып кетті, онысын мен толық түсінемін. Әйткенмен, бұдан артық ештеңе де жазбаймын - мен тым толқулымын, санитарлық пойыз қазір жүреді, өзіңізге ол бәрін де айтады. Сізді және Сережаны қатты құшып сүйемін!”

Хаттың аяғында түсініксіз айбақ-сайбақ қол тұрды.

- Мен өзіммен құс ала шығып едім, - деді бейтаныс бір күрсініп, - құс дегенің адамның ең жақсы досы ғой. Көпшілік оны үйдегі басы артық бірдеңеге санайды, ал мен бір-ақ нәрсені атап өтер едім - құс дегенің жалпы ешкімге жамандық жасамайды.

Осы соңғы сөзі Николкаға өте-мөте ұнады. Енді ештеңені де ежіктеп түсінгісі келмей, ол ұяла түсініксіз хатпен қасын сипап, аяғын кереуеттен түсіріп “Мұның аты-жөнін сұрау ыңғайсыз-ау? Таңғажайып оқиға...” деп ойлады.

- Мынауыңыз қанар бұлбұл ма? - деп сұрады ол.

- Болғанда қандай! - деп мардымси жауап қатты бейтаныс. Былайша айтқанда, бұл қанар бұлбұл да емес, нағыз сандуғаштың өзі және аталығы. Мұндайлар менде Житомирде он бес еді. Мен оны шешеме әкелгемін, сол кісі асырасын.

Ал мынау оңбаған олардың бәрінің басын бұрап тастайтын болған соң өзіммен бірге алып жүрмін. Ол құстарды жек көреді. Әзірше сіздің жазу үстеліңіздің үстіне қоя тұруға рұқсат етіңіз.

- Қалауыңыз білсін, - деп жауап қатты Николка. - Сіз Житомирденсіз бе?

- Иә, әрине, - деп жауап берді бейтаныс, - және бір қызығы, мен мұнда сіздің бауырыңызбен тура бір мезгілде келдім.

- Қандай бауыр?

- Қандай бауыры не? Сіздің бауырыңыз менімен бірге келді, -деп жауап қатты таңданған бейтаныс.

- Қандай бауыр? - деп жыларман боп айғайлап жіберді Николка. - Ол Житомирден келе жатқан қандай бауыр?!

- Сіздің ағаңыз...

Қонақжайдан Еленаның айқайы айқын естілді:

“Николка! Николка! Илларион Ларионыч! Оны енді оятыңыз! Ұйықтауы жетті, оятыңыз!”

- Трики, фит, фит, тирки! - деп ұзақ тамылжыды құс үні.

Николка көгілдір хатты түсіріп ап, кітап бөлме арқылы асханаға оқтай ұшты, келді де қолын жайып қатты да қалды.

Алексей Турбин басқа біреудің астары жыртық қара пәлтесімен, қара шалбарымен сағаттың түбіндегі диванда сұлық жатыр. Оның өңі көгеріңкіреп бозғылт тартқан, тістері қарысып қалған. Елена соның төңірегінде шыр айналып жүр, халатының өңірі ашылып кеткен, қара шұлығы мен ішкөйлегінің шілтері көрініп жүр. Ол біресе ағасының төс түймесін, біресе қолын ұстап “Никол! Никол!” деп шырылдайды.

Араға үш минөт салып Никол желкесіне түскен студент фурашкесімен, делендеген сұр шинелімен жүгіріп, қатты ырсылдап Алексеев еңісімен жүгіріп келе жатты. “Әгарки ол болмаса қайттім? Сары қайырмалы етіктің хикаясы міне сонда болады. Ал Курицкийді шақыруға болмайтыны айдан анық... Мысық пен мышық... кит пен кот...” Оның басында бір құс құлақ жарғандай ғып - кити кот, кити кот! - деп тоқылдатып тұрғандай көрінді.

Енді бір сағат өткенде асхананың еденінде қызыл сұйық су толы леген тұрды, жыртылған қызыл дәкенің түйіншегі мен сынған ыдыстың аппақ жарықшақтары шашылып жатты, сары қайырмалы бейтаныс буфеттен стакан аламын деп түсіріп алған ыдыс қой шамасы. Сол жарықшақты шықырлатып бері әрлі-берлі жүгіріп жүр.

Турбин бұрынғыдай көгілдір емес, бозарып жастықта шалқа-сынан жатыр. Есі енді кіріп, бірдеңе айтқысы келді, бірақ білегін түріп алған сына сақалды, алтын сақалды доктор оған еңкейіп, қан жұққан қолын дәкемен сүрте тұрып:

- Үндемеңіз, әріптес, - деді.

Көзі атыздай боп кеткен аппақ шүберектей Анюта мен шашы ұйпа-тұйпа, ақсары Елена Турбинді көтеріп, қанға боялған жеңі жыртылған жейдесін шешуге кірісті.

- Сіздер жеңді одан әрі тіліндер, енді аяйтын ештеңесі қалған жоқ, - деді сына сақал.

Турбиннің жейдесін қайшымен қиғылап, арық сарғыш шекесі мен таңып тасталған сол қолын жалаңаштап үстінен қикымдап шешіп алды, білектің екі жағына салып, сыртынан дәкемен ораған жаңғыршақтың жоғарғы және астыңғы жағы көрініп тұрды. Николка тізерлеп тұрып, түймесін абайлай ағытып Турбиннің шалбарын шешіп алды.

- Түгел шешіндіріңдер де бірден төсекке салындар, - деді сына сақал гүрілдеген дауыспен. Анюта оның қолына құмырамен су құйып тұрды да, сабын көпіршігі легенге түсіп жатты. Бейтаныс абыр-сабыр мен әбігерге араласпай, біресе сынған тәрелкеге қарап қызарақтап, біресе қиналған, желеңінің өңірі мүлдем ашылып кеткен Еленаға қарап, аулағырақ тұрды. Бейтаныстың көзі жасаурап кетіпті.

Турбинді асханадан ол бөлмесіне апарды, бейтаныс бұған қатысып, Алексейдің тізесінің астынан ұстап, аяғын алып жүрді.

Қонақжайда Елена дәрігерге ақша ұсынды. Ол оның қолын кері итерді.

- Бұл не қылғаныңыз, құдай-ау, - деді ол, - дәрігерден ақша аламын ба? Бұл арада одан да маңызды мәселе болып тұр. Шын мәнінде мұны госпитальға жатқызу керек...

- Болмайды, - деген Турбиннің әлсіз даусы шықты. - Болмайды госпит...

- Үндемеңіз, әріптес, - деп үн қатты доктор, - біз бұны сізсіз де атқара

аламыз. Иә, әрине, өзім де түсінемін. Қазір қалада не болып, не қойып жатқанын сайтаның біле ме... - Ол терезе жаққа иек қақты. - Имм, әлбетте оныкі дұрыс: болмайды... Жарайды, онда не, үйде-ақ... Бүгін кешкісін келемін.

- Бұл қатерлі ме, доктор? - деді мазасызданған Елена.

Доктор бәз-бір жалтыраған сарғыш паркетте диагноз жазылып тұрғандай еденге қадалды, да кеңк етіп, сосын сақалын бұрап былай деді:

- Сүйегі аман... Имм... ірі тамырлары зақымдалмаған... жүйкесі де солай... Бірақ іріңдеу болады... Жараға шинель жүнінің қылшықтары түсіпті... Қызуы... Ойларының түсінуге қиын үзіктерін аузынан әрең шығарып, доктор даусын көтеріп, сеніммен сөйледі. - Толық тыныштық...

Тақа қиналып бара жатса морфий, оны кешкісін өзім бүркемін. Сұйық ішсін... иә, сорпа беріңіздер... Тек көп сөйлеспесін...

- Доктор, доктор, мен сізден өте бір өтінерім... ол ешкімге айта көрмендер деп сұраған еді...

Доктор Еленаға көзінің қиығымен күмәндана қарап, терең күрсініп, тұнжырай бұрқ етті.

- Иә, мұны мен білемін... Тек істің беті ауып кетіп жүрмесе болғаны?..

Елена тек сабырмен күрсініп, қолын жайды.

- Жарайды, - деп бұрқ еткен доктор аюдай бір бүйірлеп, алдыңғы бөлменің есігінен өтті.

ҮШІНШІ БӨЛІМ

Турбинның кішкентай жатынжайындағы әйнекті айбанға шығатын екі терезесінің қоңыр перделері түсірілді. Бөлмені қараңғылық басып, одан тек Еленаның басы ғана ағараңдады. Оған жауап ретінде жастықтағы аппақ дақ - Турбиннің беті мен мойны көрінді. Штепсельден тартылған өткізгіш сым жыландай ирелеңдеп орындыққа жетіп, қалпақшасы бар қызғылт шам жанып, күндіздің өзін түнге айналдырып жіберді. Турбин Еленаға есікті жап деген белгі берді.

- Анютаға қазірден бастап ескертіп қой, аузына ие болсын...
- Білемін ғой, білемін... Сен көп сөйлемес, Алеша.
- Өзім де білемін... Жай ақырын ғана. Ай, егер қолымнан айырылсам, не боламын!.
- О не дегенің, Алеша... үндемей жат... Ол келіншектің пәлтесі әзір бізде болады ғой?
- Иә, иә Николка оны сүйрей тартып жүрмесін. Ал көшеде не боп жатқанын білесің ғой...

Естиісің бе? Жалпы оны, құдай үшін ешқайда жіберме.

- Құдай сол келіншектің денін сау қылсын, - деді шын көңілден елжіреген Елена, - өмірде қайырымды адамдар жоқ деп кім айтар...

Жаралының жүзіне болмашы қызыл жүгірді, жанары аппақ аласа төбеге тірелді, сосын оны Еленаға аударып, қабағын кіржитіп сұрақ қойды:

- Иә, кешір, ал анау қазан басың кім?

Елена қызғылт сәулеге еңкейіп иығын қиқаң еткізді.

- Білсең бар ғой, ол сенің алдыңда артық-кемі жоқ екі-ақ минөт бұрын келді. Сержаның Житомирдегі жиені. Сен Суржинский дегенді естіген боларсың... Ларион ғой... Әлгі атақты Лариосик.
- Ал?..
- Ал болса, сол бізге хатпен келіп отыр. Өздерінің бәз-бір қайғы-қасіреті бар ма, қалай? Енді ғана мән-жайын баяндай бастап еді, сені алып келді.
- Қайдағы бір құс десейші, қандай екенін құдайың, білсін...

Еленаның көзінде әрі күлкі, әрі үрей қатар ойнап, төсекке еңкейді.

- Құсың не? Ол бізде тұра тұруға сұранып отыр. Не істерімді білмей, дал болып отырмын.
- Тұруға дейді?..
- Иә, солай... Тек үндемей, қозғалмай жат, өтінемін сенен Алеша... Анасы жалынып, хат жазып жатыр, әлгі аталмыш Лариосик жан дегендегі жалғыз медеті көрінеді оның... Ал мен өмірімде бұл Лариосиктей кеңкелесті көргенім жоқ. Осы үйдегі алғашқы қадамын ол ыдыс сындырудан бастады. Көк сервизді түгел құртты, тек екі-ақ тәрелкесі қалды.
- Ал мінекей. Не істеу керек екенін мен де білмеймін.

Қызғылт көлеңкеден күбір-сыбыр ұзақ естіліп тұрды.

Олардан бөлек, есіктер мен қалың перделердің ар жағында

Николка мен күтпеген қонақтың қатқыл даусы шығып жатты. Елена Алексейдің қолын ысқылап, аз сөйле деп жалынды. Асханадан сылдыр-гүлдір естілді - Бұл әбігерге түсіп, көк сервиздің сынығын сыпырып жүрген Анютаның әрекеті. Ақыры мәселе сыбырмен шешілді. Қазір қалада не болып жатқанын ешкім білмейтін кезеңде ақша жоқ деп, бөлмелерді алып

қоюы мүмкін, ал Лариосик үшін төлеп тұратын кісі бар, сондықтан оны қалдыру керек. Бірақ Турбиндардың тұрмыс салтын, тәртібін қатаң сақтауды қадап айтқан абзал.

Егер құсын үйде ұстау ыңғайсыз болса, оны шығарып жіберіп, иесін қалдырған жөн болар. Сервизге келетін болса, оны орнына сал деуге Еленаның аузы бармайды, өйтсе ол барып тұрған тоғышарлық, қараулық болар еді, сондықтан сервизді ұмытқан дұрыс. Лариосикті кітап бөлмеге орналастырып, оған серіппелі бөстегі бар кереует пен кішкентай үстел қою кажет.

Елена асханаға шықты. Лариосик басын салбыратып, қапалы күйде, бір кезде буфетте тізіліп тұратын он екі тәрелкенің орнына қарап тұр. Тұнжыраған көгілдір көзі қапа-мұңға толы. Николка Лариосикке қарама-қарсы тұрып, бәз-бір сөзге құлақ түріп, аузын ашып қалған. Николканың көзі керемет құмарлықпен шарасынан шығып кеткен.

- Житомирде былғары жоқ, - деді апалақтап Лариосик, -түсінесің бе, атымен жоқ. Мен киіп үйренген былғарыны емге таппайсың. Етікшілерге мен қанша ақша сұрасаңдар да тауып бер деп тіпті жар салып едім, бірақ жоқ, таба алмады. Сондықтан мынаны місе тұтуға тура келді.

Еленаны көріп Лариосик бозарып кетті, бір орнында тыпыр-шып, төмен қарап, көзі оның желеңінің зүмірат зеріне түсті де, тілге келді.

- Елена Васильевна, міне қазір дүкендерге барып, ұрандата жар саламын, бүгін кешке сервизіңіз орнында болады. Әзір өзім де не айтарымды білмей тұрмын. Сіздің алдыңызда қалай ғафулық өтінсем екен? Сервиз үшін мені өлтірсе де болар еді. Мен сұмдық бақытсыз, жолы болмайтын жанмын, - деп ол Николкаға. - Міне, мен қазір дүкенге кетемін, - деді Еленаға.

- Мен сізден өте-мөте өтінемін, дүкен дегенді қойыңыз, ешқайда да бармаңыз, оның үстіне олардың бәрі жабық. Және мархабат етіңіз, сіз

біздің қалада не болып жатқанын қалайша білмейсіз?

- Қалайша білмеймін! - деп Лариосиктің даусы шығып кетті. -Өзіңіз жеделхаттан біліп отырғандай, мен санитарлық пойызбен келген жоқпын ба?!

- Ол қандай жеделхат? - деп сұрады Елена. - Біз ешқандай жеделхат алғанымыз жоқ.

- Қалайша? - деп Лариосик аузын аңқайтып ашты да қалды. -Алған жоқсыздар ма? А-га! Өзім де соны байқап едім, - деп ол Николкаға бұрылды, - сіз неге маған неге соншалық таңдана қарадыңыз... алайда кешіріңіз... Мамам сізге алпыс үш сөзден тұратын жеделхат жіберген болатын.

- А...А... Алпыс үш сөз! - деп қайран қалды Николка. - Қандай өкінішті! Бірақ жеделхат дегендер қазір нашар жүреді ғой. Анығын айтқанда мүлдем жүрмейді.

- Енді қалай болды? - деп өкінді Лариосик. - Сіздерде тұра тұруға рұқсат етесіз бе? - Ол дәрменсіз жаутаңдап, оның көзінен Турбиндардың ортасы қатты ұнағаны, ешқайда кеткісі келмейтіні бірден көрінді.

- Барлығы да оңғарылды, - деп Елена ілтипатпен бас изеді, -біз келістік. Осында қалып, орналаса беріңіз. Көріп отырсыз ғой, біздегі бақытсыздықты.

Лариосик бұрынғыдан бетер қамықты. Жас іркіліп, көзінің алды буалдыр тартты.

- Елена Васильевна! - деді қуаныш сезімін жасыра алмай. - Не істеймін десеңіз де мен сіздің еркіңіздемін. Білсеңіз бар ғой, мен үш-төрт түн қатарынан ұйықтамай жүре беремін.

- Рақмет, зор рақмет.

- Ал енді, - деп Лариосик Николкаға қарады, - сізден қайшы сұрауыма болар ма екен?

Таңдану мен қызығудан өрекіп тұрған Николка бір жаққа жүгіріп кетті де,

қайшы ұстап оралды. Лариосик бешпетінің түй-месін айналдыра бастады, көзін жыпылықтатып сосын тағы да Николкаға қарады:

- Айтқандай, кінәлімін, бір минөтке сіздің бөлмеңізге бола ма?

Николканың бөлмесінде Лариосик бешпетін шешіп, жейдесінің

мейілінше кір екенін көріп, қолына қайшы алып бешпетінің бүртіктелген қара астарын сөгіп, одан ақшаның жасыл-сары қалың түйіншегін суырып алды. Ол түйіншекті мардымси басып асханаға алып келді де, Еленаның алдына үстелдің үстіне сөйлей тұрып қойды:

- Міне, Елена Васильевна, мені асырауыңыз үшін ақшаны қазір өткізіп қоюға рұқсат етіңіз.
- Соншалық асығудың қажеті не? - деп сұрады қызарып кеткен Елена, - мұны кейін де беруге болатын еді ғой.

Лариосик қызу қарсылық білдірді!

- Жо-жоқ, Елена Васильевна, сіз тіптен, өтінемін қазір қабылдап алыңыз. Кешірерсіз, мынадай қиын-қыстау кезде ақша қашанда өте-мөте қажет, мұны мен жақсы түсінемін! - Ол пакетті ашып еді, ішінен бәз-бір әйелдің суреті түсті. Лариосик лып етіп көтеріп алды да, оны қалтасына салды. - Ақшаның сізде болғаны дұрыс. Маған не керек дейсіз? Папирос пен құсқа азық сатып алар тиын-тебен болса жетіп жатыр.

Елена бір сәт Алексейдің жарасын ұмытып, көзінде сүйкімді бір ұшқын ойнады, оған Лариосиктің қимылы орынды да ұнамды болып көрінді.

“Ол мен алғаш ойлағандай кеңкелес кеше емес екен, - деп ойлады ол, - сыпайы да адал, тек қана әпенділеу ме, қалай. Сервизге сөз жоқ ішім ашиды”.

“Мынауың қызық адам ғой”, - деп ойлады Николка. Лариосиктің ғажайып келісі оның көңілінен мұңлы ойларды ысырып тастады.

- Мұнда сегіз мың, - деді Лариосик пиязбен қуырған жұмырт-қаға ұқсас пәшкені қозғап, - егер ол аз болса, қазір-ақ қосымша жазып беремін.

- Жоқ, жоқ, жақсы, оны кейін көрерміз, - деп жауап қатты Елена. - Сіз, міне, мынаны тыңдаңыз: қазір Анютаның ваннаға от жағуын сұраймын, сіз табанда шомылып алыңыз. Ал айтыңызшы, сіз қалай келдіңіз, қалай ғана жеттіңіз, түсінсем бұйырмасын? - Елена ақшаны бүктеп, желеңінің үлкен қалтасына жасырды.

Лариосиктің көзі бастан кешіргенін еске түсіргенде үрейге толып кетті.

- Бұл бір үрейлі түс! - деп дауыстап жіберді ол қолын дұғаға ұйыған католиктей айқастырып, - Мен ғой, тоғыз күн... жоқ, кінәлімін, он ба?... кешіріңіз... жексенбі, және дүйсенбі бар... Житомирден табаны күректей он бір күн жүріп келдім ғой.

- Он бір күн! - деп айғайлап жіберді Николка.

- Көрдің бе? - деді неге екені белгісіз Еленаға қарап кінәла-ғандай.

- Иә, он бір... Шыққанда пойыз гетмандікі болатын, ал жолда петлюранікіне айналды. Міне бір стансаға келдік, құдай-ау, аты қалай еді, ұмыттым... Жарайды бәрі бір ғой... сол арада, ойлап қара, мені атып тастамақ болды. Әлгі құйрық байлаған петлюра-шылар сап ете қалды.

- Құйрығы көк пе? - деп сұрады Николка әуестігі оянып.

- Қызыл... иә қызыл... түсіндер деп айқайлады. Қазір сендерді шетіңнен атамыз дейді. Олар мені санитарлық пойызда жасы-рынған офицер деп ойлапты. Ал менікі жай ғана жең ұшынан жалғасу... анамның доктор Курицкиймен таныстығы.

- Курицкиймен бе? - деп саңқ етті мағынасы көп дауыспен Николка. - Солай де, мысық пен мышық қой, білеміз оны кит пен кот.

- Кити, кот, кити, кот, - деп есіктің сыртынан қышқырып жіберді құс.

- Иә, сол кісімен... ол бізге Житомирге пойыз алып келді... Құдайым-ау! Мен осы арада құдайға құлшылық қыла бастадым. Барлығы біткен екен ғой деп ойладым. Ал білесіздер ме, сонда мені мына құс құтқарды. Мен офицер емеспін деймін. Мен құсбегі ғалыммын деп, құсты көрсеттім. Сол сәт, білсеңіздер бар ғой, мені желкеден бір соғып, ардан безген неме онымен де қоймай, тарт жөніңе, сайтанның құсбегісі, дейді. Мұндай қаныпезерді көргенің бар ма! Жігіт есебінде мен оны өлтірер едім, бірақ өздеріңіз де түсінесіздер ғой...

- Еле... - деген әлсіз даусы шықты жатынжайдан Турбинның. Елена шапшаң бұрылып, әңгімені аяғына дейін тыңдамай, тұра жүгірді.

Он бесінші желтоқсанда күнтізбе бойынша күн ұясына күндізгі сағат үш жарымда қонады. Сондықтан пәтерде үштен бастап қараңғылық иектей бастайды. Алайда Еленаның жүзінде күндізгі сағат үштің өзінде сағат тілі ең төменге түсіп, бес жарымды көрсетіп тұрғандай еді. Екі тіл де миықтан әжім болып сызылып, ауызды айнала келіп иекке түскен. Көзінде оның қасірет басталып, бақытсыздыққа қарсы күзететін бекемдік пайда болды.

Николканың жүзі тікенді ебедейсіз жиырма минөтсіз сағат бірді көрсетіп тұрған себебі оның басында “Мало-Провальная...” деген сөзден туып бытысқан бір шатақ бар еді. Кеше ұрыс жүрген көше қиылысында қаза тапқан жауынгердің аузынан шыққан осы сөздің мағынасын таяу күндері шешу керек еді.

Берекесіздік пен қиындық Турбиндар өміріне көктен түскендей маңызды, жұмбақ та қызық Лариосиктің келуінен туды, сосын оны сұмдық алапат оқиға - Петлюраның қаланы алуы үдете түсті. Біліп қойыңыздар: сол баяғы қала. Енді онда не болып, не қояды - ол жағы адам ақылы үшін қанша жетілген болса да ми жетпейтін түсініксіз жұмбақ боп қалмақ. Кеше адам айтқысыз алапат апат болғаны айдан айқын - біздердікінің бәрін қапылыста орнынан басып, қырып салды. Олардың қаны сөзсіз аспанды бояйды - бұл бір. Қылмыскер генералдар мен штаб мұртмерездеріне өлім лайық - бұл екі. Алайда қорқынышпен қатар жұртты шын мәнінде енді не болар екен деген мәселе де алаңдатады. Бұл қаладағы жеті жүз мың адам жұмбақ тұлғалардың, Петлюра деген есімінің өзі үрей туғызатын сойқандардың қоластында қалай өмір сүреді. Петлюраң кім өзі? Әй, мұның бәрі ең басты

қанды оқиғалар тұрғанда кейінгі кезекке ысырылады ғой. Еь, дүние-ай... сұмдық үрейлі заттар шығып жатыр ғой, оны айтпаса да білесіздер. Рас, нақты белгілі штеңе жоқ, бірақ бәрінен бұрын Мышлаевскийді де, Карасьты да бітті деп санаған дұрыс шығар.

Николка тайғанақ майлы үстелде шалғы орақпен мұз уатып отыр. Мұз сытыр етіп сынады да немесе орақтан тайып кетіп, бүкіл асүйді су қылады. Николканың суықтан саусақтары сіресіп қатып қалды. Күміс қақпалы ыдыс қолының астында және жатыр мұзымен.

- Мало... Провальная... - деп жыбырлайды Николканың ерні, ал миында Най-Турстың, жирен Неронның және Мышлаевскийдің бейнелері елес береді. Жырық етек шинель киетін соңғының бейнесі ойға түскенде ыстық пештің қасында аунақшып, қайғылы түс көріп, абыржып жатқан Анютаның бет-пішіні көз алдына келеді. Уақыт жиырма бес минутсіз сағат бірді айқындай көрсетуі оның жанын жеп, шерін ушықтырды. Түрлі түсті көздері бүтін бе екен? Шпорын “дрень...дрень” деп шылдыратып, алшаң басып жүрген дүрсілі енді қайталанар ма екен...

- Мұзды әкел, - деді Елена асүйдің есігін ашып.

- Қазір, қазір, - деп асығыс үн қатқан Николка ыдыстың қақпағын бекітіп, тұра жүгірді.

- Анюта, айналайын, - деді Елена, - байқа, Алексей Васильевич жараланып жатыр деп ешкімге тісіңнен шығарма, бұл оларға қарсы соғысты ғой, біліп қойса пәле болады.

- Мен түсінемін ғой, Елена Васильевна. О не дегеніңіз! - Анюта шарасынан шыққан үрейлі көзімен Еленаға қарады. - Қалада не хикмет болып жатыр, көк-тәңірі-ау! Мына Боричев Тоқында келе жатсам, етіктерін сыпырып алған екеу өліп жатыр. Қан, қайда барсаң қан!... Айнала халық, үндемей қарап тұр. Білмейтін біреу екі офицерді өлтірді, дейді... Бейшаралар жатыр бас киімсіз... Менің аяғым тәлтіректеп кетті, тұра қаштым, себетімді лақтырып кете жаздадым...

Анютаның иығы сәл дірілдеп, бірдеңені есіне алды ма, қолын-дағы таба табанда қисайып, еденге құлап кетуге сәл қалды.

- Тыныш, тыныш, құдай үшін, - деді шыжалақтап Елена қолын созып.

Лариосиктің сары сұр өңінде сағат тілі күндізгі үшті, күш-қуаттың ең көтерілген тұсы он екі болып тұрды. Екі тіл де талма-түсте, бір-біріне жабысып, семсердің ұшы құсап, жоғары шаншы-лып тұрды. Бұның бұлай болу себебі - нәзік жүрегінің сілікпесін шығарған Житомирдегі апаттан кейін, онбір күнге созылған санитарлық пойыздағы сұмдық саяхаттан кейін, жантүршігерлік күшті түйсіктерден соң Турбиндардың тұрақжайы Лариосикке төтенше ұнаған-ды. Несімен ұнағанын Лариосик әзір түсіндіріп бере алмайды, өйткені оны өзі де әлі айқындаған жоқ.

Оған Елена ару айрықша құрмет пен ілтипатқа лайық көрінді. Николка да қатты ұнады. Соны атап өткісі келіп Николка Алексей-дің бөлмесіне әлсін-әлі кіріп-шығуын доғарған кезде оның серіппелі бір кісілік кереуетті кітап бөлмеге кіргізіп, орналастыруына қол ұшын беріп, көмек көрсетті.

- Жүзіңіз өте ашық екен, өзіне тартып тұрады кісіні, - деп сыпайы ғана сөйлеген Лариосик оның ашық жүзіне тесіле қарай-мын деп салдыр-күлдір еткен кереуетті жайып жүріп екі жарманың арасына оның саусағын қысып алғанын да байқамапты. Қолының қатты ауырғаны сондай, Николка қатты бақырып жіберіп, оның даусына сусылдап Елена жетіп келді.

Николка бар күш-жігерін салып, енді бақырмауға тырысып еді, көзінен жас өз-өзінен моншақтап қоя берді. Елена мен Лариосик жазылған автоматты кереуеттің жармасын екі жаққа ұзақ жұлқылап, көгерген саусақты әрең шығарды. Қысылған саусақ жаншылып, қанталап шыққанын көргенде Лариосиктің өзі жылап жібере жаздады.

- Құдайым-ай! - деді ол назаланып өзінің онсыз да қапалы жүзін одан сайын өзгертіп. - Маған не болған өзі? Жолым бір болмай-ақ қойды!.. Қалай, қатты ауырып тұр ма? Құдай ақына кешіріңіз мені!

Николка үнсіз асүйге ұмтылды, онда Анюта оның нұсқауымен қолына краннан мұздай су жіберді.

Жайылуының айлалы тәсілі бар кереуетті жазып болған соң қараса, Николканың қолына төнген қатер жоқ екен. Кітаптарды көргенде Лариосикті тағы бір жағымды да үнсіз қуаныш билеп алды. Онда құстарға деген әуестік пен құмарлықтан басқа кітапқа деген құштарлық болатын. Ал мынау көпсөрелі ашық шкәптарда тығыз тізіліп қымбат қазына тұр ғой. Төрт қабырғаның төртеуінен де қызыл, жасыл, алтынмен жазылған, сары тысты, қара папкалы кітаптар Лариосикке қарап тұрғандай. Кереует баяғыда жайылып, төсек салынып, оның жанына орындық қойылып, арқасына орамал ілініп, отырғышында еркекке қажет заттар сабынсалғыш, папирос, сіріңке, сағат жатса да, тылсым әйелдің суреті баяғыда-ақ өз орнын тапса да, Лариосик жан-тәнімен кітап әлеміне сүңгіп, қабырға толы кітаптардың айналасында саяхат жасап келіп жүресінен отыра қап, төменгі қатардағы тың дүниелерді көзімен ішіп-жеп, түптеулеріне таңырқап, қайсысын - “Пиквин клубының өлгеннен кейінгі жазбаларын” ба, әлде “1871 жылғы Орыс хабаршысын” ба -қайсысын тезірек қолға аларын білмей дал болды.

Алайда тұрғынжайға іңір қараңғылығымен бірге уайым-қайғы да төніп келе жатқандай еді. Сондықтан сағат он екі дүркін соқпады, тілшелері қаралы туға оралған семсердей жалтырап үнсіз тұрды.

Азаға кінәлі, Турбиндардың шаң басқан көне жайына бауыр басқан барлық адамдардың өмір сағатындағы ала-құлалыққа кінәлі жіңішке сынап таяқшасы болды. Сағат үште ол Турбинның жатынжайында 39,6 градусты көрсетті. Елена бозарып кетіп, оны сілкіп тастағысы келді, бірақ Турбин басын бұрып, көзін тікірейтіп: “Көрсет” деп қадала айтты. Елена үнсіз ымыра ырықсыз термометрді ұстатты. Турбин көз салып, ауыр әрі терең күрсінді.

Бес сағат бойы ол басына суық сұр қапшықты басып жатты, ұсақ мұз сол қапшықта еріп, суға айналды. Беті қызыл шыр айналып, көзі жалтылдай бастады, өзі сұлуланып кетті.

- Отыз тоғыз да алты... керемет, - деді ол ара-тұра жарылып, кеберсіген ернін жалап қойып. - Со-лай де... Барлығы болуы мүмкін ... Алайда, қалай

болған күнде де, тәжірибеге нүкте қойылды және ұзаққа. Тек қана қолды сақтау керек ... әйтпесе қолсыз қандай күш...

- Алеша, үндемеші, өтінемін, - деп жалынды Елена, көрпесін түзеп, иығын қымтап... Турбин көзін жауып, тас боп үндемей қалды. Жоғарыдағы жарадан, сол жақ қолтықтың астына бүкіл денеге инедей шанышқан құрғақ қызу тарады. Аракідік ол бүкіл кеудені толтырып, басты тұмандандырды, бірақ аяғы ұнамсыз мұздай берді. Кешкісін бар жерде шамдар жанып, үмітсіздік пен үрейден Елена, Николка және Лариосиктің түскі асының мезгілі баяғыда-ақ өтіп кетті, сиқырлап қойғандай кеулеп ісіп, күрт өсіп қызу 40,2 градусқа барды. Енді қызғылт жатынжайда үрей мен уайым аяқастынан еріп, жайыла бастады. Көрпеге түскен сұр кесек құсап келген шер-мұң енді аудағы балдырдай тартылған сары пернелерге айналды. Жоғарыда ғой сол жақ қолтықтың астындағы сыздаған ауру жұлқынуын қойып, азырақ қозғалатын болды. Дененің ыстығы тоңумен алмасты. Көкіректі күйдірген шырағдан кейде өкпені тесетін мұз пышаққа айналады. Ондайда Турбин басын шайқап, қапшықты лақтырып, көрпемен қымтанады. Жараның көлтілдеген қапшығынан қотарылып, азапқа салғаны соншалық жаралы әлсіз ғана әлдекімге шағынып, аянышты сөздер айтады еріксіз. Мұз пышақ жоғалып, орнын күйдіргіш шырағданға бергенде, ыстық бүкіл денені шарпып, ақ жапқышты да, көрпенің астындағы тар үңгірді де қайнатып жібергенде жаралы “су” сұрады. Біресе Николканың, біресе Лариосиктің, біресе Еленаның жүзі мұнарта көрініп, төсекке еңкейіп, құлақ түреді. Барлығының көзі бір-біріне сұмдық ұқсап, аларып кеткен, қабақ қатулы. Николканың сағат тілі тура Еленанікі сияқты бекем жылжып тура бес жарымды көрсетті. Николка әлсін-әлі асханаға барды - неге екені белгісіз, сол кеште жарық көмескілеу болды, алаңдап ол сағатқа қарай берді. “Тонкрх... тонкрх” сағат та қырылдап, ашулы көрінді. Бірдеңеден сақтандыратын сыңайы да бар сияқты, тілі сумандаған біресе тоғызды, біресе тоғыз он бесті, біресе тоғыз жарымды көрсетеді.

- Еһ, еһ, - деп күрсінген Николка ұйқылы маса сияқты сенде-тіліп, асханадан ауызүй арқылы Алешаның жатынжайының қасынан қонақжайға өтті, одан кабинетке кірді, ақ пердені ысырып, балкон есігі арқылы көшеге қарады... “Қызық қып, дәрігер бірдеңеден қорқып келмей қалса ше...” - деп ойлады ол. Көше қисық, құлама, соңғы күндерге қарағанда бос көрініп еді,

дегенмен бұрынғыдай тым қорқынышты емес. Сирек жүрсе де ара-тұра арбакеш шаналарының сықыры естіліп тұрады. Бірақ өте сирек ... Әлбетте, барып алып келуге тура келер деп топшылады Николка, және Еленаны оған қалай көндіруін ойлады.

- Егер он жарымға дейін келмейтін болса, Ларион Ларионович-пен мен өзім барамын, ал сен Алешаның қасында күзетіп қаласың. Үндемеші, өтінемін... Түсінсеңші, сенің түрің тура юнкердікі. Ал Лариосикке Алексейдің пәлтесін кигіземін. Әйелмен жүрген оған тиіспейді.

Ларион әбігерге түсіп, басын бәйгеге тігуге, жалғыз баруға тілек білдірді де қарапайым пәлте киюге кетті.

Мұз пышақ мүлдем жоғалды, ыстық үдей түсті - сүзектің нышаны білінді, ыстық жанын қояр болмағанда оған онша айқын емес, Турбиндар өміріне мүлдем жат адамның сұлбасы елестеді. Оның киімі де сұр сияқты.

- Ал, сен білесің бе, шамасы ол аунап тұрған сияқты ма, қалай? Сұрғылт секілді ме? - Кенет Турбин нақпа-нақ, қатаң тіл қатып, Еленаға тесіле қарады. - Бұл ұнамсыз ... Жалпы, шын мәнінде құс атаулы ұнамайды. Оны зат қоятын бөлмеге шығару керек. Жылы жерде есі кірер.

- О не дегенің, Алеша! - деп шығып кеткен Елена ағасына еңкейіп, осының жүзінен ескен ыстық лепті өз бетінен сезді. -Құсың не? Қандай құс?

Лариосик қызметшінің қара пәлтесін кигенде далиып бүкір болып көрінді, сары қайырмасы шалбарының балағымен жабылды. Ол қорқып, көзі алақтап кетті. Аяғын ұшынан тепе-тең басып, жатынжайдан ауыз үй арқылы асханаға жүгіріп барып, одан кітап бөлме арқылы Николканікіне бұрылып, онда қолын қатаң сермеп, жазу үстелінің үстінде торда тұрған құсқа жем тастады... Бірақ бұнысы артық болды, құс баяғыдан бері ұйықтап жатыр екен. Қанатына басын жығып бұрышқа жабысып, мазасыздық деген қаперінде жоқ тым-тырыс. Лариосик кітап бөлменің есігін тақап жауып, асханаға шықты.

- Ыңғайсыз, болды-ау... оһ, ыңғайсыз, - деп мазасызданды Турбин. Бұрышқа қарап. - Бекерге аттым оны... сен құлақ сал... Ол сау қолын көрпенің астынан шығаруға айналды. - Ең тәуір тәсіл шақырып алып, есуас құсап аласұрып жүргенің не? - деп сұрау керек еді. Әрине, кінәні мен өз мойныма аламын. Барлығы құрыды, ақымақтық...

- Иә, иә, - деп ауыр күрсінді Николка, Еленаның басы салбырап кетті. Турбин мазасызданып, орнынан тұрғысы келді, алайда ауру үдеп, ол қатты ыңқылдап, ызалана сөйледі:

- Онда әкетіндер!..

- Бәлкім, оны асүйге шығарармыз? Құсты ма, айтқандай, мен оны сыртынан жауып қойдым, ол енді үндемейді, - деп абыржи сыбырлады Лариосик Еленаға.

Елена қолын сілтеп: “Жоқ, жоқ, ол емес...” - деді, Николка батыл басып асханаға шықты. Шашы үрпиіп кеткен, ол сағатқа қарады, онға жақындап қалыпты. Алаңдаған Анюта есіктен асханаға шықты.

- Не, Алексей Васильевич қалай? - деп сұрады.

- Сандырақтап жатыр, - деп жауап берді Николка терең күрсініп.

- Аһ, құдайым-ай! - деп күбірледі Анюта, - доктор неғып келмей жатыр?

Николка оған бір қарады да, жатынжайға оралды. Ол Еленаның құлағына жабысып, айтқанына көндіруге тырысты.

- Ерік өзіңізде, мен дәрігерге кеттім. Егер ол жоқ болса, басқасын іздеу керек. Сағат он болды. Көшеде тып-тыныш.

- Он жарымға дейін тоса тұр, - деп басын шайқап, қолын орамалмен қымтап, Елена сыбырлай жауап қатты, - басқа дәрігер шақырту ыңғайсыз ғой. Мен білсем, осының өзі келеді.

Зілдей ебедейсіз жуан зеңбірек сағат он бірге жеткен кезде аядай жатынжайға әкеп орнатылғандай болды. Бұл не екенін кім білсін!

Онымен бірге тұру мүлдем ойға сыймайды. Өмір сүру мүмкін емес онымен, ауыр темір шабақтардың арасымен доғаша иіліп, екінші оң жақ доңғалаққа қағылып-соғылып өту керек, оның үстіне заттарың бар, ол заттардың сол қолға үйе салынғаны қаншама. Солар қолды жерге тартып, қолтықты сөгіп барады. Зеңбіректі алу мүмкін емес, өкім бойынша бүкіл пәтер зеңбірекке айналып кетті. Топас полковник Малышев те, доңғалақтан сығалап жүрген зейінсіз Елена да бұл арадан зеңбіректі әкетуге, тым болмаса ауру адамды басқа орынға, ешқандай мотор жоқ сәл жайлы жерге ауыстыруға ешқандай әрекет жасамайды. Қарғыс атқыр, зілдей ауыр, мұздай суық мына пәленің өзі пәтерді қора ғып жіберді ғой, тура бір керуен сарай дерсің, есікте дамыл жоқ, қоңырау қайта-қайта сылдырлайды... келім-кетім көбейіп барады. Дөңбектей добал полковник Малышев құлақшын киіп, алтын погон тағып жылт етіп, бір құшақ қағаз әкелді. Турбин оған айғай салып еді, табанда ол зеңбіректің апандай аузына кіріп кетті де, одан бірбеттігі жөнінен әбігер, зердесіз, ақымақ Николкаға айналып шықты. Николка оған сусын берді, тек суық су емес, фонтанның атқылап тұрған, кәстрөлдің иісі бар жылы суын құйды.

- Фу, әкет мынау сасығыңды,... тоқтат, - деп міңгірледі Турбин.

Николка қорықты да, қасын да керді, сонда да табандап тұрып

алды, мойымады. Елена әлденеше рет басы артық, қара Лариосикке айналып кетті. Серезаның сол жиенінен ақсары Еленаға айналып, саусағын мұның маңдайына жүгіртті, бірақ бұдан жеңілдік аз болды. Әдетте жылы, епті, жұмсақ болатын Еленаның қолы енді тырнауыш құсап ұзыннан көсіп, қажетсіз нәрсенің бәрін істеп, кісінің бейқұт өмірін улап, қарғыс атқан қорадағы қоймаға ұқсатып жіберді. Оқ тиген Турбиннің жонарқасынан соғылған таяқтың себепкері Елена болмауы екіталай. Ол аз болғандай сол таяқтың бір басына отырып алған жоқ па, соның салмағымен таяқ баяу, бірақ біркелкі айналып тұрды... Сыпталған таяқ басы-көзіңе тиіп,

бой көтертпей жатса, өмір сүріп көр! Жо-жоқ, жоқ, оларға шыдап болмайды! Турбин қатты айғайлап шақырмақшы еді, бірақ даусы ақырын шықты:

- Юлия!

Алайда Юлия қырқыншы жылдар суретіндегі алтын эполетімен ертегіліктегі бөлмесінен шықпады, ауру адамның шақыруына құлақ аспады. Егер алтын көзілдірікті, табанды да мейілінше білгір жуан келмегенде, Турбиндардың өзі құсап жатынжайға кіріп, пәтерде ерсілі-қарсылы жүре бастаған анау сұрғылт сұлба бейшара ауру адамның жүйкесінде ойнап әбден зықысын шығаратын еді. Жуанның келуіне орай жатынжайға тағы бір жарық қосылды - көне қара шамдалға тағы бір шырақ қойылды. Шырақ біресе үстел үстінде жылтырады, біресе Турбиннің айналасында жүрді, қабырғада оның үстінде жарбиып ұсқынсыз Лариосиктің көлеңкесі қалқыды, аумаған қанаты қырқылған жарқанат сияқты ол. Шырақ балауызы балқып қисая бастады. Шағын жатынжай йодтың, спирттің, эфирдің, иісіне толды. Үстелдің үсті никельденген тысында оттар ойнаған қорапшалар мен рождество қарындай жылтыраған театр мақтасынан көрінбейді. Турбинге алтын көзілдірікті жуан жып-жылы қолымен шипасы ғаламат уколды сау қолына салды, бірнеше минөт өткеннен кейін оны мазалаған сұрғылт сұлбалар да сап тыйылды. Зеңбіректер айбанға жылжы-тылды және түгел перде тұтылған әйнек арқылы өткізгенде оның үңірейген аузы ештеңені қиратқан жоқ. Еркін тыныстауға мүмкіндік туды, өйткені дағарадай доңғалақтар кетіп, арасынан иіліп-бүгіліп жүру тоқтады. Шырағдан сөніп, қабырғадан көмірдей қап-қара тұрпайы Ларион, Лариосик Суржанский, кәдімгі Житомирден келген қонақ жоғалды, ал Николканың бет пішінінен бұрынғы ыза қылар қиқарлық өшіп, орнын ойлылық басыпты. Алтын қолды жуанның бірегей өнері арқасында сағат тілінің де айырмашылығы жойылып, діттеген уақытты көрсетті. Асханадағы сағат Людовик ХГУ-нің ғажайып галлдарының қуыршақ қорғанын-дағы мұнара қоңырауындай “Бом!” деп бір соқты. Түн ортасы... құлақ сал... түн ортасының қоңырауы сақтандыра соғады, бәз-біреудің балта-найзасының күміс сыңғыры сүйкімді-ақ. Сағаттағы ойыншық қарауылдар да минөт тілімен бірге қозғалып, адамзат тыныштығы мен зәу-затын сақтап, адам қолынан шыққанның бәрін қорғап

тұрғандай көрінеді. Шын мәнінде адам өз ошағы мен өз отанын сақтау үшін соғысады ғой, басқа үшін қанды айқасқа баруға әсте болмайды.

Өзімшіл, мінезі кіді, бірақ мейілінше тартымды әйел Юлия да тек тыныштық ошығына ғана келуге пейіл. Ол келді де, аяғында қара шұлық, қайырмасы елтірі қара ботигі кірпіш баспалдақта жалт етіп, оның асығыс қадамына Людовик XIV аспандай көгілдір бақта өз даңқына мас болып көл жағасында қара маржан арулар арасында рақаттанып жататын суреттің тұсынан француздың би күйін шерткен қоңырау жауап қатты.

Түн ортасында Николка аса маңызды, әрине өзіндік бір шаруаны қолына алды. Ең алдымен ол, дымқыл шүберекпен келіп Саардам Шебердің кеудесіне шұқшиды да, лезде мына сөздер жойылды:

Жасасын Ресей...

Жасасын патшалық!

Соқ Петлюраны!

Сосын Лариосиктің қызу қатысуымен бұдан да маңызды жұмыстар жүргізілді. Турбиннің жазу үстелінен Алешаның браунингі, екі оқсауыт пен оның бір қорап патрондары алынды. Николка оны тексеріп, жеті патронның алтауын ағасы бір жерде атқанына көз жеткізді.

- Керемет... - деп күбірледі Николка.

Әрине, Лариосиктің сатқын боп шығуы жөнінде сөз болуға тиіс емес. Жалпы зиялы адам ешқандай жағдайда да Петлюра жағында болуы мүмкін емес, ол жетпіс бес мыңның, векселіне қол қойып, алпыс үш сөзден тұратын жеделхат жіберіп жүрген жан қайдан оны қолдасын... Машина майымен және кәрәсінмен Най-Турстың тапаншасы мен Алешканың браунингі жақсылап тұрып майланды. Николка сияқты Лариосик те жеңін түріп оларды майлап, кара-мельден босаған ұзынша темір жәшікке салудан жан аяған жоқ. Жұмыс тым асығыс болды, өйткені революцияға қатысы

бар әрбір салиқалы адамға кез келген биліктің тұсында тінту болатыны, ол қыста түнгі екі отызда басталып, таңғы сағат алты он бесте, ал жазда түнгі сағат он екіде басталып, таңғы сағат төртте бітетіні белгілі. Әйткенмен жұмыс созылып кетті, оған Лариосиктің әуес-қойлығы себеп болды, ол Колыт жүйесіндегі он оқтық тапаншаның құрылысымен танысып отырып, оқсауытты тұтқаға теріс салып қойыпты, оны шығарып алу үшін қанша күш жұмсауға, қанша май шығындауға тура келді. Одан тыс тағы бір күтпеген кедергі кездесті: тапаншалар мен Алексейдің және Николканың погон-дары, шеврон мен мұрагер Алексейдің суреті салынған қорапша, ішінен парафин қағаздар дестеленіп, сыртынан электр өткізбейтін желімді таспамен шандып, түйіншек жасаған қорапша терезенің желдеткішіне сыймай әлек қылды.

Мәселе мынада болатын: жасырғасын жасырғандай ғып жасыру керек! Жұрттың бәрі Василиса сияқты нақұрыс емес қой. Қалай тығу керек екенін Николка күндіз-ақ ойластырып қойған. №13 үйдің қабырғасы көрші он бірінші үйдің қабырғасына тіптен тақау келеді, арасы бір аршынға да жетпейді. Он үшінші үйден бұл қабырғаға небары үш-ақ терезе қарайды, біреуі Николканың жатынжайынан да, екеуі кітап бөлмеден шығады, мүлдем қажетсіз. Бәрібір жарық түспейді. Төменде кішкентай соқыр терезе және бар, тортемірмен қоршап тасталған ол Василисаның зат қойма-сынан шығады. Көз алдыңызға келтіріп көріңізші, бір аршыннан аспайтын керемет аңғар, көрші үйдің қабырғасы тұтас болған-дықтан аула жақтан кездейсоқ бала болмаса, басқалар бұл тұсқа көз де салмайды. Бала күнінде Николканың қарақшыларды ойнап жүріп, сынған кірпіш үйіндісіне сүріне-қабына жүріп осыған шыққаны бар, содан он үшінші үйдің қабырғасында сонау шатырға дейін баратын бірқатар сом шегелер бары есінде жақсы сақталған. Шамасы, он бірінші үй болмай тұрғанда бұл арада темір саты болса керек, үй салғанда саты алып тасталып, сом шегелер қалып қойған. Бүгін кешкісін ол қолын шығарып қарап еді, сипалап жатпай-ақ сом шегені бірден тапты. Ол жағы енді айқын. Ал үш қабат шпагатпен айқыш-ұйқыш буылған, мынау қорапшаның желдеткіштен өтпегені қиын болды.

- Бәрі айқын, енді тек терезені қопару керек, - деді Николка төменгі жақтаудан түсіп жатып. Лариосик Николканың ақылы мен тапқырлығына тәнті болды да, терезені қопарып алуға кірісті. Бұл қиын-қыстау жұмыс жарты сағатқа созылды, ісінген рамалар ырыққа көне қоймады. Ақыры,

алдымен терезенің оң жақ бөлігін, сосын екіншісін ашты, алайда оның Лариосик жақ әйнегіне ирелендеген сызат түсті.

- Жарықты сөндірі! - деп әмір етті Николка.

Жарық сөніп сұмдық аяз бөлмеге лап қойды.

Николка мұздап тұрған қап-қара кеңістікке белуарынан кіріп, түйіншекті жоғарғы ілмегімен сом шегеге ілді. Қорапша екі аршындай шпагатпен жақсы ілінді. Көшеден оны байқау ешбір мүмкін емес, өйткені он үшінші үйдің қабырғасы көшеге тік бұрыш жасалмай қырын тұр және сол тұсқа төмендегі тігін шебер-ханасының жарнамасы қағылған. Оны тек саңылауға тікелей кірген адам ғана байқауы мүмкін. Алайда оған көктемге дейін тірі пенде бас сұқпайды, себебі ауладан сырғыған қар оған үйіліп, қалың күртік болып жатыр, ал көше жақта тамаша албар бар. Ең бастысы оны терезе ашпай-ақ бақылап тұруға болады, желдеткіштен қолыңды сұқсаң-ақ шпагатқа тиеді.

Тамаша!

Жарық қайта жанды, Анютадан күзде қалған терезе сылағын тауып алып, оны қайта жұмсартып Николка терезе әйнегінің айналасын сылады да тастады. Тіпті жазатайым біреу қорапшаны байқай қалған күннің өзінде де жауап әзір: “Кешіріңіз. Мынау кімнің қорапшасы Аһ, тапаншалар ма... мұрагерді қара....Бұлай да болады екен-ау. Кім қойғанын көрген де, білген де емеспін. Сайтаның білсін кімдікі екенін! Шатырдан түсіп іліп жүрген ғой біреу.! Айнала құжынаған халық қайсын кінәларсың... Солай де. Біз бейбіт жандармыз, ешқандай мұрагердің қажеті жоқ...!” деп азарда безер боласың.

- Ғажап жасалды, құдай ақына шын айтамын, - деді Лариосик.

Қалай ғажап болмасын зат қолыңның астында тұр, сонымен бірге пәтерден тыс жерде.

Түнгі сағат үш болды. Зайыры, бүгін түн ешкім де келе қоймас. Қалжыраған Елена қабағы түсіңкіреп асханаға шықты. Оны Николка ауыстыруы керек. Ол үштен алтыға дейін, ал алтыдан тоғызға дейін Лариосик күзетуге тиіс ауруды.

Сыбырлап сөйлесті:

- Демек сүзек боп шықты, - деді Елена, - естерінде болсын, бүгін Ванда жүгіріп келіп кетті, Алексей Васильевичке не болған деп сұрады. Мүмкін сүзек болар деп едім, тегі сенбеді-ау деймін, көзі бір орнында тұрмай жүгіріп кетті. Қалай екенімізді, біздердікінің қайда болғанын, жарақат алған-алмағанын бәрін-бәрін сұрады. Жарақат туралы жұмған ауыздарыңды ашпаңдар.

- Жо-жо-жоқ, - деп Николка қолын да сілтеді. - Василиса бұл жалғанда жоқ сужүрек бірдеңе бола қалған жағдайда ол кез келгенге аузында барды оттауы ықтимал, өзін қорғаштау үшін Алексей жараланып жатыр деп айта салады.

- Ішмерез десейші, - деді Лариосик, - бұл сұмпайылық!

Көзсіз тұманның ішінде жатыр. Турбин уколдан кейін жүзі

мүлдем жайбарақаттанып, өңі айқындалып, бет пішіні айшық-талды. Қанында тыныштандыратын у жүгіріп, күзет өткерді. Сұрғылт сұлбалар өз үйіндегідей талтандауды доғарып, өз шаруа-сымен кеткен сияқты, зеңбіректерді басы бүтін әкетіпті. Егер тіпті бөгде біреу келген күнде де, ол өзін әдепті ұстап, Турбиндар пәтерінде орны бар адамдарға құрметпен қарайтын сияқтанды. Бірде полковник Малышев келді, мамықтақта отырып ол барлығы жақсы, жақсылыққа қарай бет алып келеміз деген сыңаймен жымиып күлді, бұрынғыдай ызалана зіркілдеген жоқ, бөлмені қағазбен де толтырып тастаған жоқ. Рас, ол қағаздарды өртеді, бірақ Турбиннің дипломына, анасының суретіне тиіспеді және өртегенде де қағаздарды спирттің көгілдір отына сыпайылап жақты. Жалпы мұндай от адамды тыныштандырады, өйткені одан кейін укол салынады. Мадам Анокудың жанына қоңырау жиі соғылады.

- Брынь... - деді Турбин қасындағы мамықтақта отырған адамға қоңыраудың үнін қайталау ниетімен, ал ол орында кезекпен бірге Николка, бірде монғол көзді бейтаныс (уколдың арқасында шатақ шығаруға батпады), бірде қалтыраған ақбас Максим отыратын.

- Брынь... - дейді жаралы сыпайы ғана, сосын қозғалған көлеңкеден ойша суреттер салады, онысы азапты қиын боп басталады да керемет қуанышпен, үлкен үмітпен аяқталады.

Сағат зырлап, тілше айналып, ұзыны он екіні қысқасы бесті көрсеткенде мызғыма қалғу басталды. Турбин сирек қозғалып, жұмылған көзін ашып, түсініксіздеу бірдеңелер айтты.

- Сатымен бе, сатымен жете алмаймын, әлсіреп барамын, құлаймын. Ал оның аяғы аяғына жұқпайды... бойы да... қарда жүруге ыңғайлы... Із қалдырындар... қасқырлар... Бррынь... бррынь...

13

“Брынь” деген сыңғырды Турбин соңғы рет мадам Анжудың әтір иісі аңқыған дүкенінің жасырын есігінен шығып қашып бара жатқанда естіген. Әйтеуір қоңырау сыңғыр етті. Қазір ғана біреу дүкенге кірген болар. Бәлкім, ол да Турбин сияқты тобынан қалып қойып адасып жүрген біреу шығар, әлде біреудің түп ізінен қалмай жүрген қуғыншы ма? Қалай болғанымен де, дүкенге енді оралу мүмкін емес. Батырлық бұл арада мүлдем артық.

Тайғанақ басқыштар Турбинді ауладан бір-ақ шығарды. Осы арада ол атыс мүлдем жақын жерде, Крещатникке ылдилап түсетін көшелердің бірінде, тіпті Мұражайдың өзінде сатырлап жатқандай сезінді. Сонда ғана ол қараңғы дүкенде қайдағы-жайдағы ойға беріліп көп уақытын зая жібіргенін түсінді, асығу керек деп Малышевтің ескерткені дұрыс екен? Жүрегі үрейлене соқты оның.

Жан-жағын шолып Турбин Анжу мадамды паналатқан үйдің ұзын да қисапсыз биік сары қаласы дағарадай аулаға тиіп тұрға-нына, ал ол

ауланың аласа албарларына дейін теміржол басқарма-сының көрші иелігін бөліп тастайтынына көз жеткізді. Турбин көзін сүзе қарап, айналасын тағы бір шолды да бос ауланы көктей өтіп, тура әлгі аласа қабырғаға қарай тартты. Сол арқылы ол басқар-маның қарсысындағы аулаға түсті.

Басқарманың жамау-жасқаулы ауласы тым-ақ жүдеу көрінді, содан-ақ бүкіл басқармада еш тірлік жоғы байқалды. Үйге ұзыннан тартылған даңғырлаған күмбездің астымен асфальт жол арқылы доктор көшеге шықты. Қарсы-сындағы үйдің мұнарасындағы көне сағат тура төртті көрсетіп тұр. Ептеп көз байлана бастады. Көше қаңырап мүлдем бос қалған. Әлде бір сезік айдап келе жатқан Турбин тұнжырай қарап, жоғарыға емес, төмен қарай қар үйілген селдір саябақтағы Алтын қақпаны бетке алып қозғалды. Жалғыз қара пәлтелі жаяу ғана Турбинге қарсы үрейлі пішінмен жүгіріп келе жатты да, жасырынып қалды.

Қаңыраған бос көше жалпы үрейлі әсер етеді, оның үстіне төсінің астын тырналап, бір секем-сезік жаныңды жейді.

Батымсыздыққа бой алдырмас үшін ызалана бетін тыржитты - бәрі бір жүру керек, үйге әуемен түсе алмайсың - Турбин осылай шешіп шинелінің жағасын көтеріп, ілгері жылжыды.

Осы орайда ол кейде адамды қапа қылатын зеңбіректердің тұтқилдан үнсіз қалған тұсына тап келді. Соңғы екі апта бойы айналаны сілкіктіп гүрсілдеп тұрған аждаһалардың үні өшіп, енді аспан да тынши қалған тәрізді.

Турбинге қазір Алтын қақпадан бұрылып, одан әрі София шіркеуін сағалап, ақырын ғана шолақ көшелермен Алексеев еңісіне түсіп өз үйіне шығуға болатын еді. Егер осылай жасаса, Турбиннің өмірі басқа арнада кетер еді, бірақ ол оны істеген жоқ. Таудағы құз басынан төменге қарауға мәжбүр ететін бір тылсым күш бар... Кейде сол суыққа сүйрейді, орға жығады.

Сондай бір күш оны мұражайға тартты да тұрды. Алыстан болса да онда не болып жатқанын көргісі келді. Сондықтан бұрылып кетудің орнына Турбин артық он қадам жасап, Владимир көшесіне шықты. Сол сәт іштей бір үрей, Малышевтың даусына ұқсас бір үн: “Зыт!” деді. Турбин басын оңға бұрып, мұражайға қарады. Түнеріп тұрған мұнараның аппақ бүйірін көзі шалып қана үлгерді, аржақтан бір қара сұлбалар қаптап ештеңе көрсетпеді.

“Түстің-ау”, - деді көкірегінде Малышевтың айқын даусы.

Сосын Турбиннің өмірінен бірнеше секөнт үзіліп түскендей болды да, ол уақытта не болып, не қойғанын өзі де білген жоқ. Ол өзін Владимир көшесіндегі бұрышта, басы иығына салбырап, тек аяғы ғана “Маркизға” кәмпит дүкені бар Прорез бұрышына дедектетіп әкеле жатқанын сезді.

“Кәне, кәне, кәне, тағы да...” - деп самай тамырында қан солқ-солқ соғады.

Артта тағы да сәл-сәл тыныштық болса ғой.

Пышақтың жүзіне айналып немесе қабырғаға жабыса қалуға болар ма еді? Кә-не... Алайда тыныштық тас-талқан болды, оны бұзған қашып құтыла алмайтын қырсық.

- Тоқта! - деп қырылдап айғай салды мұздап кеткен арқа тұстан Турбинге.

“Солай де” - деген сөз шығып кетті көкіректен.

- Тоқта! - деп сұстылау қайталады әлгі дауыс.

Турбин жалт қарап, табанда тоқтай қойды, ондағы ойы тәртіпке бағынатын бейбіт тұрғын болып көріну еді. Өз шаруаммен бара жатырмын дей салу ғой, баяғы... Тыншыма қалдыр демек тағы да... Қуғыншы өңбес қадамдай жерде асығыс мылтығын кезеді. Доктордың бұрылып қарауы-ақ мұң екен, қуғыншының көзіндегі таңданыс өрши түсті. Турбин оның моңғолдық қиық көзін байқап қалды. Оның серігі мылтықтың бекітпесін тартып та үлгерді. Алғашқы қуғыншының жүзіндегі таңданыс зымиян қуанышқа айналды.

- Төй! - айғайлап жіберді ол. - Байқайсың ба, Петро, офицер. -Оның түрі жол-жөнекей аяқ-астынан қоян көрген аңшыға ұқсап кетті.

“Бұл қалай? Бұларға қайдан белгілі?” - деген ой Турбиннің басын балғамен ұрғандай дыңылдатты.

Екіншісінің мылтығы анадайда үлкендігі теңгедей ғана қара тесік болып көрінді. Сосын Турбин өзін Владимир көшесінде зулаған жебеге айналып кеткендей сезінді, бірақ пимасы бөгет болып келеді. Төбесінен де, сыртынан да оқ ысқырып, ауаны тіліп жатыр.

Адамды ақылды қасқырға айналдыру үшін оқ астында қусаң жетіп жатыр; әдетте қажеті жоқ алаң ақылға сын сағатта шын мәнінде жыртықштың сезімі бітеді. Кіші Провальная көшесінің бұрышында қуғыннан қасқырша жалтарып Турбин әлгі қара тесіктің дөп-дөңгелек болып от бүркіп келе жатқанын байқады да, қарқынын үдетіп, Кіші Провальнаяға қайта бұрылып, бес минөттің ішінде өз өмірін қатерден екі рет аман алып қалды.

Сезігі айтады: қыр соңынан қалмай, өкшелей қуып келе жатқандардың, тоқтар түрлері жоқ, қуып жетуі сөзсіз, жетсе-ақ өлтіреді. Өлтіретін себебі - бұл тұра қашты, қалтасында ешқандай құжаты жоқ, оның есесіне тапаншасы бар, шинелі сұр; өлтіретін себебі - қашқанда бір құтылады, үшіншіде тұтылады. Міне, сол үшіншісі кәдік. Бұл қадым заманнан қатерлі. Демек, әлі де жарым минөт бар, әрине, сосын пиманың өзі-ақ түбіне жетеді. Барлығы айқын, ал олай болса, үрей деген бүкіл денені бойлап, аяқ арқылы жерден бір-ақ шықпақ. Алайда аяқ арқылы мұздай су боп ыза-кек оралып, жүгіріп келе жатқанда ауыздан қайнаған су боп ақтарылды. Жүгіріп келе жатып Турбин енді дәл қасқырша алая қарады. Екі сұр, оның соңынан үшінші біреу Владимир бұры-шынан шыға келді. Үшеуі оқтарын жарыса жарқылдатты. Турбин, жүгірісін сәл бәсеңдетіп, тісін шықырлатып оларды көздемей үш дүркін атты. Қайтадан қарқын қосып жүгіріп бара жатып ол қарсы алдынан көмескілеу жалт еткен қабырғаның түбіндегі суағар тұрбаның қасынан нәзік бір қара көлеңкені көрді. Сол сәт ол сол жақ қолтығын біреу ағаш қысқашпен қысып жұлқылап жатқандай сезінді, соның салдарынан денесі жүгіргенде бір жағына қарай қисая берді. Сонда да ол тағы тоқтап, асықпай қуғыншылар жаққа үш оқ жіберді де, алтыншы атыста кілт кідірді.

“Жетіншісі - өзіме. Сап-сары Еленка мен Николка. Әрине азаптайтын болады. Погондарды қиып алады. Жетіншісін өзіне жұмсайды”.

Бір бүйірлей ұмтылып, оғаш бірдеңе сезді, тапанша оң қолды тартса, сол жақ қолы өз-өзінен ауырлап барады. Жалпы енді тоқтау керек. Бәрі бір ауа жоқ, одан әрі ештеңе шықпайды. Әйткенмен ол әлемдегі ең қиял көшенің бұрылысына жетіп, жалт бұрылды да, бойы сәл жеңілдеп, аз ғана жайланды. Одан әрі үміт жоқ: тор-темір тарс бекітулі, алыптың қақпасы жабық, әне, бәрі тасемен...

Оның есіне бір есерсоқ көңілді мақал түсті: “Түсетін орын тұрғанда, күш жұмсап онша қиналма”.

Міне, дәл осы арада ғажайыптың сын сағатында ол оны бақтағы ағаштардың қарлы өрнегі түсіп тұрған қабырғадан ұшыратты. Ол сол қабырғаға жартылай батып, қолын бұлғап, үрейден үлкейіп кеткен көзі жарқыл қағып шыр-шыр етеді.

- Офицер! Мында! Мында...

Сәл тайғанақ пимамен Турбин ыстық ауа толы парша-парша аузымен демалып, құтқарушы қолға баяу ұмтылып, оның ізімен қара ағаш қабырғадағы кішкене қақпаның тар саңылауына сүңгіді де кетті. Барлығы бірден өзгерді. Кішкене қақпа қара киген әйелдің қолымен қабырғаға жабысып, шаппасы сарт етті. Әйелдің көзі Турбиннің көзінен бір-ақ шықты. Мойылдай қара көзден ол батырлықты, қарекетті оқыды.

- Бері жүгіріңіз. Соңымнан жүгіріңіз, - деп сыбырлаған әйел тар кірпіш соқпақпен жүгіре жөнелді. Сол қол жақта сарайлардың қабырғасы қарауытып, әйел осы жерден бұрылды. Оң қол жақта ертегідегідей аппақ көп қабатты бақ. Аласа албар иек астында тұр, келіншек екінші бір кіші есікке кірді. Турбин алқынып соңынан ерді. Ол қақпаны жапқанда көз алдынан оның қара шұлық киген тоқ балтыры көрініп, етегі сәл желбіреп, әсем аяқ оны кірпіш сатымен жоғары ала жөнелді. Турбиннің сақ құлағына олардың соңынан жүгіріп, көз жазып қалған қуғыншылардың дүсірі келді. Міне... міне, олар бұрылыстан асып кетті, жанталасып мұны іздеп жүр.

“Құтқарса игі еді, құтқара алса, жарар еді, - деп ойлады Турбин, - бірақ жете алмаспын шамасы... жүрегім менің”. Кенет ол сатының ең соңында сол тізесімен, сол қолымен құлап түсті. Төңірек сәл-пәл айналып кеткендей болды. Келіншек еңкейіп Турбиннің оң жақ қолының астынан ұстады...

- Тағы... тағы да ептеп! - деп шырылдаған келіншек қалтыраған сол қолымен үшінші кіші қақпаны ашты, сүрініп-қабынған Турбинды қолымен тартып, аллеямен тартты. “Қас қылғандай... шытырманын қарашы”, - деп ойлады есі буалдырланған Турбин аппақ бақтан бір-ақ шыққанын байқап, әйтеуір қатерлі Провальнаядан шалғай биікте тұрғанын сезгендей. Өзін әйел сүйрелеп жүргенін де, сол жақ бүйірі ыссы болғанымен, бүкіл тұла бойын суық жайлап кеткенін, мұздай жүрегі әзер соғып тұрғанын сезетін секілді. “Бұл құтқаруын құтқарар-ау, сол ақыр соңы болып жүрмесе жарайды ғой... аяқ әлсіреп барады...”. Серігүл. Қыз мүсінді, қозғалмайтын серігүл ағаштарының қар жамылған әсем шоғы бұлдырай көрінеді. Есік пен ескілікті ауыз үйдің әйнекті фонарын да қар басып қалыпты. Тағы да кілт шылдыры естілді. Әйел осы уақыттың бәрінде оның қасында, оң жақ бүйірінде сүйеп жүрді, Турбин де бар күшін салып шамға ұмтылды. Сосын кілт екінші қайтара сыңғыр еткенде ескі иісі бар тұрғынжайдың түнегі қарсы алды. Қараңғыда төбеден бір көмескі сәуле білінді, аяқты еден солға қарай тартты. Көздің алдынан күтпеген улы-жасыл отты ұшқын солға қарай жалт етіп, түнектің ішінде жүрек бірден жай тапқандай болды...

Көмескі де үрейлі жарықтан алтын шапақтар шашырайтын сияқты. Жанды суық қойынға кіріп, соның арқасында тағы да ауа көбейді, ал сол жақ жеңнің жағдайы шетін, жансыз бір дымқыл кеулеп барады. “Бар гәп, міне, осында тұр. Мен жаралы екенмін ғой”. Турбин еденде жатқанын түсінді, басы бір қатты жайсыз бірдеңеге тиіп жатыр. Көз алдынан алтын қалпақшалар тізіліп еді, онысы сандық сияқтанды. Сондай суық, дем ала алмайсыз... Бұл басына су құйып, бетіне су шашып жатқанынан екен.

- Құдай үшін, - деді көкіректен шыққан әлсіз дауыс төбесінен төніп, - жұтыңыз, жұтыңыз. Тыныс алып жатырсыз ба, өзі? Енді не істеу керек?

Стақан тісіне тиіп, Турбин сылқ еткізіп мұздай суық суды жұтып жіберді. Енді ол сары шаштың бұрамасы мен қап-қара көздерді жақыннан көрді. Жүресінен отырған әйел стақанды еденге қойып, желкеден майда құшақтап, Турбинді көтеруге ыңғайланды.

“Жүрек деген бар ғой? - деп ойлады ол. - Шамасы, жаным кіре бастады, бәлкім, қаным онша көп те емес шығар... Бірақ күресу керек”. Жүрек соғып жатыр, бірақ діріл көп, оның шексіз тіні ара-тұра түйіліп қалатын тәрізді, әлден соң Турбин тілге келді.

- Жоқ. Немен болса да барлығын сыпырып тастаңыз да, табанда ширатпамен тас қып таңып тастаңыз... - деді әлсіз ғана.

Келіншек түсінуге тырысып, көзін бажырайтты, сосын не істеу керегін сезе қап шкәпқа ұмтылып, одан қыруар материал алып шықты.

Турбин ернін тістеп, “Уһ, еденде дақ шамалы екен, бақытқа қарай қан аз аққан болу керек” деп ойлады.

Келіншектің көмегімен тырысып-тырмысып шинелін шешті де, басының айналғанына қарамай сәл отырды. Келіншек оның бешпентін шеше бастады.

- Қ-қайшы, - деді Турбин.

Осы сөздің өзін айту қиын соқты, ауа жетпеді. Келіншек қара жібек етегін желпілдетіп жүгіріп кетті де, есік алдында өзінің бөркі мен ішігін шешіп тастады. Оралысымен жүресінен отыра қап, қайшымен қаннан кеберсіп майланған жеңді азаптанып әрең сөгіп алып, Турбинді бір босатты. Ал жейдені шешу қиынға түскен жоқ. Сол жақ жеңі әбден қан сіңіп, күрең қызыл боп кетіпті, қолы білегі мен бүйірі де солай қызарып, қанталап тұр. Еденге де қан тамды.

- Тезірек жыртыңыз...

Жейде пәршаланып түсті де, жүзі боп-боз Турбин қанға боялып белуарына дейін жалаңаш қалды. Өмір сүргісі келіп, екінші рет құлауына жол бермес үшін ол тісін шықырлатып, оң қолымен сол иығын сілкіледі де, сосын тісінен сыздықтатып:

- Тәубә құд... сүйегі аман екен... - деді. Жейдені жыртыңыз немесе Бинт табыңыз.

- Бинт бар, - деп қуанғанынан келіншек айғайлап жіберді. Кетіп қалып ілезде бинттің пакетін жолай жыртып оралды. - Және ешкім, ешкім де жоқ... Мен жалғызбын.

Ол жүресінен қайта отырды. Турбин жарасына қарады. Жара дегені қолының жоғарғы жағындағы денемен ұштасар тұстағы кішігірім тесік екен. Содан жылап қан ағып тұр.

- Артта бар ма екен? - деп үздік-создық, қысқа қайырып сұрады, өмір рухын ойсыз сақтағысы келіп.

- Бар, - деді үрейлене жауап беріп.

- Жоғарырақ таңыңыз... сонда құтқарасыз.

Бұрын бастан кешпеген ауру пайда болды, көз алдынан біріне-бірі тіркескен жасыл-шарлар шұбалып, ауыз үй жаққа қарай билеп бара жатты.

Турбин төменгі ернін тістеді.

Келіншек жараны таңып, бұл тісімен, оң қолымен көмектесіп, жарадан жоғары иықтан қолды қысып орап байлап тастады. Қан табанда тыйылады...

Әйел оны орнынан былай көтерді: ол тізесінен тұрып, оң қолын иығына

салды да, келіншек оның тұруына көмектесіп, әлсіз қалтыраған аяғынан тік тұрғызды да, бар денесімен сүйеп, ілгері жылжыды. Турбин айнала қараңғы түнекке тұнып тұрған тым аласа ертелікті бөлмеге кірді. Келіншек оны жұмсақ, шаң басқан бірдеңеге отырғызып, қолының астында бүйірде тұрған шие қызыл орамал тұтқан шамды жағып жіберді. Турбин барқыттың өрнегіне, қабырғадағы раманың ішінен қос өңірлі сүртіктің шеті мен алтындатқан эполетті байқап қалды. Турбинға қолын созып, толқығаннан ауыр тыныстап келіншек былай деді:

- Менде коньяк бар... Бәлкім қажеті болар? Коньякқа қалайсыз?
- Дерееу әкеліңіз, - деп жауап қатты ол.

Коньяк көмектескен сияқты, әйтеуір Турбинға солай көрінді, енді өлмеймін, иықты мүжіп, жеп жатқан ауруға шыдауға болады деп ойлады. Әйел тізерлей тұрып, дәкемен оның қолындағы жараны таңып, еңкейе түсіп пимасын шешіп алды. Сосын жастық пен бұрынғы хош иісі кетпеген керемет гүлдестесі бар ұзын жапон халатын алып келді.

- Жатыңыз, - деді ол.

Тіл қатпай жатты, келіншек оған халатты жауып, үстінен көрпемен қымтады, өзі шағын диванның қасында тұрып, оның жүзіне көз салды.

- Сіз... сіз бар ғой, тамаша әйелсіз, - деді Турбин. Аз үнсіздіктен кейін. - Әзір күшім орнына келгенше, азырақ жата тұрайын, көтерілген соң үйге кетемін. Мазаңызды алғаныма тағы да шыдай тұрыңыз.

Оның көңіліне үрей мен торығу тырнағын салды: “Елена не болды екен? Құдая, құдая... Николка ше? Николка не үшін мерт болды? Бәлкім қаза тапқан болар...”

Келіншек салпыншақты перде ұсталған терезені үнсіз нұсқады. Доктор

алыстан атылып жатқан мылтық даусын айқын естіді.

- Сізді қазір-ақ өлтіріп тастайды, оған сене беріңіз, - деді келіншек.
- Онда... сіздің обалыңызға қаламын ба деп қорқамын. Кенет келіп қалса тапанша... қан... анда шинель, - деп ол кеберсіген ернін жалады. Әйелдің жүзінен қорқыныш байқалды. Ойланып қалды.
- Жоқ, - деді келіншек батылданып, - жоқ, егер тапқан болса, олар баяғыда-ақ осында келетін еді. Біз үш бақтан өтіп келдік. Ал анау куә дүниелерді қазірден жинастыру керек.

Ол ізінше судың сылдырын, маталардың сусылын, шкәптардың сартылын естіді.

Келіншек екі саусағымен тұтқасынан қысып ыстық бірдеңе ұстағандай браунинкті алып келіп:

- Өзі оқтаулы ма еді? - деп көрпенің астынан сау қолын шығарып, Турбин сақтандырғышты сипап:
- Батыл алып жүре беріңіз. Тек тұтқасынан ұстасаңыз болды, -деп жауап қатты.

Келіншек тағы да оралып, қысыла тұрып былай деді:

- Егер олар келіп қалғандай болса... Сіз рейтузыңызды да шешуіңіз керек... Сіз жатасыз да, мен оларға ауру күйеуім деймін...

Ол тыжырынып, бетін тыржитып, түймелерін ағыта бастады. Келіншек батыл басып келді де, тізерлей қап, көрпенің астынан рейтузды шешіп-ап алып кетті. Содан ол ұзақ көрінбеді. Бұл кезде ол арканы көрді. Шын мәнінде бұл екі бөлме еді. Төбесі тым аласа, бойшаң адам аяғының ұшынан басып қолын созса, төбеге жететіні сөзсіз. Аркадан әрі түкпір қараңғы, сонда да ескі пианиноның бүйіріндегі лагы жалтырап тұр, тағы да

бірдеңелер жылтырайды, шамасы фикус гүлі болса керек. Көзіне тағы да рамадағы эполеттің шеті түсті.

Құдая, қандай ескілік!.. Оның эполетін қадап қойыпты. Шам-далдағы май шамның, тыныш маздаған жарығы. Тыныштық бар еді ғой, енді оны да өлтірді, өткен жылдар қайтып оралмайды. Артта тағы да кішкентай аласа терезелері бар, бүйірде тағы біреуі тұр. Бұл неткен жұмбақ үй. Келіншек болса жалғыз. Кім өзі? Құтқарды... Бірақ тыныштық жоқ. Ана жақта атып жатыр...

Келіншек бір құшақ отын алып кеп, тасырлатып оны пештің қуысына тастады.

- Сіз не істеп жүрсіз? Оның керегі қанша? - деп сұрады ол шын ниетімен.

- Бәрібір де от жағуым керек қой, - деп жауап берді келіншек, ал көзінде сәл ғана күлкі жылт етті, - мен өзім жағамын ғой...

- Бері келіңізші, - деді ақырын ғана өтініп Турбин. - Айтайын дегенім, маған жасаған жақсылығыңыз үшін алғыс та айтпаппын ғой. Сыйлар да ештеңем жоқ... ол қолын созып оның саусақтарын ұстады, келіншек тартынбай жақындай түсті де, ол оның етсіз қолының сыртынан екі рет сүйді. Келіншектің жүзі жылып, үрей көлеңкесі желге ұшқандай болды, сол сәт оның көзінен әдеттен тыс сұлулық жарқ етті.

- Егер сіз болмасаңыз, - деп жалғастырды сөзін Турбин, - мені сөзсіз өлтіріп тастар еді.

- Әрине, - деп қостады келіншек, - әрине... Ал былайынша сіз біреуін ғана өлтірдіңіз...

Турбин басын көтерді.

- Мен өлтірдім бе? - деп сұрады ол қайтадан әлсіздік пен бас айналуын

сезіп.

- Иә, - деді ол ілтипатпен басын иіп, сосын Турбинға әуестік-пен үрейлене қарады. - Уһ, қандай қорқынышты десеңші... олар менің өзімді де атып тастай жаздады ғой. - Келіншек дірілдеп кетті.

- Қалай өлтірдім сонда?

- Ал, иә... Олар атып шықты, сіз ата бастадыңыз, алдыңғысы мұрттай ұшты... Бәлкім, жараланған шығар. Ой, сіз өжетсіз... Мен есім ауып құлап қалармын деп ойлап едім. Сіз жүгіре жүріп атыстыңыз, оларға оқ жаудырасыз да, қайта қашасыз... Зайыры, капитан боларсыз?

- Сіз мені неліктен офицер деп ойладыңыз? Маған неге “офи-цер” деп айғайладыңыз?

Келіншектің көзі жалт ете қалды.

- Меніңше, папахыңызда кокарда болса, солай ойламай қайтеді. Сонша батырсынудың қажеті қанша еді? - Барлығын жұлып тастағанда, кокарданы ұмытып кетіппін. Иә, офицермін, - деді ол. - Мен әскери дәрігермін. Менің аты-жөнім Алексей Васильевич Турбин... Енді өзіңіздің кім екеніңізді білуге мұрсат етіңіз.

- Мен - Юлия Александровна Рейсспін.

- Неге жалғызсыз?

Келіншек қымсына, көзін басқа жаққа қаратып жауап қайырды.

- Менің күйеуім қазір жоқ. Ол бір жаққа кеткен. Оның, анасы да солай. Мен жалғызбын... Мұнда суып кетті... Қазір от жағамын.

Пеште отын лапылдап жанды, сонымен бірге бұның басы да лыпылдап, қатты ауыра бастады. Жара әзір саябыр, бар ауру келіп басқа ошарылды. Сол жақ самайдан басталып, содан еңбекті басып желкені қысты. Сол жақ

қабағының үстінен бәз-бір тамыр тартылып, барлық жаққа сұмдық ауруды сақина құсатып таратып жатқан сықылды. Рейсс пештің алдында тізерлеп тұрып, отты көсеумен қозғап қояды. Азап шегіп, көзін бір ашып, бір жұмып жатып Турбин ыстықтан қолымен қорғанып, кейін сілкіген басты көрді, шашының түсі айқын емес, біресе отқа шағылып күлгін, біресе алтындай жарқыраған сары болып көрінеді. Ал қасы көмірдей қара да, көзі мойылдай. Қырынан қарағанда анау қоңқақ мұрнымен көріктіге жатар, жатпасы белгісіз. Көзінде де не барын ажырата алмайсың. Шамасы, үрей, беймазалық, тіпті бәлкім кінәрат та бар шығар... Иә кінәрат.

Ол осылай отырғанда ыстық толқыны өн бойын шарпып ғажайып тартымды болып көрінеді. Ең бастысы - құтқарушы.

Түнгі сағат біразға барғанда пештің ыстығы басылып, бұның қолы мен басында ыстық басталды. Бәз-біреу қыздырылған ыстық шегені еңбегіне бұрай қағып миын талқандап жатқан тәрізді... “Менің ыстығым көтеріліп кетті, - деп құр ғана үнсіз қайталады. Турбин өзін көндіру үшін: - Таңертең тұрып, үйге жетіп алу керек...” Шеге миды ғана талқандап қоймай, Елена туралы да, үй мен Петлюра туралы да ойды тас-талқан еткендей. Оған барлығы да бәрібір сияқтанды. Пәтура... Пәтура Жалғыз-ақ ойы - бас ауруының басылуы.

Түн ортасында Рейсс елтірімен әдіптелген жұмсақ кебіспен, осында келіп, оның қасында отырды. Турбин оның мойнына қолын қайта орап кішкентай бөлмеде жүріп көрді. Осының алдында келіншек күшін жинап батылданып оған:

- Сіз тұра алсаңыз тұрыңыз. Маған ешқандай да көңіл бөлмеңіз. Мен сізге көмектесейін. Сосын мүлдем жатасыз... Ал, халыңыз келмесе...

Ол бірден жауап қатты:

- Жоқ, барамын... тек қана сіз көмектесіңіз.

Келіншек оны осынау тылсым үйдің кішкентай есігіне жетелеп әкелді де, сол жолмен қайта алып келді. Тісін сақылдатып, қалшылдап тоңып жатқалы жатып, басының ауруы сәл басылған ол:

- Ант етейін, сіздің бұл жақсылығыңызды ұмытпаспын... Барып ұйықтаңыз... - деді.

- Үндемеңіз мен сіздің басыңызды сипаймын, - деп жауап қатты келіншек.

Сосын бастың барлық ауруы ақтарылып, самайдан ағып оның жұмсақ алақанына құйылып, сол арқылы оның өн бойын бойлап, қалың кілем төселген еденге сарқып, майып болғандай. Сыздаған аурудың орнына бүкіл денеге біркелкі, жүрек жылытар тәтті жалын жайылды. Қолы ұйып, шойындай ауыр тартты, сондықтан оны ол қозғалта алмады, тек көзін жұмып, ыстықтың ырқына берілді. Осылай қанша жатқанын, әрине, ол айта алмас еді, бәлкім бес минөт, болмаса бірнеше сағат жатқан шығар. Бірақ қалай болған-мен де дәл осылай от құшағында мәңгі жатуға болатындай көрінді. Қасында отырған жанды шошытып алмас үшін көзін ақырын ғана ашқанда ол бұрынғы көрініске тап болды: қызыл қалпақшаның астындағы шам біркелкі әлсіз жанып тұр. Бейбіт жарығын төгіп тұр, ұйқысыз әйел қырынан қарап отыр. Ернін балаша бұртитып терезеге қарап қалған. Ыстықтан еріп қозғалған Турбин оған ұмтылды.

- Бері маған еңкейіңізші, - деді ол. Даусы әлсіз болса да асқақ. Келіншек оған бұрылды, көзінде үрейлі сақтық бар, көлеңкесі тереңдей түскен. Турбин оң қолын оның мойнына орай салып, өзіне тартты да, ернінен сүйіп алды. Оған өзі тәтті де салқын бірдеңеге тап болғандай көрінді. Келіншек Турбиннің қылығына таңдандаған жоқ. Тек бетіне сынай қарады да қойды. Сосын тіл қатты:

- Оһ, ыстығыңыз қандай күшті. Енді біз не істейміз. Доктор шақыру керек, бірақ оны қалай жасаймыз?

- Қажеті жоқ, - деп ақырын жауап қатты Турбин, - доктор керек емес. Ертең көтеріліп, үйге барамын.

- Мен сіз нашарлап қала ма деп сондай қорқамын, - деп сыбырлады келіншек. - Онда мен немен көмек бере аламын? Қайтып ағып жатқан жоқ па? - деп ол үн-түнсіз таңылған қолды ашпады.
- Жоқ, сіз қорықпаңыз, маған ештеңе де болмайды. Барып ұйықтаңыз.
- Бармаймын, - деп келіншек оның қолын сипады, - Ыстық күшті-ақ, - деп тағы қайталады.

Ол шыдай алмай келіншекті қайта құшақтап өзіне тартты. Келіншек қарсыласқан жоқ. Ол оны мүлдем еңкейіп, кеудесіне құлағанша тартты өзіне. Сол сәт ол сырқаттың ыстығынан өзгеше жанды да айқын тән жылуын сезді.

- Қозғалмай, жай жатыңыз, - деп сыбырлады келіншек, - ал мен сіздің басыңызды сипаймын.

Келіншек онымен қатар созылып жатты да, ол оның тізесінің түйіскенін сезді. Келіншек қолымен оның самайынан бастап шашына дейін сипады. Жаралыға бұл сондай ұнап, ол тек қана ұйықтап кетпесем екен деп ойлады.

Қас қылғандай ол ұйықтап қалды. Және де тәтті ұйқыға шомып, біркелкі жақсы ұйықтады. Оянғанда ол ыстық өзенде қайықпен жүзіп жүргенін, аурудың ізім-қайым болғанын білді, ал терезенің сыртында түн баяу ағарып, ақтаңдақтана түсті. Үйдің ішінде ғана емес, сонымен бірге бүкіл қалада, айдай әлемде толық тыныштық сияқты. Шыныдай сирек-көк жарық перденің саңылауынан сыға-лайды. Жылынған мұңлы әйел Турбиннің қасында ұйықтап жатыр. Ол да ұйықтап кетті.

Таңертеңгі сағат тоғыз шамасында иесіз қалған Кіші Проваль-ная көшесінде кездейсоқ арбакеш екі жолаушыны мінгізіп алды -біреуі қарапайым қызметкер киіміндегі аппақ шөлмектей ер адам да, екіншісі әйел. Әйел жеңінен ұстап алған еркекті абайлай сүйемелдеп Алексеев еңісіне алып келді. Еңісте қозғалыс жоқ екен. Тек №13 үйдің подъезінде ғана қолында шамаданы мен кілеті бар оғаш мейманды жаңа ғана түсірген арбакеш тұрды.

Олар табылды. Шығын болған ешқайсысы да жоқ, табылғанда және келер күннің кешінде келді бәрі.

“Ол”, - деген үн шығып кетті Анятаның көкірегінен, жүрегі Лариосиктің құсындай секірді. Турбиндар асүйінің қар басып қалған терезесін аула жақтан келіп абайлай қақты. Анята терезеге жабыса қап, оның бетіне қарады. Соның дәл өзі, тек мұрты жоқ... Сол ... Анята қара шашын екі қолымен сипап, сенектің есігін ашты, сенектен қарлы аулаға шықты. Шықса Мышлаевский тап қасында тұр. Елтірі жағалы студент пәлтесі, басында фурашке, мұрты ғайып болған... Алайда көзін сенектің қара көлеңкесінде де анық айыруға болады. Оң жақ көзі оралдың асыл тасы сияқты жасыл ұшқын атады да, сол көзі кәдімгі қара, бойы тек аласарып кеткен тәрізді.

Анята қалтыраған қолымен ілмекті салды да, аула көрінбей қалды, ал Мышлаевскийдің пәлтесі Анятаны орап ап асүйдің жарығы көрінбей қалды. Қыздың құлағына өте-мөте таныс дауыс:

- Сәлемет пе, Аняточка... Саған суық тиіп қалады ғой... Ал асүйде ешкім жоқ па, Анята? - деп сыбырлады.
- Ешкім жоқ, - деді, неге екені белгісіз Анята да сыбырлай сөйлеп не айтарын білмей. “Сүйіп жатыр, ерні үлбіреп кетіпті”, -деп тәтті бір сағынышты еске алған қыз сыбырлап: - Виктор Викторович ... жіберіңіз ... Еленаға ... - деді үздіге.
- Бұл арада Еленаның керегі не ... - деп кінәлай сыбырлады иіссу мен шылым сасыған дауыс, - Виктор Виктрович, жіберіңіз, айғай саламын, құдай бар ғой, - деп үздіге сөйлеген Анята Мышлаевскийдің мойнынан құшақтады, - бізде қасірет - Алексей Васильевич жараланып жатыр...

Әбжылан жемін замат қоя берді.

- Жараланғаны қалай? Ал Никол ше?!
- Никол аман-сау, ал Алексей Васильевичті жаралап кетіпті.

Асүйдің есігінен бір жолақ жарық түсті.

Асханада Мышлаевскийді көріп, Елена жылап былай деді:

- Витька, сен тірімісің, әйтеуір... Құдайға тәубе... Ал бізде міне... - Ол солқылдай өксіп Турбиннің есігін нұсқады. - Қырық болып жатыр, жарасы жаман.
- Адал анам-ау, не дейді! - деп шошып кеткен Мышлаевский фурашкесін желкесіне сырғытты.

Қалайша ол оққа тап болып жүр?

Ол үстелдегі құтыларға үңіліп, бәз-бір жарқылдаған қорапшаны қарап тұрған кісіге бұрылып:

- Доктор, сізден білуге рұқсат етіңізші... - деді.
- Өкінішке орай, жоқ, - деп жауап қатты мұңлы да көмескі дауыс, - доктор емеспін. Танысуға рұқсат етіңіз: Ларион Суржанский.

Қонақжай. Алдыңғы бөлмеге шығар есік жабық әрі қалың пердесі де түсірулі, өйткені мұндағы у-шу дауыстар Турбинге жетпеуі керек. Оның жатынжайынан алтын пенселі сына сақал мен екінші жасырақ қырынған біреу, ақыры ақбас қария, ауыр ішік пен бояр бөркін киген ақылды профессор, Турбиннің өз ұстазы жаңа ғана шықты. Елена оларды шығарып салды да, жүзі сазарып кетті. Айтқандары - сүзек, сүзек... және арты жақсы еместен асқан жоқ.

- Жара өз алдына, оған бөртпе сүзек қосылған. Сынап бағаны -қырық,

тағы үстемесі бар... және “Юлия” деп қояды... Жатынжайда қып-қызыл жалын. Тыныштық, сол тыныштықта саты туралы сандырақ, “Бр-рын” деген қоңырау.

- Армысындар, мәртебелі пан мырзалар! - деді кекесіні аралас күбірмен аяғын тақ еткізіп Мышлаевский. Нарттай қызыл Шервинский көзінің қиығымен қарайды. Қара кәстөмі денесіне құйып қойғандай екен, көбелек галстук таққан ақ жейдесі тамаша, аяғында лакталған бәтеңке.

“Крамскөй опералық студиясының артисі” деген куәлігі қалтасында жүр. Сіз неліктен погонсыз жүрсіз? - деп украинша сөзін жалғастырды. Мышлаевский - Владимир көшесінде орыс жалауы желбіреп тұр... Екі дивизия сенегалдықтар Одесса айла-ғында жатыр, сенегалдың үйкүшіктері де сонда дейді... Барындар Украинаға офицер мырзалар, әскери бөлімдер жасақтандар... аналарымыздың аяқ басқан жері үшін!...

- Қарадан қарап маған тиіскенің не сенің?... - деп шамданып қалды Шервинский. - Немене, бәріне мен кінәлімін бе? Менің өзімді де өлтіріп тастауға шақ қалды. Штабтан мен бәрінің ең соңында тура тал түсте шықтым, ол Печерскіден дұшпанның құрамалары көрінген кез.

- Сен - батыр екенсің, - деді Мышлаевский, - алайда жоғары мәртебелі бас қолбасшы бәріңнен бұрын кеткеніне еш күмәнім жоқ. Тура мәртебесі биік пан гетманға ұқсаған шығар, шешенді ұрайын... Өзімді олар қауіпсіз жерін тапқан шығар деген үмітпен алдарқатамын да. Отанға олардың өмірі керек қой. Айтқандай, сен маған олардың, атап айтқанда, қазір қайда жүріп жатқанын нұсқап жібере алмайсың ба?

- Саған оның не керегі бар?

- Неге керегін айтайын. - Мышлаевский оң жұдырығын жұмып, сол қолының алақанына ұрып тұрып: - Егер менің қолыма сол мәртебелі тақсырлар, жақсы мен жайсаң деп жүргендер түссе бар ғой, біреуін сол аяғынан алып, екіншісін оң аяғынан ұстап, бас-тарын жолдың жиек тасына қашан құшырым қанғанша ұрар едім. Ал сендердің штаб арамтамақтарыңды шетінен әжетханаға сүңгіту керек.

Шервинский қызарып кетті.

- Әйткенмен, абай болсаңшы, аузыңды бағып сөйле, өтінемін... деді ол.
- Дегенмен, штаб қызметкерлерін алдымен тастап кеткен кінәздің өзі екенін есте тұт. Екі адыюданти өзімен бірге кетті де, қалғандары тағдырдың тәлкегінде қала берді.
- Сен білесің бе, қазір біздің мыңдаған адамның аштан-аш мұражайда отырғанын. Әйтеуір қолдарында бірер пулемет бар. Петлюрашылар оларды қандалаша қырады ғой. Полковник Найды қалай өлтіргенін білесің бе?... Бірден-бір беріспеген қаһарман еді...
- Маған жармаса бермей, доғар енді!.. - деп шынымен шамда-нып айғай салды Шервинский. - Даусыңды неге сонша көтересің?... Мен де өзін сияқты офицермін!
- Жарайды, мырзалар, тастандар, - деп Мышлаевский мен Шервинскийдің арасына Карась түсті, - түкке тұрмайтын әңгіме. Шынында да, сенің бұған тиісетін не жөнің бар... Тастайық, бұдан ештеңе де шықпайды...
- Тыныш, тыныш, - деп мұная сыбырлады Николка, - бәрі оған естіліп тұр.

Мышлаевский қысылып қыбыжықтап қалды.

- Жарайды, ренжіме, Баритон. Менікі жай ғой. Өзің де бәрін түсініп отырсың..
- Недәуір оғаш...
- Мархабат, мырзалар, ақырын... - Николка сақтықпен іркіліп, аяғымен еденді тықылдатты. Барлығы құлақ түре қалды. Төмендегі Василисаның, қатты бәлкім қарқылдай күлген болар, қатты күлгені күбірлеп жетті. Күлкіге жауап ретінде Ванда қуана саңғырлап бірдеңе айтты. Сосын дауыс сап болып, біраздан кейін қайта даңғырлай жөнелді.

- Ал, бұл қайран қаларлық нәрсе, - деді сөзіне біраз мағына беріп Николка. - Василисада қонақтар бар... Мынадай уақытта қонақ шақыру дегенді қалай түсінуге болады!? Нағыз ақырзаман.

- Иә, Василисаларың бір тип, - деді Мышлаевский.

...Бұл талма түстің кезінде болған еді, бұл кезде Турбин морфий сепкеннен кейін ұйықтап жатқан да, Елена оның төсегі жанында мамықтақта отырғанды. Қонақжайда әскери кеңес болды.

Барлығы осында қонып қалуға бел байлады.

Біріншіден, түнде жақсы құжаттың өзімен жүру де қауіпті. Екіншіден, үйде кара-құраның болғаны Еленаға да жақсы... көмек керек болып қала ма, қайтеді. Ал ең бастысы, мынандай уақытта үйде омалып отырғаннан қонақта жүрген жақсы. Оның үстіне қазір істейтін де еш шаруа жоқ. Ал карта ойнауға болады.

- Сіз ойнайсыз ба? - деп сұрады Лариосиктен Мышлаевский.

Лариосик қызарып кетті, қысылғанынан ойындағысын ақтара салды, карт ойнауды, оның ішінде винтті білетінін, бірақ өте-мөте нашар ойнайтынын айтып ақталды. Тек Житомирде бір салық инспектордың жасағанындай, ойнай білмейсің, деп ұрыспаса болғаны. Ол жақта қасірет шекті, мына жерде жаны түлеп, көңілі көтеріліп келеді, бәрі Елена Васильевнаның арқасы, керемет ғажап жан ғой, пәтерінде жайлылығымен қатар ерекше жылылық бар, бүкіл терезелерге құрылған сарғыш перделердің өзі не тұрады, соның арқасында өзінді сәл де болса, басқа дүниеден аулағырақ сезінесің... Ал басқа дүние, сыртқы әлем былық, қанды, мағынасыз екеніне келісесің ғой...

- Сізден білуге болар ма екен, өлең жазбайсыз ба? - деп сұрады Мышлаевский Лариосиктің жүзіне тесіле қарап.

- Жазамын, - деді қызарақтап сыпайы ғана жауап қатып Лариосик.
- Солай деңіз... Кешіріңіз, сөзіңізді бөлгенім үшін!...
- Былайша айтқаныңызда мағына шамалы... Жарайды, әңгімеңізді жалғастыра беріңіз.
- Иә, мағынасы шамалы, ал біздің жаралы жанымыз осындай сарғыш перделерден тыныштық аңсайды.
- Ал, тыныштық дегенге келетін болсақ бар ғой, сіздің Житомирде қандай екенін білмеймін, ал мұнда, бұл қалада, әлбетте сіз оны таба алмайсыз... Сен шөткенді сулашы, әйтпесе тым шандатып жібердің. Шырақтар бар ма? Теңдесі жоқ. Мұндай жағдайда біз сізді шығушыға жазамыз... Бесеу болып ойнау ең тыныш ойын...
- Николка да марқұм құсап ойнайды, - деп сөз қыстырды Қарась.
- Өй, о не дегенің, Федя. Өткен жолы пештің түбінде кім ойнап еді? Реносқа сен өзің бардың ғой. Неге біреуді күстәналайсың?
- Алабүлік Петлюраның, сарқыншағы...
- Атап айтқанда, сарғыш перденің ішінде өмір сүру керек. Неге екені белгісіз, ақындарға бәрі күледі ғой.
- Бір құдай жар болсын... Сіз неге менің сұрағымды теріс жағынан қабылдадыңыз? Ақындарға қарсы менің ештеңем жоқ. Рас, мен оны оқымаймын...
- Басқа кітаптарды оқып та жарытқаның шамалы ғой, артил-леристердің жарғысы мен рим құқығының алғашқы он бес беті болмаса... Он алтыншы бетке келгенде соғыс басталды да, бәрі тасталды десейші.
- Өтірік айтып отыр, тыңдамаңыз... Сіздің аты-жөніңіз - Ларион Иванович емес пе еді?

Лариосик өзінің Ларион Ларионович екенін баяндап, оған осы қауымның ұнайтынын, мұның қауым да емес, тұтас бір тату отбасы екенін, мұны әкесінің атын қоспай, жай ғана “Ларион” деп айтуды тілейтінін айтты... Әрине, онда да ешкім қарсы болмаса ғана.

- Былайынша, әп-әсем жігіт... - деп сыбырлады Шервинскийге ұстамды Карась.
- Олай болса онда жақынырақ танысайық... Тосырқайтын не бар... Білгіңіз келсе, ол өтірік айтады.
- “Соғыс пен бейбітшілікті” оқығанмын. Нағыз кітап деп, міне, осыны айт... Аяғына дейін оқып шықтым және рақаттана оқыдым. Неге дейсің ғой? Мұны анау-мынау жалаңаяқ емес, артиллерия офицерінің өзі жазып отыр. Бізде ондық. Сіз меніменсіз бе... Король Шервинскиймен... Николка, сен шық
- Тек қана сіздер маған құдай ақына ұрыспаңыздар, - деп өтінді күйгелектене қап Лариосик.
- Ой, о не дегеніңіз сіздің! Немене, біз бәз-бір папуастармыз ба? Сіздің картаңыз көрініп отыр. Житомирде әлгі қарғыс атқыр қазымыр инспектор ұрсып, өзіңізді жерқорқақ қып тастапты ғой... Бізде қатаң мақам қабылданған.
- Кешіріңіздер, о жағына қапа болмаңыздар, - деп үн қатты Шервинский.
- Екі қарға... Иә артиллерия поручигі граф Лев Толстой жазушы болған ғой... Әскери қызметін тастап кеткені-ақ өкінішті... генералға да жететін еді... Айтқандай, онсыз да оның иелігі болған ғой... Зеріккеннен роман жазуға да болатын шығар... алты ай қыс не бітіреді... Иен иелікте бұл оп-оңай. Көзірсіз-ақ.
- Үш қиық, - деп қысыла айтты Лариосик.
- Пас, - деп үн қатты Караев.
- Сіздікі не? Сіз тамаша ойнайсыз. Сізді ұрыспай, мақтау керек. Ал егер үш қиық болса, онда біз төрт қарға дейміз. Иелікке мен өзім де қуана-қуана барар едім...
- Төрт қиық, - деп сөз қосты Николка Лариосиктің картасына қарап.
- Төрт болса, мен пас.
- Пас.

Шырағданның қалтыраған жарығында, шылымның түтіні арасында
Лариосик тағы да алуға кетті.

Мышлаевский мылтықтан патрон суырғандай бір-бірден карта лақтырды.

- Қарғадан к-кішісі, - деді ол әмір беріп, сосын Лариосикті мақтады, -
жарайсың жігіт.

Мышлаевскийдің қолынан карталар үйенкі жапырағындай үнсіз ұшты.
Шервинский жинақы лақтырды. Карась қолы жүрмей тарс еткізіп тастады.
Лариосик күрсініп алып куәлік көрсеткендей, ақырын ғана қойды.

- “Папа-мама”, көргенбіз мұндайды, - деді Карась.

Мышлаевский кенет қып-қызыл болып, картты үстелге лақтырып жіберіп,
көзін Лариосикке жеп қоярдай ежірейтіп шаңқ етті.

- Қандай ғана жын қағып сен менің дамамды соғып жібердің? Ә,
Ларион?!

- Керемет! Га-га-га, - деп ызаландыра мәз болды Карась, -бірсіз қалды
деген осы!

Жасыл үстелдің басында сұмдық айғай-шу басталды, шырақ-тардың от тілі
шайқалып кетті. Николка ысылдап, қолын сілтеп, есікті тақай жауып,
портьерін түсірді.

- Мен Федор Николаевичта король бар екен деп ойлаған едім, - деп
өліктей бозарып әрең сөйледі Лариосик.

- Қалайша олай ойлауға болады... - деп Мышлаевский айғайламауға
тырысты, сондықтан оның тамағынан қырыл ғана шығып, оны бұрынғыдан
бетер сұсты етіп жіберді, - оны сен өз қолыңмен сатып алып, маған жіберіп

едің ғой. Солай емес пе? Ал мына жүрісінді сайтаным білсін! - деп Мышлаевский отырғандарға айнала бұрылып, - ал бұл дегенің... Ол тыныштық іздейді. Ал бір-бірісіз отырмыз - тыныштығымыз осы ма? Санаулы ойын ғой! Басыңа бір салмақ салып көрмедің бе, бұл саған өлең емес.

- Тоқтай тұр. Бәлкім, Карась...

- Бәлкімнің не? Бос сөзден басқа ештеңе де болмайды. Кешіріңіз, тақсыр, сіздің Житомирде осылай ойнайтын шығар. Бірақ ол ойынның не екенін сайтан ғана білетін болар!... Сіз шамданбаңыз, Пушкин мен Лермонтов өлең жазуын жазғанымен, дәл мынадай өнерді ешқашан жасамаған шығар, немесе мысал үшін, Надсон.

- Тыныштал сен. Немене, сонша тарпа бас салып. Ондай-ондай кімде болмайды.

- Осылай боларын біліп ем-ау, - деп міңгірледі Лариосик... -Менің-ақ жолым болмайды.

- Тоқта. Тт...

Сол-ақ екен бірден тыныштық орнады. Алыста көптеген есіктің ар жағында асүйде қоңырау безілдеді. Бәрі үнсіз тына қалды. Өкшелердің тықылы естілді, есіктер ашылып Анюта кірді. Елена-ның басы алдыңғы бөлмеде қылтиды. Мышлаевский үстелдің шұға-сын жұдырықтап тұрып:

- Ертерек сияқты ма, қалай? - деді.

- Иә, ертерек, - деді өзін тінту жүргізу жөнінен білгір маман санайтын Николка.

- Ашайын ба? - деп сұрады мазасызданып Анюта.

- Жоқ, Анна Тимофеевна, - деп жауап қатты Мышлаевский, -шыдай тұрыңыз. - Ыңқылдап ол мамықтақтан көтерілді, - жалпы есікті енді мен ашайын, сіздер әуре болмаңыздар.

- Бірге барамыз, - деді Карась.

- Жарайды, - деп бастады Мышлаевский, сосын бірден тұтас взводтың

алдында тұрғандай қарады, - Сонымен енді. Ана жақта бәрі орынша... Доктордікі - бөртпе, сүзек, тағы басқалар... Лена сен - медбике... Карась сен мұнда студентке жарайсың. Жатынжай жаққа бара бер. Онда шприц бірдеңе бар шығар, соны ұста. Біз көбірекпіз. Ол оқа емес.

Қоңырау дегбірсіз қайталанды, Анюта қайта оралып, бәрі бұрынғыдан да байсалдана қалды.

- Үлгереміз, - деді Мышлаевский шалбарының артқы қалта-сынан ойыншық сияқты кішкентай қара тапаншаны суырып.
- Міне, мұның бекер, - деді күреңітіп Шервинский, - мен саған таңмын. Сен сәл абай болсаң қайтеді. Мына қылығыңмен көшеде қалай жүргенсің?
- Оған алаңдама, - деп байсалды да сыпайы жауап қатты Мышлаевский, - ретін келтіреміз. Ұста мынаны, Николка, жасы-рын есікте немесе желдеткіште ойна. Егер Петлюраның шадияр-лары келсе, кейін тауып алатындай ғып. Қымбат зат, өзіммен Варшавадан келе жатыр... Өзінде барлығы дұрыс па?
- Оған қам жеме, - қатаң әрі асқақ жауап қатты тапаншаны ала тұрып маман Николка.
- Сонымен, - деп Мышлаевский Шервинскийдің кеудесінен түртіп былай деді: - Әнші, қонаққа келгенсің, Карась - медик, Николка - бауыры, Лариосик - пәтерде тұратын студент. Куәлігің бар ма?
- Менің төлқұжатым патша заманынікі, - деді бозарып Лариосик, - ал студенттік билетім Харьковтікі.
- Патшалығыңды құрт, студенттігіңді көрсет.

Лариосик есіктің пердесінен ұстап тұрды да, жүгіріп кетті.

- Басқалары түкке тұрмайды, әйелдер... деді сөзін жалғастырып Мышлаевский, - ал енді куәлік бәріңде бар ғой? Қалталарыңда артық ештеңе жоқ па?.. Ей, Ларион?.. Одан сұрашы, қаруы жоқ па екен?

- Ей, Ларион! - деп дауыстады Николка асханада. - Қаруың бар ма?
- Жоқ, жоқ құдай сақтасын, - деп әлдеқайдан үн қатты Лариосик.

Қоңырау қайталанды, ұзақ, дегбірсіз, тынбай шырылдады.

- Ал, қолдай гөр тәңірім, - деп Мышлаевский қозғалды да, Карась Турбиннің жатынжайына кіріп кетті.
- Карттан таратып қойсаңдар еді, - деді де Шервинский шырақты үрледі.

Турбиндардың пәтеріне кіретін үш есік бар. Біріншісі алдыңғы бөлмеден баспалдаққа шығады, екіншісі әйнекті, Турбиндардың меншікті иелігімен ұласып жатыр. Төменде әйнекті есіктің сыртында қараңғы басты есік, оған бір бүйірден Лисовичтердің есігі шығады, ал дәліз соңғы көшеге шығатын есікті тұйықтайды.

Есік тарсылдап жатыр, төменде Мышлаевский:

- Бұл кім? - деп айқайлады.

Жоғарыда ту сыртынан баспалдақтағы біреулердің сұлбасын сезді бұл. Есік сыртындағы дауыс бәсең шырылдап:

- Қоңырауды қағасың, қағасың кеп... Тальберг -Турбин осында ма? Оған жеделхат бар... Ашыңыз...

“Солай де”, - Мышлаевскийдің басында жылт етті де, ол ауру адамдай-ақ жөтелді. Бір сұлба баспалдақтан ғайып болды. Мышлаевский болтты сақтана ашып, кілтті бұрап шынжырын қалдырып есікті ашты.

- Жеделхатты беріңіз, - деді есікке бір бүйірлей тұрып, бейне бір оны

көлегейлегендей. Сұр қолғапты қол оған кішкентай конвертті ұсынды. Қайран қалған Мышлаевский оның шынында да жеделхат екенін көрді.

- Қолыңызды қойыңыз, - деді ызалы үн есік сыртынан.

Мышлаевский көз жүгіртіп, оның көшеде жалғыз ғана тұрғанын байқады.

- Анюта, Анюта, - деп бронхиттан табан аузында айығып ширақ дауыстады.

Анютаның орнына оған Карась жүгіріп келді. Шаршыдан жыртып берілген бір жапырақ қағазға Мышлаевский “Тур” деп сызып, Карасьқа сыбырлады:

- Жиырма бесің болса, бере ғой...

Есік сартылдап... жабылды.

Естері шыққан Мышлаевский мен Карась жоғарыға көтерілді. Барлығы түгел жиналды. Елена төрткүлді ашып, ойында ештеңе жоқ оқи бастады:

“Лариосикке сұмдық бақытсыздық тап болды. Оперетканың актері Липский...”

- Құдайым-ай, - деп айғайлап жіберді қызарып кеткен Лариосик, - бұл анам ба!

- Алпыс үш сөз, - деп таңдана аһ ұрды Николка - қарашы, айнала түгел жазылған.

- О, тәңірі! - деп дауыстап жіберді Елена. - Бұл не өзі? Аһ, дауыстап оқығаным үшін кешіріңіз, Ларион. Ол жайында мен мүлдем ұмытып кетіппін.

- Бұл не өзі? - деп сұрады Мышлаевский.

- Оны әйелі тастап кеткен, - деп сыбырлады оның құлағына Николка, - дау-дамай содан...

Таудан құлаған тастай тарсылдаған тақыл әйнекті есікті сындыра жаздап пәтерге кірді. Анюта шыңғырып жіберді. Елена бозарып кетті. Тарсылдың сұмдық үрейлі, одағай болғаны соншалық, міз бақпайтын Мышлаевскийдің өңі бұзылып кетті.

Шервинский Еленаны сүйемелдеді, өзі де боп-боз... Турбинның жатынжайынан ыңқыл естілді.

- Есік... - деп шыр ете қалды Елена.

Стратегиялық жоспарынан жаңылып баспалдақпен Мышлаевский төмен жүгірді, оның соңына Карась пен Шервинский тартты, олардан зәресі зәр түбіне кеткен Лариосик те қалған жоқ.

- Бұл енді жаман, - деп міңгірледі Мышлаевский.

Әйнекті есіктің сыртында жалғыз сұлба ерсілі-қарсылы жүгіріп, тарсыл үзілді.

- Кім бұл? - деп гүрілдеді қоймадағы сияқты Мышлаевский.

- Құдай үшін! Құдай үшін... Ашыңыздар, Лисовичпін, мен, Лисович! - деп айғайлады сұлба. - Лисович, мен Лисовичпін.

Василисаға сұмдық қорқынышты. Қызғылт қасқалығымен шағылып тұратын шашы үрпиіп кеткен. Галстугы бір бүйірде жүр, пенжегінің етегі сынған шкәптің есігіндей салбырап кеткен. Көзі жынды адамдікіндей ойсыз да тұнжыр. Ол соңғы сатыда тұрып, кенет теңселіп барып Мышлаевскийдің қолына құлады. Мышлаевский оны әрең ұстап қалды, өзі баспалдақта отырып абдырай айғай салды:

- Карась! Су...

Кешқұрым болатын. Уақыт сағат он бірге барып қалған. Оқиғаларға орай кісі аз жүретін көше әдеттегісінен әлдеқайда бұрын қаңырап бос қалған-ды.

Қырбықтап қар жауып тұр, оның ұлпасы терезенің сыртында біркелкі қалықтап, табанжол жиегіндегі ақ қарағанның бұтағына қонып жатыр. Жазда Турбиндардың терезесін қараңғылап тұратын қарағандар өзінің қар салпыншақтарымен бұрынғыдан да мүлги түскен.

Түс әлетінен басталған сүйкімсіз кеш жүректі сорып, жаман-шылыққа ұрындырмақ па, қалай. Электр неге белгісіз жарығын жартылай ғана беріп тұр, Ванда түсте мимен азықтандырған еді. Ми дегенің нашар тағам, ал оны Ванданың әзірлеуінде тіпті ауызға салуға болмайды. Мидың алдында сорпа болған, Ванда оған өсімдік майын құйған-ды, тұнжыраған Василиса сондықтан да үстел басынан түк ішпегендей болып тұрды. Кешкісін қыруар қарбалас тірлік және барлығы жайсыз, ауыр шаруалар қаумалады. Асханада ас үстелі төңкеріліп, сирақтары көкке қарап қапты, Лебедь-Юрчиктің пәшкесі еденде жатыр.

- Сен ақымақ, - деді Василиса әйеліне.

Ванданың өңі бұзылып, шабаланып шыға келді.

- Сенің ынсапсыз оңбаған екеніңді баяғыда-ақ білгенмін. Соңғы кездегі жүріс-тұрысың мен тәртібіңе геркулес діңгегі де жетпей қалды.

Василиса оны ызалағаннан қиғаштай кеп бетіне бар құлашымен періп кеп жіберіп, буфеттің бір бұрышына сарт етіп соғылатындай еткісі-ақ келді. Онымен де қоймай, тағы да төмпештеп тыриған қу сүйек мына тірі аруақтың үні әбден өшіп, жеңілгенін мойын-дағанша соқсам ба екен деп кіжінді. Енді қайтсын, Василиса сорлы соры қайнап, әбден титықтап бітті, ертеден қара кешке дейін өгіздей өкіріп жұмыс істейді, сондықтан үй ішінде өзін сыйласа, тыңдаса екен дейді. Алайда тісін шықырлатып Василиса өзін ұстай білді, Вандаға тарпа бас салып тапап тастаудың

қауіпсіз емес екенін сезді.

- Мен қалай айтсам, солай жаса, - деді тісінің арасынан сыздық-тата сөйлеп Василиса, - түсінсеңші буфетті орнынан жылжытуы мүмкін ғой, сонда не болды десейші? Ал мынау ешкімнің де ойына келмейді. Қалада барлығы осылай жасайтын көрінеді.

Ванда оған бағынып, екеулеп іске кірісті - үстелдің ішкі жағына қағаз ақшаларды кнопкамен қадап, тізе бастады.

Ұзамай үстелдің ішкі беті гүлденіп, арнайы жасалған жібек кілемнен аумай қалды.

- Ыңғайсыз екен, - деді Ванда, - қағаз кажет, үстелді аудару керек.

- Аударғың келсе аудар, қолың үзіліп түсіп қалған жоқ қой, -деп қырылдай жауап қатты Василиса, - барлығынан айырылғанша үстелді төңкеріп қойған дұрыс. Қалада не болып жатқанын естідің ғой. Бұлар большевиктерден де жаман. Жаппай тінту жүріп жатыр, қайда да офицерлерді іздейтін көрінеді.

Кешкі сағат он бірде Ванда асүйден самауыр әкеліп, пәтердегі жарық атаулыны түгел сөндірді. Буфеттен қатқан нанның қапшығы мен жасыл сырдың бір басын алып шықты. Үстелдің үстінде салбыраған үш ұялы люстраның біреуінің ғана шамы жанып, көшеде қызғылт жарық жылтырайды.

Василиса офицер бөлкесінің бір турамын шайнап отыр, ал жасыл сыр жынына тиіп оны жыларман қылды, бәз-бір алып-жұлып бара жатқан тіс ауруы сияқты. Әрбір кесегін тістегенде шашылатын жүрек айнытар ұнтақ ауыздан ағып пенжектің омырауы мен галстукты былғайды. Өз жанын азапқа неге салып отырғанын түсінбей, Василиса қабағының астымен күйсеп отырған Вандаға қарап қояды.

- Осылардың бәрі кез келген жерден су жұқпай шыға келетініне таң қаламын, - деді Ванда назарын төбеге аударып, - бұл жолы біреуі өлетін шығар деп ойлап едім. Жоқ, барлығы аман оралды. Қазір пәтері толы офицерлер.

Басқа уақыт болса, Ванданың сөзі Василисаға ешқандай әсер етпес еді, ал қазір жаны уайым-қайғы мен өртеніп тұрғанда, жоғарыдағылар төзуге болмайтын жексұрындар боп көрінді.

- Мен саған таңданамын, - деп жауап қатты ол көңілі бұзылмас үшін көзін басқа жаққа аударып, - шын мәнінде олардың дұрыс жасап отырғанын сен жақсы білесің ғой. Қаланы анау сұмырай-лардан (Василиса даусын бәсеңдетіп) біреу болмаса біреу қорғауы керек қой... Және сен олар оңай құтылды деп ойлайсың... Менің ойымша, ол...

Ванда сүзіле қарап, басын изеді.

- Мен өзім, өзім-ақ соны бірден болжағанмын... Әрине, ол жараланып жатыр...

- Міне, демек, қуанатындай ештеңе жоқ - сен болсаң, “су жұқпайды, су жұқпайды” дейсің.

Ванда ернін жалады.

- Мен оған қуанып тұрғаным жоқ, қалай аман қалады дедім ғой, ал енді мен мына қызықты білгім келеді, құдай басқа бермесін, егер біреулер келіп сенен үй комитетінің төрағасы ретінде мынау жоғарыдағылардың кімдер деп сұрай қалса не дейсіз. Олар Гетманда болып па еді? Оған не жауап айтасың?

Василиса қабағын түйіп, көзінің қиығымен қарады.

- Ол доктор деп айтуға болады ғой... Түптеп келгенде, мен қайдан білемін, оның қайдан екенін?

- Міне, мәселенің өзі сол қайдан екенінде ғой...

Осыны айтқан кезде алдыңғы үйден қоңырау шылдырлады. Василиса бозарып кетіп, Ванда тарамыс мойнын бұрды.

Василиса мұрнын бір тартып, орындықтан атып тұрып, былай деді:

- Білесің бе менің не ойлағанымды? Бәлкім, жүгіріп барып Турбиндарды осында шақырып келермін?

Ванда жауап қайтарып үлгермей, қоңырау сол сәт қайта безілдеді.

- Аһ, құдайым-ай, - деп үрейлене міңгірледі Василиса, - жоқ, барып келу керек.

Ванда үрейлене қарап, оның соңынан қозғалды. Пәтердің ортақ дәлізге шығатын есігін ашты. Василиса дәлізге шықты, суық бетке ұрды, қорқыныштан аташтай болған көзі алайып, Ванданың сопақ жүзі көрінді. Оның тас төбесінен жалтыраған шарашықтағы электр қоңырау шылдырап тұрып алды.

Бір сәт Василисаның ойы Турбиндардың әйнекті есігін тақыл-датуға кетті - біреуі бірден шыға қалса, онша қорқынышты болмас еді деп топшылады. Сонда да оны істеуге батпады. Кенет біреуі “Сен неге тарсылдатасың, ә? Немене, бірдеңеден қорқасың ба?” деп дүрсе қоя берсе қайтеді. Оның үстіне бұл олар емес шығар деген бір әлсіз ой тағы да қылаң берді...

- Кім... бұл? - деп әрең әлсіз ғана сұрады Василиса.

Табан аузында кілт тесігінен Василисаның кіндік тұсына қарлығыңқы дауыс дыбыс берді, ал Ванданың төбесінен қоңырау тағы да безілдеді.

- Аһ, құда... - деп аһ ұрды Ванда.

Василиса сіресіп қалған қолымен болтты бұрап, ілмекті ашып, шынжырды қалай сыпырғанын өзі де білмей қалды.

- Шапшандат... - деді тесіктегі дөкір дауыс.

Көшедегі қараңғылық Василисаға сұрғылт аспанның бір пұшпағы болып көрінді де, қарағанның шеті болып, ұлпа қарымен қарады. Есіктен небары үшеу ғана кірді, бірақ Василисаға олар әлдеқайда көп болып көрінді.

- Білуге мүрсат етіңіздер... қандай себеппен жүрсіздер?

- Тінту жүргіземіз, - деп жауап қатты қасқырдай арсылдаған дауыспен алдыңғы және салған бетте-ақ Василисаға төне түсті. Дәліз ашылып, жарық түскенде сығалаған Ванданың беті мейілінше опаланғаны аңғарылды.

- Онда қалауларыңыз білсін, кешіріңіздер, - деген Василисаның даусы құмыға күңгірлей шықты, - мүмкін мандаттарыңыз бар шығар? Мен, былайынша, бейбіт тұрғынмын... маған неге келгендеріңізді түсінбеймін. Менде ештеңе, - Василиса осы арада украинша бірдеңе айтқысы кеп, - жоқ, нема, - деді.

- Ал, оны көрерміз, - деді алғашқы алпамса.

Есіктен енгендердің екпінімен Василиса ұйқыдағыдай қимылдап, оларды түсінде көріп отырғандай сезінді. Бірінші кірген кісідегінің бәрі, неге екені белгісіз, қасқырдікі болып көрінді Василисаға. Беті сопақ, көзі тереңнен жылтиған кішкентай, жүзі сұп-сұр, мұрты тікірейіп, ұстара тимеген самайы кеуіп қалған айдалған жер сияқты, көзін де қызық қайшылайтындай, қабағының астымен сүзе қарайды, мынау аядай тар жердің өзінде

қорбандап, қар мен шөпке жаралған ғана тіршілік иесі екенін аңғартып қалды. Оның тілі де біртүрлі, орыс пен украин сөздерін араластырып қате сөйлейді. Мұндай тіл Етекте, Днепр жағасында болып жүретін қала тұрғындарына таныс, олар оны жазда айлақтың жүкшығырлары шыр айналып ысқырған кезде, алба-жұлба адамдар кемелерден қарбыз түсіретін шақта естиді. Қасқырдың басында папаха, оған жапырақша зероқамен жапсырылған көк шүберек бір жағына қисайып тұр.

Екіншісі - бір дәу. Бойымен Василисаның алдыңғы бөлмесінің төбесін тірейді. Ол әйелдердің шат жүзін елестететіндей толық қызыл шырайлы, жап-жас, беті жып-жылтыр, әлі мұрты да тебіндемеген. Оның басындағы құлағын қаракүйе шұрық-шұрық тескен шлық, үстінде сұр шинель, табиғи емес кіп-кішкентай аяғында сұмдық ескі аяқкиім.

Үшіншісі екі танауын да жегі жеген пұшық мұрын, жырық ерні тігілген, жырым-жырым. Басында қызыл жиекті, кокарданың орны бар ескі офицер фуражкесі, үстінде жасыл тартқан жез түймелі қос өңірлі көне солдат мундирі, қазыналық сұр шұлық киген аяғында шабата, оны қара шалбарының балағы тіпті жаппайды да. Оның жүзі шам жарығында екі түсті-балауыз-сары және күлгін болып көрінеді, көзі тұнжырап ызалы көрінеді.

- Көреміз, көреміз тінтіп, - деп қайталады қасқыр, - мандат та бар.

Осыны айтып ол шалбарының қалтасына қол салып, умаждалған қағазды алып шығып, Василисаның бетіне түртті. Оның бір көзі Василисаның жүрегіне қадалып, екінші сол жақ қылилауы бір орнында тұрмай, ауызүйдегі сандықтарды тесіп барады.

Төрт бүктелген штампылы қағазда “1-Сече куренінің штабы” деген жазу тұр. Одан кейін сия қарындашпен арбита айдақтатып: “Алексеев еңісі бойындағы №13 үйдің тұрғыны Василий Лисович-тың үйінде тінту жүргізу жүктеледі, қарсылық жасаса атылады. Штаб бастығы Проценко Адъютант Миклун” деп жазылған. Сол жақ төменгі бұрышта анық көрінбейтін көк мөр тұр.

Василисаның көзінде тұсқағаздың жасыл гүлдестелері бұлаң қақты да,

қасқыр қағазды қайта жұлып алған кезде тілге келді:

- Рұқсат, қалауларыңыз білсін, бірақ менде ештеңе жоқ.

Қасқыр қалтасынан машина майымен майланған қара браунингін алып Василисаға бағыттады.

Ванда “Аһ!” деп ақырын шар ете қалды. Машина майынан жылтыраған ұп-ұзын браунинг беті быт-шыттың қолында да тұрды. Василиса тізесі бүгіліп сәл шөгіп, еңсесі түсіп кетті. Электр жарығы, неге екені белгісіз, қуанғандай жарқырап кетті.

- Пәтерде кім бар? - деп қырылдай сұрады қасқыр, - уақыт жоқ.

Дәу дереу сандықты қорапша құсатып аударып салды, ал беті быт-шыт пешке зып берді. Тапанша жасырылып, жұдырығымен ол қабырғаны соқты, ұрғылап пештің жапқышын ашып, кішкентай қақпақшадан жылу лебі есті.

- Қару бар ма? - деп сұрады қасқыр.
- Қайдағы қару, аяй көріңіздер, шын айтып тұрмын...
- Бізде ондай жоқ, - деп бір деммен растады оны Ванданың көлеңкесі.
- Дұрысы, өзің айтқын, әйтпесе, көріп тұрсың ғой, атыласың, -деп сеспен сендіре айтты қасқыр.
- Құдай-ау... ол қайдан келеді?

Кабинетте жасыл шам жанды да, суреттен Александр II шойын жаны күйзеліп әлгі үшеуге қарады. Кабинеттің жасыл аясында Василиса өмірінде тұңғыш рет бас айналып талықсып кетудің не екенін білді. Үшеуі де әудегеннен-ақ тұсқағаздарды тіміскілеуге кірісті. Дәу ойыншық құсатып, кітаптарды буда-будасымен лақ-тыра бастады, алты қол қабырғаларды сыйпалай жүріп тықыл-датуға кірісті... Түп... топ деп тұншыға үн қатты

қабырға. Ойлама-ған жерде құпия қойманың қаңылтыры “түк” деп сыр беріп қойды. Қасқыр көздерге қуаныш ойнап шыға келді.

- Мен не айтып едім? - деп күбір етті ол үнсіз ғана. Дәу мамықтақтың былғарысын жырта-мырта оған аяғымен шығып, төбеге дейін көтерілді, оның қолынан бірдеңе сыпырылып, сықырлап, саусағының арасында сынып, ақыры ол қаңылтырды жұлып алды. Боялған қағаз пакет қасқырдың қолына түсті. Василиса теңселіп барып қабырғаға сүйенді. Қасқыр басын шайқап өлі мен тірінің арасындағы Василисаға қарап ұзақ тұрды.

- Сенің мұның не, сұмпайы, - деді ол ашынып, - енді қалай? Жоқ, жоқ деп азар да безер болып едің, қаншықтың құйыршығы. Жоқ деп безектеп, ақшаны тағы қабырғаға жапсырасың, ә? Сені өлтіру керек болады!

- О не дегеніңіз? - деп шар ете қалды Ванда.

Василисаға аяқ астынан оғаш бірдеңе тап болды, соның салдарынан ол кенет қалшылдай күлді кеп, күлкісі және сұмдық, өйткені оның көгілдір көзінде үрей ойнақшып, ерні мен мұрны және беті ғана күлді.

- Мырзалар, аяй көріңіздер, біз қайдан білейік, ешқандай декрет болған жоқ. Мұндағылар кейбір банк қағаздары мен ұсақ-түйек заттар... Ақша аз... Маңдай термен табылған ғой... Қазір бәрібір патша ақшасы жүрмейтін болған жоқ па?

Василиса сөйлей тұрып, қасқырға қарап қояды, бейне-бір ол сұмдық таңданыс туғызғандай.

- Сені тұтқындау керек еді, - деп ескерте айтты да, қасқыр пакетті бір сарт еткізіп, жыртқық шинелінің түпсіз қалтасына сүңгіте салды. - Енді, жігіттер, жәшіктерге кірісіңдер.

Василисаның өзі ашып берген жәшіктен буда-буда қағаздар, мөрлер, суреттер, қаламдар, портсигарлар қаптап шықты. Қағаз-дар жасыл кілем мен үстелдің қызыл шұғасына шағылып, суылдап еденге жайылды. Жырық себетті төңкеріп тастады. Қонақжайда қабырғаларды көңілсіз тықылдатқан болды. Дәу кілемді жұлып алып, еденге таптап еді, одан паркетте күйдіріп

басқандай із қалды. Түнге қарай электр шамдары жарқырай жанып, айналаға көңілді нұр себездеп, грамофонның гүлдері жалтырап кетті. Василиса аяғын тарпылдатып үшеудің соңынан салпылдап ерді де жүрді. Оны бір селқос сабырлылық билеп, ойы орамды өрбіп жатқандай көрінді. Жатынжайда тұтқиылдан опыр-топыр болды да қалды, айналы шкәптан көрпелер мен ақжапқыштар сырғып түсіп, матрац төңкеріліп, асты үстіне шықты. Кенет дәу тоқтай қап, төменге көз тастап жайнап кетті. Аударып-төңкерілген кереуеттің астында Василисаның сужаңа шеврон бәтеңкесі лактелген тұмсығы жалтырап менмұңдалап жатыр екен. Дәу мырс етіп, қысыла Василисаға қарады.

- Жақсы бәтеңке екен, - деді ол жіңішке даусы шиқылдай шығып, - бәлкім, ол менің аяғыма шақ кеп қалар.

Василиса қандай жауап қайтарарын ойланып болғанша дәу еңкейіп, бәтеңкені қолына алып, сипап та үлгерді. Василиса дір ете қалды.

- Бұл таза былғары, мырзалар, - деді ол өзі де не айтқанын аңдамай.

Қасқыр оған жалт бұрылды, ақи көзінде ащы ыза ұшқыны жарқ етті.

- Өшір үніңді, жексұрын, - деді ол тұнжырай. - Өшір үніңді! -деп қайталады аяқ астынан шамданып. - Сен бізге атып тастамағанымыз үшін қайта рақмет айт, қазынасын жасырған ұры мен бұзыққа аяушылық жоқ. Сен былқ етпе, - деді аппақ шөлмектей боп бозарып кеткен Василисаға тепсініп, көзінен зәрлі ұшқын шашып. - Дүние-мүлікті жинап, бетіңді сартабақтай етіп, шошқадай семіріп сендер отырғанда қайырымды жандардың шоқпыт киіп жүргенін көресіңдер ме? Қарашы, оның аяғы үсіп, ұлтарылған ескі аяқ киіммен жыртық шинель киіп окопта жатқанда, сендер грамофон ойнатып, шәлиіп пәтерде отырарсыңдар. У-уй, шешенді... - деп кіжінген оның ойында Василисаны құлақ-шекеден періп жіберу бар еді, бірақ қолын тартып алды. Өйткені “Сіздікі не?...” деп Ванданың жандаусы шықты. Қасқыр бір көрмеге тәп-тәуір Василисаны соғып жіберуге батпай, тек жұдырығымен кеудесінен нұқыды. Өң-түс жоқ Василиса теңселіп кетіп,

көкірегі қапа-шерге толып, қатты жұдырықтан кеудесінің ауырғанын сезді.

“Революция дегенің міне осы, - деп ойлады ол өзінің қызғылт маңдайлы жинақы басымен, - айтары жоқ. Бұлардың бәрін шетінен дарға асу керек еді, енді кеш...”

- Василько, аяғыңа киіп ал, - деді дәуге қасқыр жылы шыраймен қарап. Анау серіппелі матрасқа жайғасып, ескі аяқ киімін сыпырып тастады.

Бәтеңке көпірген сұр шұлықпен сыймады, тым қалың болды. “Казакқа носки тауып бер”, - деп қасқыр Вандаға алая қарады. Әйел заматта жүресінен отыра қап сары шкәптің тартпасынан керек затты алды да берді. Дәу бақайлары қып-қызыл аяғын ашып, сұр шұлықты сыпырып тастады да жаңа носкиді киіп алды. Сонда да аяғы бәтеңкеге әрең сыйды, сол жағының бауы үзіліп те кетті. Балаша қуанып, жымыған дәу оны да жалғап байлап алып, орнынан тұрды. Сол сәт үйдегі бес адамның онсыз да ширыққан қарым-қатынасында бірдеңе бырт етіп үзіліп кеткендей болды. Іздерін бағып, бірінің соңынан бірі жүрген олардың арасында қарапайымдық орнады. Жырық дәудің аяғындағы бәтеңкені көріп, Василисаның шегеде ілулі тұрған шалбарына бас салды. Қолжуғыштың қасында ілулі тұрған шалбарын алғанға бірдеңе дей ме екен деп қасқыр Василисаға тағы да күмәндана қарады.

Бірақ Василиса да, Ванда да ештеңе айтқан жоқ, екеуінің де жүзі бозарып, көздері аташтай боп кеткен тек. Жатынжай дүкендердің дайын киімдер үйілген бұрышына ұқсап қалды. Жырық алабажақ алба-жұлба жалғыз дамбалмен ғана қалып, шалбарды жарыққа ұстап қарап тұрды.

- Қымбат бұйым, шевиот... - деп мыңқылдаған ол көк мамықтаққа отырып, шалбарды кие бастады. Қасқыр кір жейдесін Василисаның сұр пенжагіне ауыстырды және оның қалтасынан бәз-бір қағаздар суырып, “Мына қағаздарыңды өзің ал, мырза, бәлкім керегі бар шығар” деп Василисаға берді. Үстел үстінен глобус тақылеттес, цифралары қалың ғып қарамен римше жазылған шыны сағатты алды.

Қасқыр шинелін кигенде оның қойнындағы сағаттың қалай жүріп тықылдағаны естіліп тұрды.

- Сағат қажет зат. Сағатсыз қолың жоқ сияқтысың, - деді жырыққа қасқыр, Василисаға қатысты бұрынғысынан жұмсарып, - түнде қарап, уақыттың қанша екенін білу теңдесі жоқ нәрсе.

Сосын қайта қозғалып, жатынжай арқылы кабинетке келді. Василиса мен Ванда артында қатар жүріп отырды. Кабинетте қасқыр көзін қайшылап, бірдеңе ойлап қалды да, Василисаға:

- Мырза, сіз бізге қолхат беріңіз, - деді, бәз-бір ой мазасын кетіріп тұрған сыңайлы, қабағы түйіліп, маңдайы қыртыстанып кетті.

- Қалайша? - деп күбір етті Василиса.

- Бізге заттарыңды бергенің туралы қолхат, - деп түсіндірді қасқыр.

Василисаның түсі бұзылып, құлақ-шекесіне дейін қызарып кетті.

- Бірақ қалай... Мен өз... (Ол: “Мен қалай тағы да қолхат беремін” деп айғай салғысы келді, бірақ аузынан бұл сөздер емес, басқасы шықты) сіздің өзіңіз қол қойып беруіңіз керек еді ғой...

- Ой, сенің жоқтауыңды бір-ақ асыру керек екен, - ызалана-ойлана жауап қатып қасқыр, - иттей ғып сабау керек еді. У-у, қанішер...

Білемін сенің не ойлайтыныңды. Білемін. Егер биліктерің қайтып келсе, бізді шыбындай қырап едіңдер. У-у, сенімен оңай келіспей-тініміз көрініп тұр. Жігіттер, кәне оны қабырғаға қойыңдар. Өй, сазайын берейін бір.

Терісіне сыймай ашуланған ол Василисаны қабырғаға тықсырып,

алқымынан сығып жібергенде ол қызарып кетті.

- Ай! - деп үрейлене шыңғырып жіберген Ванда қасқырдың қолына жармасты. - Сіздікі не? Аяп кешіре көріңіз... Вася, жаз, жазсайшы...

Қасқыр инженердің кеңірдегін босатты да, серіппенің үстінде тұрғандай екінші жаққа ыршып түсті. Василиса мамықтаққа қалай отырып қалғанын өзі де аңғарған жоқ. Қолы дір-дір етеді. Блокнот-тың бір парағын ажыратып алып қаламын сияға матырды. Тыныш-тық орнады, сол тыныштықта қасқырдың қалтасындағы шыны глобустың қалай тық-тық еткені естіліп тұрды.

- Қалай жазу керек? - деп сұрады Василиса әлсіз қырылдаң-қыраған үнмен.

Қасқыр ойлана қалып, көзін жыпылықтатты.

- Жаз... сече курені штабының өкімімен... Мынадай, мынадай заттарды тұтас тапсырдым... деп жаз... санын көрсет, размеріне дейін...

- Размері дейді... - деп шаңқ ете қалып Василиса табанда аузын жиып ала қойды.

- ...Тінткенде тапсырдым. Ешқандай қояр кінәм жоқ... сондықтан қолымды қоямын.

Осы арада Василиса батылдығының соңғы сарқындысын жинап, көзін басқа жаққа бұрып:

- Кімге берілді деп жазайын? - деп сұрады.

Қасқыр Василисаға күмәндана қарады, бірақ зығырданы қайнап тұрғанын білдірмей, күрсінуге тынды.

- Жаз: Бүтін қалпында Немоляка (ол ойланып жырыққа қарады) ...
Кирпатый және атаман Ураган алды деп жаз.

Василиса қағазға көзі кілегейлене қарап оның айтқанын жазды. Талап еткенін жазып, қолының орнына қалтылдап “Василиса” деп, қағазды қасқырға ұсынды. Ол парақшаны алып, оған шұқшия қарады.

Сол кезде алыстан жоғарыдағы баспалдақта әйнекті есік сартылдап, біреулердің аяқ дүрсілі естіліп, Мышлаевскийдің гүрілдеген даусы шықты.

Қасқырдың өңі кілт өзгеріп, күреңітіп кетті. Серіктері де қипақтап қалды. Қасқыр сазара қалып, ақырын ғана: “ша” деп айқай салды. Қалтасынан браунингін алып, Василисаға кезеп, ол қапаланып жымыған болды. Есіктің сыртында дәлізде аяқ тырпылы, дауыстар естілді. Сосын болттың қалай тарсылдап, есіктің жабылғаны білінді. Жүгірген дыбыстар шығып, ерлердің күлкісі келді құлаққа. Осыдан кейін әйнекті есік тағы да сарт етіп сап болған қадамдар жоғары қарай өрлеп, барлығы тынды. Жырық алдыңғы бөлмеге шығып, есікке құлағын төсеп, тың тыңдады. Ол оралған соң қасқырмен көп мағыналы көз алмасып, барлығы қысылып-қымтырыла ауызүйге шықты. Алдыңғы бөлмеде дәу тар бәтеңкедегі бәшпайларын қимылдатып:

- Суық болады-ау, - деді.

Ол Василисаның галошын да киіп алды.

Қасқыр Василисаға бұрылып көзі алақтап жұмсақ үнмен тіл қатты:

- Сізге, мырза, тағы бір... Біздің сіздерде болғанымыз жөнінде тіс жармайсыз. Егер біз жайында бәз-біреуге шағымданатын болсаңыз, жігіттеріміз жоқтауыңызды бір-ақ асырады. Таң атқанша пәтеріңізден шықпайсыз, ол үшін қатаң жазаланасыз...

- Кешірім сұраймыз, - пұшық мұрын жырық мыңқылдаған дауыспен.

Қызыл шырайлы дәу ештеңе айтқан жоқ, тек Василисаға қымсына қарап, жалтыраған галошына қуанып, көз қиығын салып қояды. Василисаның есігінен шығып, дәліз арқылы олар сыртқы есікке беттеді, неге екені белгісіз, аяғының ұшымен басып, бірін-бірі итермелей ұмтылды сыртқа олар. Ысырмалар сартылдап, қара аспан тұнжырай түсті, Василиса да тоңған қолымен болттарды бекітті, басы айналып, қас пен көздің арасында ол түс көріп тұрғандай сезінді өзін. Табанда жүрегі аяғының басына түсіп, сосын жиі-жиі дүрсілдеді. Ауыз үйде Ванда өксіп жылады. Ол сандыққа құлап, басын қабырғаға соғып ап, бетін жас жуып кетті.

- Құдай-ау! Бұл не өзі? Құдай-ау, құдай! Вася! Тапайдың тал түсінде, бұл не сұмдық? Не болып барады бұл дүние...

Василиса оның алдында жапырақтай қалтырады, өңі әбден бұзылып кеткен.

- Вася, - деп шарылдады Ванда, - сен білесің бе... Бұл ешқандай штаб та, полк та емес. Вася! Бұлар бандиттердің өзі!

- Мен өзім, өзім де түсіндім, - деп міңгірледі Василиса өкінішпен қолын жайып.

- Тәңір-ау! - деп ышқынды Ванда. - Тезірек жүгіру керек, табан аузында, табан аузында хабарлау керек, ұстасын оларды. Ұстау керек! Аспан әміршісі! Күллі нәрсемізді құртты! Бәрін, бәрін тонап кетті ғой. Тым құрса бәз-біреу, бәз-біреу қол ұшын берсе ше... Ә! - Ол дірілдеп-қалшылдап, сандықтан сырғып, еденге түсіп, екі қолымен бетін басты. Шашы жалбырап, кеудешесінің артқы түймесі ағытылып кеткен.

- Қайда, қайда бару керек? - деп сұрады Василиса.

- Құдайым-ау, штабқа, бастығына бармайсың ба? Арыз беру керек. Тезірек. Бұл не басынғандық!?

Василиса бір орнында жыбырлап тұрды да, кенет есікке тұра жүгірді. Ол шыны бөгетке соғып, салдыр-күлдір еткізді.

Шервинский мен Еленадан басқасының бәрі Василисаның пәтеріне топырлады. Боп-боз болып Лариосик есіктің аузында тұр. Мышлаевский аяқтарын алшайтып беймәлім келермендер қалдырып кеткен ескі аяқ киім мен шокпыттарға қарап тұрды да, Василисаға бұрылды.

- Жоғалды деп жазыңыз. Бұлар бандиттер. Өздеріңіздің тірі қалғандарыңыз үшін құдайға тәубе деңіз. Шынын айтқанда, мен сіздердің оңай құтылғандарыңызға таңғалып тұрмын.
- Құдая, олар бізге не істемеді дейсің! - деп шырылдады Ванда.
- Олар мені өлтіреміз деп қорқытты.
- Қайта өлтірмегеніне рақмет. Бұндайды өмірімде бірінші рет көріп отырмын.
- Таза, із тасталмай жасалған, - деп ақырын ғана қостады Карась.
- Енді не істейміз?.. - деп қалшия тұрып сұрады Василиса. -Тұра жүгіріп арыздану керек пе?.. Қайда арызданамын? Құдай үшін, Виктор Викторович, ақыл беріңізші.
- Ешқайда да арыздануыңызға ақыл бермес едім, - деді ол. -Біріншіден, оларды ұстай алмайды, бұл бір деңіз. - Ол ұзын саусағын бүкті. - Екіншіден..
- Вася, есінде ме, олар шағымдансаң-ақ өлтіреміз деп еді ғой...
- Жарайды, ол қоқан-лоққысы түкке тұрмайды. - Мышлаевский қабығын түйді. - Ешкім де өлтірмейді, бірақ оларды ұстай алмайды деймін, ұстауға да ешкім шықпайды, екінші, - деп ол екінші саусағын бүкті, - сізге не әкеткенін де жазу керек қой, айтуыңызша, алғандары патша ақшасы... Ал енді, сіз олардың әлгі штабына шағымданғанда осыны айтсаңыз, екінші рет тінту жүргізбесіне кім кепіл!?
- Ол мүмкін, әбден мүмкін, - деп растады білгір маман Николка.

Талып қалғанда су құйып тірілтіп алып, әбден сілесі қатқан

Василисаның басы салбырап кетті. Ванда маңдайшаға жабысып, ақырын жылап, жұрттың бәрінің көңілі бұзылды. Лариосик есік аузында ауыр күрсініп, тұнжыр көзін телміртті.

- Міне, әркімнің өз қайғысы бар, - деп күбірледі ол.
- Олар немен қаруланыпты? - деп сұрады Николка.
- Құдайым-ау! Екеуінде тапанша, ал үшіншісінде... Вася, үшіншісінде ештеңе болған жоқ қой?
- Екеуінде тапанша, - деп әлсіз ғана растады Василиса.
- Қандай тапанша екен? - деп іскерлікпен білгісі келді Николканың.
- Ол жағын мен білмеймін ғой, - деп күрсіне жауап қатты Василиса, - олардың системасын қайдан айырайын. Біреуі үлкен қара, екіншісі кішкентай шынжырлы, ол да қара.
- Шынжыр бау, - деп күрсінді Ванда.

Николка қабағын түйіп Василисаға құс құсап қырынан қарады. Ол орнында тыпыршып, сосын байыздамай қозғалып, шалт қимылдап есікке барды. Лариосик салпаңдап оның соңынан ерді. Николканың бөлмесінен шынының сыңғыры естіліп, оның көкірегі қарс айырылып, жылағанында Лариосик асханаға да жеткен жоқ еді. Ол тура Николканың бөлмесіне тартты. Бөлменің шамы жарқырап жанып тұр, ашық желдеткіштен суық келіп тұр, әйнекте Николка терезенің жақтауынан тайып кеткенде тізесі тиген үңірейген үлкен тесік. Николканың көзі бір орнында тұрмайды.

- Қалайша? - деп баж еткен Лариосик қолын жайып, - Мынау барып тұрған сиқыршылық қой!

Николка бөлмеден жұлқына шығып, кітап бөлме, асүй арқылы есі шыға “Никол, Никол, баскиімсіз қайда барасың? Тәңірім-ау, тағы да не болып

қалды?...” деп шырылдаған Анютаның қасынан ата жөнелді. Сенек арқылы аулаға жүгіре шықты. Анюта шоқынып сенектің ілмегін салып, асүйге жүгірді де, терезеден үнілді, алайда Николка қас қағымда көзден ғайып болды.

Ол солға кілт бұрылып, төмен жүгіріп, қабырғалар арасындағы үңгірге кіретін жолды жауып тұрған күртіктің алдына кеп тоқтады. Күртіктің мұрты да бұзылмапты. “Ештеңе түсінсем бұйырмасын”, - деп өкіне міңгірледі Николка, сосын батылданып күртікке ұмтылды. Өзін ол тұншығып кететіндей сезінді. Ол қарды ұзақ қопарды, пысқырды, түшкірді, түкірді, ақыры қарлы бөгетті бұзды. Сөйтіп үсті-басы аппақ қар болып шатқал үңгірге кірді де, жоғарыға қарады. Жоғарыдан өз бөлмесінің қатерлі терезесі түбіндегі шоқпарбастанып тұрған сом шегелерді іздеді, олар тұр, бірақ қорапша жоқ.

Бәлкім, ілгегі үзіліп түсіп қалған шығар деген ақтық үмітпен Николка әлсін-әлсін құлап, тізесін жыртып сынған кірпіштерді сипалап, айнала іздеп қорапшаны таппады.

Осы арада Николканың басына жарық түсті. “А-а” деп айғайлап жіберген ол шатқал үңгірді көше жақтан жауып тұратын албарға қарай етпеттеп жатты. Жер бауырлап жетіп, албарды қолымен түртіп көрсе, тақтайлардың арасы ашылып, қап-қара тесік қап-қара көшеге қарап тұр. Бәрі де түсінікті болды. Олар үңгірге апаратын тақтайларды кесіп, осы арадан зат қоймасы арқылы Василисаға тікелей түсуді ойластырса керек, бірақ терезенің тортеміріне тап болған да.

Үсті-басы аппақ Николка асүйге үнсіз кірді.

- Тәңірі-ау, кел сәл тазалап жіберейін, - деп шыр ете қалды Анюта.
- Құдай үшін, менен аулақ жүрші, - деп Николка бөлмелерге өтті, сіресіп қатып қалған қолын шалбарына үйкеп, - Ларион, менің мұрнымды бет қылшы, - деді Ларионға қарап. Ол көзін жыпылықтатты да, сосын оны кең ашып:
- Сенікі не, Николка? Осыншалық өкінішке бой алдырып, опынуға

болама екен? - деп ол қолымен Николканың арқасынан қысыла қақты және жеңімен оның қарын сыпырды.

- Алеша құдай жарылқап жазылып шықса, басымды жұлып алатыны былай тұрсын, - деп жалғастырды Николка, - ал ең бастысы... Най-Турстың тапаншасы кетті.!? Одан да менің өзімді өлтірсе еді, құдай ақына!.. Василисаны мазақ қып келекелегенім үшін мені құдай жазалады. Василиса да аянышты, әлгі сұмпайылар оны сол тапаншалармен қорқытып, зәресін ұшырған ғой. Бірақ оны ешқандай тапаншасыз-ақ айтқанға көндіріп, айдауға жүргізуге болатын еді ғой. Еь...

Міне, қандай уақиға десейші. Ларион, қағазды ал, терезені желімдейміз.

Түнде үнгір-аңғардан шеге, балта және балғасымен Николка, Мышлаевский және Лариосик шықты. Аңғар қысқа тақтайлармен тас қып шегелеп тасталды. Николка ызаланып ұзын шегелердің ұшын сыртқа шығып состиып тұратындай етіп қақты. Сәл кейінірек айбанда шырақ алып жүрді, сосын суық зат қоймасы арқылы Николка, Мышлаевский және Лариосик шатырдың астындағы шарбаққа шықты. Пәтердің үстіндегі шарбақта олар тарпылдап барлық жерді аралады, еңкейіп жылы мұржалардың, жайған кірлердің арасымен жүріп, дауыс естіліп тұратын терезені тарс жауып бекітіп тастады.

Василиса шарбаққа шығып жүргендерге қызығып, оған өзі де қосылып, арқалық бөренелердің арасымен жүріп Мышлаевскийдің барлық қарекетін қостады.

- Бізге ештеңе білдірмегеніңіз қандай өкінішті, жабық есік арқылы бізге Ванда Михайловнаны жібере қоюыңыз керек еді, - деді Николка, шырағынан май тамып жүріп.

- Бауырым, оны енді қазбалай берме, - деп үн қатты Мышлаевский, - олар пәтерге келіп кірген соң-ақ, шаруа бітті дей бер, достым. Сен олар қорғанбайды деп ойлайсың ба? Қорғанғанда қандай! Сен пәтерге кірем дегенше қарныңа оқ кірш ете қалатын еді. Марқұм боп кете барасың. Солай енді. Ал оларға жол бермеу - бұл басқа мәселе.

- Есіктің сыртынан атып-ақ жайыңды табамыз деп қорқытты ғой, Виктор Викторович, - деп жыларман болды Василиса.
- Ешқашан да атпайтын еді ғой, - деді балғаны сартылдатып соғып жатып Мышлаевский, - ешқандай да жағдайда. Бүкіл көшені бөрліктіріп жыны бар дейсіз бе!

Кейінірек Карась түнде Лисовичтердің пәтерінде Людовик XIV құсап масайрап жатты. Оған мынандай әңгіме себеп болды:

- О не дегеніңіз, бүгін олар келмейді! - деді Мышлаевский.
- Жоқ, жоқ, жоқ, - деп жарыса безектеді Ванда мен Василиса, -өзіңіздің немесе Федор Николаевичтің бізде болуын жалынып сұраймыз!.. Сіздерге оның не қиындығы бар. Ванда Михайловна жақсылап тұрып шаймен сыйлайды сіздерді. Жайлы орынға жатқызамыз. Ертең де бізде болуларыңызды өтінеміз. Әйтпесе, үйде еркексіз қиын екен.
- Мен мүлдем ұйықтай алмаймын, - деп растады ерінің сөзін Василиса.
- Бар онда, Караев, - деді Мышлаевский.

Соның нәтижесінде енді Карась масайрап жатыр. Ми мен өсімдік майына пісірген сорпа Василисаның өз әйеліне жұқтырған сараңдығының жиіркенішті дерті болатын. Ал шын мәнінде бұл пәтердің қойнауында тек Вандаға ғана аян асыл қазына жасыры-нып жататын. Асхананың үстеліне маринадталған қозықұйрық құтысы, бұзау еті, шие қайнатпасы, Шустовтың атақты қоңыраулы коньягы қойылды. Карась, Ванда Михайловна үшін де рөмке қойылуын талап етіп, оған да коньяк құйды.

- Толтырмай, орташа ғана құйыңыз, - деп шыжалақтады.

Василиса Карасьқа бағынып, қолын желпіне сілтеп бір рөмкені қағып салды.

- Вася, сен ішімдіктің өзіңе зиянды екенін ұмытқан жоқсың ба? - деп наздана сөйледі Ванда.

Карасьтың коньяктан ешкімге де зиян келмейтінін, оны қаны аздарға сүтке қосып та беретінін баяндаған беделді түсіндір-месінен кейін Василиса тағы бір рөмкені қылқ еткізді де, беті қызарып, маңдайына шып-шып тер шықты. Карась бес рөмке ішіп, көңілі көтеріліп, біраз желпініп қалды. Вандаға қарай отырып: “Егер дұрыс тамақ ішіп сәл толысса, онша сиықсыз да әйел емес” деп ойлап қойды.

Сосын Карась, Лисовичтер пәтерінің жайғасуын мақтап, Турбиндар пәтеріне қоңырау жеткізудің жоспарын талқылады: біреуін асүйден, екіншісін ауызүйден орнату керек деді. Сонда сәл бірдеңе болса, жоғарыда қоңырау соғылады. Жүгіріп шығып Мышлаевский есікті аша қояды - міне, бұл мүлдем басқа мәселе.

Карась пәтерді мейлінше мақтады: жайлы, жиһаздалуы да жақсы, тек бір ғана кемшілігі - салқын.

Түнде Василиса отын әкеп, қонақжайдың пешін өзі жақты. Карась шешініп тахтада тамаша екі ақжапқыштың арасында жатып, өзін жақсы, жайлы сезінді. Василиса жейдешен шалбарын аспа белбеумен киіп келді де, оның қасындағы мамықтаққа отырып сөз бастады:

- Ұйқым келер емес білсеңіз, өзіңізбен азын-аулақ әңгімелесуге мұрсат етіңіз.

Пеш жанып болды. Василиса сабасына түсіп домаланып мамықтақта күрсініп қойып, сөйлеп отыр:

- Міне қалай, Федор Николаевич. Табанды еңбекпен табыл-ғанның бәрі бір кеште зорлықпен қайдағы бір сұмпайылардың қалтасына көшті... Сіз революцияны мен жоққа шығарып отыр деп ойламаңыз, о жоқ, осының бәріне әкеп жүрген тарихи себеп-салдарды өте жақсы білемін.

Василисаның жүзінде және аспа белбеуінің қыстырмасында қызғылт нұр ойнады. Карась коньяктың ғажап әсерінен буыны босап қалғи бастады, сонда да жүзінде сыпайлығын сақтап, тыңдап отырғандай сыңай танытуға тырысты.

- Алайда өзіңіз де келісетін шығарсыз, бізде Ресей сияқты сөзсіз мешеу қалған елде революцияның өзі пугачевшылдыққа айналып барады. Әйтпесе мынау жасалып жатқандар не... Біз небары екі жылдың ішінде барлық тірегімізден айырылды, заң дегенің, адам мен азаматтың болмашы құқығын қорғау дегенің, атымен жоқ. Ағылшындар айтады:

- М-ме, ағылшындар... олар, әрине, - деп міңгірледі Карась, мынау ұйқының мамық қабырғасы өзін Василисадан бөліп бара жатқанын сезіп.

- Ал мұнда қандай “сенің үйің - сенің қорғаның” бола алады. Өзіңнің меншікті пәтеріңде жеті құлыппен жабылып отырсаң да, бүгін біздің үйде болып кеткендей ұры-қарылар баса көктеп кіріп, дүние-мүлкіңді тонап, тіпті өзіңді өлтіріп кетпеске еш кепілдік жоқ.

- Кепілдік деген есіктің қоңырауы мен терезенің қақпасы емес пе, - деп ұйқылы үнмен сәтсіздеу жауап қатты Карась.

- Жо-жоқ, Федор Николаевич! Жоқ, мәселе қоңырауда болып тұрған жоқ қой, жарқыным. Ешқандай қоңырау енді адамдардың жанына ұя салған құлдырап құлау мен іріп-шіруді тоқтата алмайды. Кешіріңіз, қоңырау - жеке шаруа, оның сынып бүлінуі әбден мүмкін, ал қоғам...

- Сынса түзейміз, - деп жауап қатты балқып отырған Карась.

- Ал енді бүкіл өмірді қоңырауға құруға болмайды ғой, тапаншаға да бар тірлікті тіреп қоя алмайсың. Мәселе мұнда емес. Мен болған оқиғаны ғана арқау етіп жалпы айтып отырмын. Мәселе ең бастысы - жекеменшікке деген құрметтің жойылуында болып отыр. Ал олай болса, іс бітті, бәріміз де құрыдық дей бер. Мен табиғатымнан ұстамды демократпын және халықтың қайнаған ортасынан шыққанмын. Менің әкем теміржолда қарапайым десатник болды. Осында өзіңіз көріп отырғанның бәрі, бүгін әлгі алаяқтар сыпырып кеткеннің бәрі тек қана мынау менің қолыммен жасалып, жиналған дүниелер. Және сеніңіз, мен ешқашан ескі тәртіпке тістей қабысып айырылмай, соның күзетінде тұрған адам емеспін, керісінше сізге құпиямды ашып қояйын, мен кадетпін, алайда қазір

барлығы қайда барып сайып жатқанын өз көзіммен көріп отырғанда менде бір қатерлі сенім пайда болды, оған қарағанда бізді құтқаратын бір-ақ күш бар... - Әлдеқайдан жұмсақ құндақтың арасынан Карастың құлағына: - Патшалық. Само-державие, - деген сөз келеді. - Иә... көз алдыңа келтіруге ғана болатын ең зұлым диктатура... Самодержавие...

“Өк шатастырған-ақ екен оны, - деп ойлады ұйқылы-ояу Карась. - М-да, самодержавие дегенің айлакер құдың қуы”

- Еңе-імм... - деді мақтамен булығып.
- Аһ, ду-ду-ду-ду, - деп содан кейін қорылға басты дерсің -аһ, ду-ду-ду-ду... Ай, ду-ду... - деп ендігі жерде ол ұйқысырап сөйледі. - Ай, ду-ду, істің мұндай мәнісі ұзаққа созылады деп олар бекер ойлайды, ай ду-ду-ду, көп жылдар деп тақылдайды. Жоқ енді! Көптеген жылдар енді жалғаспайды, олай ойлаудың өзі күлкілі болар еді...
- Ивангород қорғаны, - деп күтпеген жерден марқұм папахалы комендант Василисаның сөзін бөлген секілді, - көптеген жылдар!
- Ардаган да , Карс та, - деп растайды тұман арасынан Карась.
- Көптеген жылдар!

Василисаның сирек ілтипатты күлкісі алыстан талып жетті.

- Көптеген жылдар! - деген шат дауыстар Караевтың басында әндеткендей.

16

Көптеген жылдар, көптеген

Өтті де кетті әттеген... -

деп Толмашевскийдің атақты хоры тоғыз бас дауыспен әуелетті.

К-ө-өп-те-ген ж-ыл-дар... -

деп оны хрустальдай мөлдір нәзік дауыстар іліп әкетті.

Көптеген, көптеген, көптеген... -

деп сапронаға шашыраған хор үні күмбездің өзіне жеткізіп күмбірлетіп жіберді.

- Қара, қарашы! Петлюраның өзі...
- Қарашы, Иван...
- Өй, ақымақ... Петлюра қазір алға кеп үлгерді.

Хордағы жүздеген бастар бірінен-бірі асып, бірін-бірі басып қара бояумен суреттер салынған ежелгі бағандардың арасындағы өрнекті қанат құсап иін тіреседі. Шырайналып, толқып, бірін-бірі кимелеп қанатқа шығып шіркеудің түпсіз түкпіріне көз тастауға тырысады, бірақ мыңдаған бастар сары алма құсап тығыз үш қабат қатарымен ештеңе көрсетер емес. Түпсіз тұңғиықтағы мыңдаған бастардың толқыны, олардың үстінде қалқыған тер мен бу, өрмелей шумақталып сызылған түтін, жүздеген шырақтардың иісі, шынжырлы ауыр шамдалдардың ысы бас айналдырып, жүрек айнытады. Сұрғылт-көк қою мұнар сырылдап, шығыршықтарды бауырлап, София соборының өзі сияқты тұнжыраған қоңыр металдан бұрап, өрнектеп, оюлап жасаған патша қақпасын көлегейлеп тұр. Шырағдандардағы шырақтардың от құйрығы шытынап, жалаулап, түтін жібі құсап жоғары ұшады. Оларға ауа жетпейтін сияқты. Михрабтың айналасында адам айтқысыз абыр-сабыр. Михрабтың бүйіріндегі есіктерінен алтын ризалар шашы-лып, исландияның оранилары қалықтады. Дөңгелек қатырғылардан күлгін түсті тақиядай камилавкалар шығып, қабырғалардан теңсетіліп әскери тулар түсті. Протодиякон Серебряковтың гүжіл-деген кәрлі даусы қалың ортада

барқырайды. Бассыз, қолсыз, жон арқасымен ғана тобырдың төбесінде қалықтаған риза сосын топқа сүңгіп кетіп, мақта шапанның бір жеңін алып шықты. Торкөзді орамалдар бұлғанып жентекке айналды.

- Аркадий әкей, бетіңізді қаттырақ қымтаңыз, әйтпесе аяз ақырып тұр, мұрсат берсеңіз, көмектесейін. Әскери тулар есіктерде жеңілгендердің жалауындай иіліп, қоңырқай жүздер мен құпия алтын жазулар қалқып, құйрығымен еден сыпырып бара жатты.

- Ысырылыңдар...

- Тақсыр-ау, қайда ысырыламыз?

- Маньк! Таптап кетеді.

- Ол кім туралы? (Гүжілдеген сыбыр). Украин халық республикасына ма?

- Әй, оны сайтаным білсін (сыбыр).

- Кім поп болмаса, сол тақсыр...

- Абайлаңыз...

- Көптеген жылдар!!! - деп шырқаған хор күллі собор күмбезін күмбірлетіп жіберді. Нарттай қызыл жуан Толмашевский балауыз сұйық шырағданын өшіріп, камертонын қалтасына салды.

Бақайшағына дейін алтын оқалы қоңыр кәстөмге малынған хор ақсары бастары қасқа маңдайдай жалтырай жайқалып, жіңішке дауыстылар да, кеңірдегі сорайғандары, гүрілдеген атжақтылары да түнере тұнжыраған хордан тарап, ыдырап жан-жаққа ағылып жатты. Оларды көріп қалғысы келіп, барлық есіктен лап қойып, бірін-бірі баса жаншып ентелеген, улап-шуланған халықта қисап жоқ.

Қосымша есіктен тісі ауырған адамдай жағын таңып алған көздері алақтап абыржыған өлеңшілер, жасанды ойыншық қатырғы көк қалпақтылар шықты топырлап. Кафедральдық собордың бас имамы, шілбиген кішкентай кісі. Аркадий әкей басындағы торкөзді сұр орамалдың үстінен ұшқын шашқан митра киіп тасқын тобырдың ішінде жүгіріп жүзді де жүрді. Әкейдің көзі торығулы, сақалы дір-дір етеді.

- Креш жорығы болады. Тарт, Митька.
- Ақырын, ей! Қайда кимелеп барасыз? Поптарды таптап кетесіңдер...
- Тапталса, жолы оң болсын, жөні сол...
- Православиялықтар! Баланы басып кеттіңдер...
- Түкке түсініп тұрғаным жоқ.
- Егер түкке түсінбесеңдер, үйлеріңе қайтыңдар, бұл арада сендер бітіретін ештеңе жоқ.
- Әмиянымды тіліп алып кетіпті!!!
- Тоқтай тұрындаршы, олар социалистер емес пе. Дұрыс айтып тұрмын ба? Ендеше бұл жерге поптардың не қажеті бар?
- Қараңдаршы, әнекей.
- Поптарға тек көкала қағаз көрсетіңдер, олар сайтанға да дұға оқып, дәуір айналдырып береді.
- Дәл қазір осы бетпен базар барып, жөйттердің дүкендерін талқандаса ғой. Кезеңі келіп-ақ тұр...
- Мен сендердің пікіріңе қосылмаймын.
- Әйелді қылқындырып жатыр, әйелді тұншықтырып...
- Га-а-а-а... Га-а-а-а...

Баған сыртындағы бүйірдегі кеңістіктен саты-саты, иін тірескен хордан бұрылуға да, былқ етуге де болмай, есікке дөңгеленіп әрең өтесің. Қай ғасырдікі екені белгісіз, тоқ балтырлы қоңыр шапанды сайқымазақтар сыбызғы тартып, көне суреттер ойып салынған қабырғалардың түбінде билеп жүр. Күллі шығар жолдарға дейін үймелеген жұрт көміртегі газымен әрең тыныстап, түтінге шашалып тұрса да тырп етпейді. Қалың тобырдың арасында ауырсына шарылдаған әйел дауыстары естіліп қалады.

Қара кашнелі қала ұрылары қапысыз жұмыс істеп, түйдектелген жұрттың жұмсақ денесінің арасынан епті қолдарын еркі білгенше сумаңдатады. Мыңдаған аяқтар тырпылдап, күбір-күбір, сыбыр-сыбыр.

- Тәңірі құдайым-ай...
- Иисус Христос-ау... Аспан тәңірі, анашым...
- Келгеніме өкінемін. Не болып жатқанын көрдіндер ғой?
- Сені, сұмырай, талап, таптап кетсе екен...
- Сағатым, айналайындар, күміс сағат, бауырлар, кеше ғана сатып алып едім..
- Жаһаннамның түбіне жітірді десейші...
- Әкелерің қандай тілде қызмет атқарып еді, мына сөздеріңе түсінсем бұйырмасын.
- Құдай тілінде сөйлеген, тәтей.
- Қайтып мәскеуліктерше былшылдамайық деп көне тілде көпіріп жатырмыз.
- Бұл не деген сөз, кешіріңіз, сонда қалай? Енді православиялық туған тілімізде де сөйлеуге болмағаны ма?
- Сырғамды түп орнымен жұлып әкетті. Құлағымның жартысы жоқ...
- Казактар-ау, большевиктерді ұстандар! Шпион! Большевик-тердің жансызы!
- Ресей емес бұл саған, ұнамаса тай.
- Оһ, құдайым-ай, құйрығын қара шұбатылған... Оқаларына қарашы, Маруся.
- Жынымды ұстатпашы... маған оның...
- Әйелдерге жаман, әрине.
- Барлығымызға да жақсы болып тұрған жоқ қой, шешей. Барша халыққа жаман болып тұр төтенше. Көзің көзіне түссе, ойып алғысы келеді, түге. Неменеге құтырасың, құдай қарғағыр.
- Кет! Ресейіңе бар! Украинадан кет!
- Иван Иванович, қазір осы араға полиция күзеті келе қалса ғой, естеріңде ме, мерекені құр жібермеуші еді ғой олар... Эх, хо,хо.

- Сендерге тек қанышер Николайды бер. Білеміз, сендердің бастарыңда қандай ойлар барын біз жақсы білеміз.
- Байланыспай, Христос үшін менен аулақ жүрші. Мен саған тиісіп тұрғаным жоқ қой.
- Тәңірі-ау, тезірек шықсақ екен мынау тұзақтан... Дұрыс ауа жұтатын.
- Оған жетпей, өлетін шығармын.

Шығатын бас есікке топырлаған тобыр лықсып толқып, бірін-бірі итеріп, бас киімдерінен айырылып, шоқынып, сыртқа тезірек шығуға жанталасты. Екінші бүйірдегі есікке кимелеген жұрт екі әйнекті сындырып, алтындатқан күміс рамалар үңірейіп, хор шығатын есіктен де күн кетті. Қап-қара лайда алтын дақтар жүзіп бара жатқандай имам тәждер мен әскери тулар жалтырайды нөпір толқында.

Қытымыр қатты аяз болатын. Қаланың үсті көкала түтін. Мыңдаған табандар таптаған шіркеу ауласы сықыр-сықыр етеді. Суық ауадан аяз демі есіп, мұнараның басы мұнартып тұр. Басты мұнарада зіл батпан София қоңырауы күмбірлейді, бейне бір мынау ырду-дырдуды дүңгірімен басып тастағысы келетін сықылды. Кішкентай қоңыраулар әуен-сазсыз бейберекет даң-ғырлап тек қана шу көтеріп жатыр. Қаптал киген дию-пері мұна-раның басына шығып алып бағзыда қиық көз татарларды қарсы алғандағыдай кішкентай қоңырауларды шынжырлаулы иттей шабаландырып тұрғанға ұқсайды. Аяз сақылдап шаңытып тұр. Көңілді балқытып, қайта суытып, тәубеге келтіріп, тіркеу ауласын-дағы қарақұрым халықты бір қауызға сыйғызғандай.

Құдайдың құлдары ақырған аязға қарамастан піскен асқабақтай қасқасы бар, дудыраған бұйрасы бар, жалбыраған жалқын шаштылары бар кілең жалаң бастар тас соқпақты бойлай түрікше малдасын құрып, көне софия мұнарасының тұсында мыңқылдаған үнмен ән сап отырды.

Соқыр жыршылар әуенімен жүрегінді жұлқылап, о дүниедегі Сұмдық сот туралы жырлайды, ал кәртөздары төңкеріліп алдында жатыр, одан бүктелген карбованецтер мен ұсталған тиындар жылтырайды.

Заманақыр шын-ақ таяп қалған ба?

Қайтеді жұрт Тозақ соты болғанда...

Жүрек шымшитын сұмдық үндер сықырлаған ауада қалқып, оны сары тісті Бандуралар сызылып, жерден жебеп тұр.

- Ағалар мен інілер, апа-қарындастар, менің мына бейшара күйіме назар аударыңыздаршы. Христос үшін бірдеңе беріңдер, маған қайырымдарың сол болады.
- Алаңға жүгірейік, Федор Петрович, әйтпесе кешігіп қаламыз.
- Ғибадат басталады.
- Креш жорығы.
- Украин халық армиясының революциялық қаруды тойтарып, жеңіске жетуі үшін ғибадат қылу керек.
- Кешіріңіз, жеңіс пен тойтарысың не? Жеңген жоқпыз ба?
- Әлі де жеңетін боламыз.
- Жорық болады.
- Қайда жорық жасамақпыз?
- Мәскеуге.
- Қай Мәскеуге.
- Кәдімгі Мәскеудің өзіне.
- Оған қол қысқа.
- Сіз не дедіңіз? Не дегеніңізді, кәне, қайталаңызшы! Жігіттер, мынаның не айтып тұрғанын тыңдаңдаршы.
- Мен ештеңе де айтқаным жоқ.
- Ұста, ұста оны, ұрыны ұста!!!
- Жүгір, Маруся, қақпақ арқылы тарт, бұл арадан өте алмаймыз.

Петлюра алаңда дейді. Петлюраны көріп қалайық.

- Есуас, Петлюра шіркеуде ғой.
- Өзің есуас. Ол ақбоз атқа мініп жүреді деп еді ғой.
- Петлюраның даңқы арта берсін! Украин халық республика-сының даңқы артсын!!!
- Дон...дон...дон... Дон-дон-дон. Тирли-бом-бом. Дон-бом-бом, - деп қоңыраулар құтырына соқты.
- Жетімдерге көз қырын салыңыздар, православия азаматтары, қайырымды адамдар... Зағип соқырларға... Бейшараларға көмекте-сіңдер.

Шалбарының артын қара былғарымен жамаған жарты қоңыз сияқты аяғы жоқ қайыршы қолғапты қолымен тапталған қарды тырналап, аяқтардың арасымен жылжып жүр. Кемтарлар мен кембағалдар тізелеріндегі жараларын қасақана көрсетіп, басын селкілдетіп, соқыр болып көрінуі үшін көзін алартып, ағын көрсетеді.

Жаныңды жыртып, жүрегінді сыздатып, қайыршылықты, үмітсіздікті, алдап-арбауды, даладағы жол таппай адасушылықты еске түсіріп, панасыз құстай шырылдаған, доңғалақтай сықыр-лаған, қарғыс айтқан жыр қойнауында өксіп-жылап ұлыған бір жұрт.

- Кері қайт, жетімек, алысқа кетіп адасасың... Шашы дудыраған, денесі қалтыраған шүйкедей кемпірлер саусақтары салдыраған тарамыс қолын алға жайып, өлердегі сөзін айтады:
- Көрерге көз керек сұлу жігіт! Құдай саған мықты денсаулық берсін!
- Бикеш, бейшара кемпірді, бақытсыз жетімді аяй көр!
- Айналайын қарақтарым, жаратқан тәңірім шарапатынан тыс тастамас сендерді...

Құлақты үкілі тақия киген, тайпақ табан қимал шапандылар, сеңсең бөрікті еркектер, қызыл шырайлы қыздар, кокарданың ізін шаң басқан

отставкадағы шенеуніктер, сарқарын тартқан егде әйелдер, жылтындаған балалар, төбесі қызыл, жасыл, көк, күлгін түсті, құйрық таққан оқалы бөріктері алтын, күміс түстес жіппен кестеленген шинельді казактар шіркеу ауласында қара теңіздей толқындап, есіктерден тасқындап жаңа лек келіп жатыр, келіп жатыр. Ауа жаңаша рухпен тыныстап, креш жорығы тың күшпен толығып, қайта құрылып, белдігін бекем буынды, тәртіп бойынша шен-шенімен қатар түзген торкөз орамал тартқан жалаң бастар, имам тәждер. Шәкірт поптардың күдірейген жалдай шаштары, сопылардың пәс тақиялары, сабы алтын үшкір крештер, Христ-құтқарушы мен сәби құшақтаған құдай-ананың жалаулары, алтынмен аптап, қызыл күрең бояумен славян әрпімен жазылған маталар көз тұндырады.

Біресе жылан бауыр сұр бұлт қала бойлай көшіп, біресе көне көшелермен бурыл толқынды лай өзен тасып бара жатқандай Петлюраның қисапсыз қолы ежелгі София алаңына ағылып барады.

Көк шапанды, көк төбелі елтірі бөріктерін қисайта киген галичтықтар келеді. Жалаң қылыштардың арасында қисайған екі түсті прапор кернейлі оркестрдің соңында қалықтап, олардың артында қарды біркелкі сықырлата басып неміс шұғасынан болса да жақсы киінген сарбаздар сапы күмпілдетіп келе жатыр. Бірінші батальоннан кейін ұзын қара шапан киіп, белін белбеумен қынаған бастарында легені бар лек мылтық сүңгілерін қамыстай самсатып қоңыр бұлттай түйіліп парадқа кірді.

Сече стрелецтерінің тозған сұрқай полктары қисапсыз көп күшпен келеді. Гайдамактардың жаяу куреньдері бірінен соң бірі тізбектеліп, батальондардың арасынан айтулы полк, курень, рота командирлері ер үстінде аттарын билетіп, жалт-жұлт етеді. Жеңісті, дабылды, батыл марштар түрлі түсті өзенде алтынмен арқырайды.

Жаяу саптардан кейін жеңіл желіп, ерде шоқақтап атты полктар өтті. Таңданған халықтың көзін алтын оқалы көк, жасыл және қызыл тысты папахаларын шалқайта кигендер аударды. Бүлдіргісін оң қолға іліп алған найзалар инедей сумаңдайды. Қыл жалауға тағылған моншақтар аттылар сапының ортасында сыңғырлап, командирлердің керней үнінен үріккен аттары алға қарай ала тартады. Шар сияқты домалақ, жуантық, тым көңілді Болботун аязға жарқыраған аласа маңдайы мен тырсиған толық бетін төсеп куреннің алдында келеді. Қанды көзін қайшылап, ауыздығын қарш-қарш

шайнап көбік шашқан жирен бедеу арындап аспанға атылып, алтыпұттық Болботунды бір сілкіп алды, қындағы қисық қылыш бұлғаңдап, полковник шпорын биенің бүйіріне ақырын ғана қадап қойды.

Старшиндар болса егер бізбенен,

Бауырымыз біз олардың іздеген! -

деп желе жортып желпіне әндетеді ержүрек гайдамактар түрлі түсті жалаушалары желбіреп. Оқ тескен жалқын-сары тулары желкілдеп, сыпайы құйқылжып, үйдей ат мінген қиық мұрт қара, полковник Козырь-Лешконың полкі өтті. Полковник түнеріп, көзін қайшылап астындағы айғырды қамшылап сауырдан тартып-тартып жіберді. Полковниктің ашулы болатын да реті бар еді

- НайТурстың Брест-Литва жебесіндегі дүркірете жаудырған оғы біраз адамын жауса-тып салып, алаңға енді саны сиреген саппен келе жатыр.

Козырьден кейін ешкімнен соққы көрмеген гетман Мазепа атындағы қаратеңіздік атты өжет курені келді. Полтава түбінде император Петрді жойып жібере жаздаған даңқты гетманның алтын әріптермен жазылған есімі көгілдір жібекте жарқырайды.

Үйлердің сұрғылт, сары қабырғаларын халық бұлт болып жауып кетті, жұрт кимелеп, жәшіктерге шығып, балалар тырбаң-дап фонарьларға өрмеледі, аша ағаштарға отырып алды, шатыр-ларда жүгіріп, уралап айғайлады, ысқырды, әйтеуір дамыл-тыным тапқан жоқ.

- Даңқың артсын! Даңқың асын! - деп айғайлады жұрт табан жолдардан.

Балкондар мен терезелердің әйнектеріне бетін жапсырып үймелеген жұрт қаншама.

Арбакештер тепе-теңдік сақтап шаналарының отырғышына шығып қамшыларын үйіріп қояды.

- Банды деп еді ғой. Мәс-саған банды. Жұрт уралап жатыр!
- Даңқы артсын! Петлюраның даңқы артсын! Біздің Батьконың даңқы артсын!
- Ур-ра...
- Маня, қарашы, қарашы әне... Петлюраның өзі сұр атта. Қандай сұлу...
- О не дегеніңіз, мадам, ол полковник қой.
- Аһ, қалайша? Ал онда Петлюра қайда?
- Петлюра сарайда Одессадан келген француз елшілерін қабылдап отыр.
- О не дегеніңіз, есіңізден жаңылғансыз ба? Қайдағы елшілер?
- Петр Васильевич, Петлюра Парижде дейді ғой (сыбырлап), көрдіңіз ғой, ә?
- Міне, саған банды... Миллион әскері бар.
- Петлюра қайда өзі? Қарақтарым, қайда деймін Петлюра? Бір көзбен болса да қарауға мүмкіндік беріңдерші өзіне.
- Ханым, Петлюра қазір алаңда парад қабылдап тұр.
- Жоқ, олай емес, Петлюра одақ жөнінде келісімге келу үшін президентпен жолыққалы Берлинде жүр.
- Қандай президент ол? Сендер, ағайын, арандататын өсек-аяң неге таратасындар?
- Көрдіндер ме, көрдіндер ме, мынаның маңыздануын... Ол жаңа ғана Рыльский көшесімен алты ат жеккен күймемен өтті. Алты ат деймін...
- Кінә менен, бірақ олар архиерейлерге сене ме?
- Мен сенеді-сенбейді деп айта алмаймын... Айтарым - оның кеткені, басқа да ештеңе емес. Деректі өздерің талдап талқылап көріңдер...
- Шын дерек қазір поптардың кімге қызмет етіп жүргенінде боп тұр ғой...

- Поптармен мықтап сөйлесу керек...
- Петлюра, Петлюра, Петлюра, Петлюра, Петлюра...

Сұмдық ауыр доңғалақтар даңғырлап, жәшіктер салдырлап, он

атты куреннің артынан таспадай тартылып шегі жоқ артиллерия келеді. Топар тұмсық жуан мортирлерді сүйреп, жіңішке гауби-цаларды сырғытып, жәшіктерде отырған көңілді де күйлі, мар-дымсыған қызметшілерді қоса тартып, баппен басып бейбіт жүк аттары келеді аяңдап. Соза тартып келе жатқан тоқ аттардың көбі ірі, мықты, арасында жұмысқа ысылған, буаз бүргедей тырсиған шаруа мәстектері де бар. Зеңбіректерді секіртіп атты-тау батареясы жаужүрек шабандоздардың ортасында жеңіл салдырлап келеді.

- Еь...еь... Міне, саған онбес мың... Бізге не үшін өтірік айтқан? Онбес... кілең бандит... іріп-шірігендер... Құдая, санына жетпейсің. Оның үстіне батарея... тағы, тағы...

Тобыр Николканы да біраз езді, құс тұмсығын студент шинелінің жағасына тыққан ол ақыры қабырғаның текшесіне шығып, сонда орнықты. Бәз-бір көңілді, аяғында пимасы бар келіншек текшеде бұрыннан тұр екен, Николкаға қуана үн қатты:

- Менен ұстаңыз, мырза бала, ал мен кірпіштен ұстаймын, әйтпесе құлап кетеміз.
- Рақмет, - деді көңілсіз Николка қырау қатқан жағаның ішінен мұрнын бір тартып, - мен міне ілмектен ұстаймын.
- Петлюраның өзі қайда? - деді сөзге әуес келіншек, - ой, Петлюраны көргім келеді. Айтуға қарағанда, сипаттауға тіл жетпейтін сұлу дейді ғой.
- Иә, - деп мыңқылдады екі ойлылау Николка сеңсең жағасына тұмсығын тығып, - айтып сөз жетпейді. Тағы да батарея... Міне сайтан...

Ал, ал бар ғой енді мен бәрін түсіндім.

- Ол шамасы осы арадан автомобильмен өткен болуы керек... Сіз көрген жоқсыз ба?
- Ол Ваннецияда, - деп жауап берді табыттағыдай кебір үнмен Николка етіктің ішіндегі башпайларын қимылдатып. Қай сайтан қыстап пима кимедім екен. Міне, аяз әкенді танытатын.
- Қара, қарашы әне Петлюра!
- Қайдағы Петлюра, ол вартаның бастығы.
- Петлюраның Белая Церковьта резиденциясы бар дейді. Енді Белая Церковь астана болады ғой.
- Ал сонда олар қалаға келмей ме, деп сұрауға мұрсат етіңізші?
- Өз уақытында келеді.
- Солай, солай, солай деңіз...

Сылдыр-сылдыр, сылдыр... Түрік барабандарының даңғыры София алаңынан ұзай бастады, ол көшеде амбразурадағы пулеметтерімен қаһар төгіп, төрт мұнаралы броневик тайрандап жүр. Бірақ олардың ішінде қызыл шырайлы энтузиаст Страшкевич жоқ болатын. Осы уақытқа дейін қызыл шырайы сатпақ бозға айналып Страшкевич Печерскіде қимылсыз, Мариинск бағының қақпасының тура сыртында жатыр. Маңдайы мен құлағы сыртында қаны қатып қалған тесік бар. Жалаң аяғы қардың астынан көстиіп шығып, әйнектенген көзімен үйеңкінің жалаңаш бұталары арқылы аспанға қарап қалған. Айнала тып-тыныш, бақта тірі пенде жоқ, көшеге де төбе көрсеткендер сирек, көне Софияның музыкасы мұнда жетпейді, сондықтан энтузиасты қозғап жатқан да, бетін жапқан да жан болмады.

Броневиктер тобырды қақ жарып өтті де гуілдеп қара аспанда қарайып гүрзісін ұстап Богдан Хмельницкий терістік-шығысты нұсқап тұрған тас тұғырға қарай тартты. Қоңырау үні қою майлы толқынмен қарлы жоталарды кезіп, шатырларды жаңғырықтырып, қалың жұрттың арасы барабан қайта-қайта даңғырлайды, қуаныш-тан еліріп алған балалар қола

Богданның атының тұяғы түбіне шығып кеткен. Көшеде шынжыры сартылдап жүк машиналары алаңды бетке ап кетіп барады, үстінде түрлі түсті плакаттар ұстаған былғары бешпентті жігіттер, басына бидай масағынан дөңгелек шашбастырғыш салып алған қыздар баяу болса да біркелкі әндетіп келеді.

Дәл сол кезде Рыльский көлденең көшесінен гүрс еткен бір дүркін атыс естілді. Тобырдағы әйелдер құйындай шыр айналып шыңғырып қоя берді. Бәз-біреу:

- Ой, сақта құдай! - деп бақыра безді.

Біреудің қырылдаған жарықшақ даусы естілді.

- Мен білемін, оларды ұстау керек. Офицер олар. Офицерлер деймін. Офицерлер. Погондарымен көргенмін оларды.

Алаңға шығуды күтіп тұрған Рада атындағы оныншы куреннің взводынан жігіттер жалма-жан жүгіре шығып біреуге ұмтылып, тобырға қойды да кетті. Әйелдер у-шу болды. Қолына жармасқан-дарға капитан Плешко баяу ғана ақырын түсіндіргісі келді:

- Мен офицер емеспін. Тіпті де олай емес. Ойлағандарыңдай кісің мен емес. Сендердікі не? Мен банк қызметшісімін.

Онымен қатар тұрған ақкиімді біреуді тағы да ұстады, бірақ ол қолда бұлқынғанмен, тіс жарған жоқ.

Сосын жыртылған қаптан ағылған дәндей болып, бірін-бірі кимелеп бастырмалата жөңкіді кеп жұрт. Үрейі ұшқан халық есі шыға қашты. Әлгі ара әп-сәтте тазарып, аппақ алаңқайда жалғыз-ақ дақ - біреудің басынан ұшып кеткен малақайы қалды. Шолақ көшеде қылыш жарқ етіп, тапанша

тарс етті де, үш мәрте өзінен-өзі танған Плешко әуесқойлылығы үшін өмірін құрбан қылды. Ол София шіркеуі үйінің саябағында екі қолы екі жағына жайылып шалқасынан түсті де, екінші үндемес оның аяғын құшып, бетін табанжолға беріп етбетінен құлады. Сол сәт алаңның бұрышынан тәрелкелер даңғырлап, халық қайта қаптап, улап-шулай жөнелді де, оркестр күмбірлеп қоя берді.

“Түгін қалдырма!” деген өктем үн құлақ кесті. Оқалы құй-рықтары жалтырап Раданың атты курені сап-сабымен қозғалды.

Мүлдем тұтқил мұнаралардың арасындағы сұрғылт көрініс жыртылып, буалдыр мұнардың арасынан кенет күн көрінді. Күн болғанда да мұндай үлкен әрі таза қан сияқты қып-қызыл күнді Украинада бұрын-соңды ешкім көрген емес. Бұлт пердесі арасынан жарқыраған қызыл шардан қатқан қан мен ірің жолақтары тарамданды. Күн София соборының бас мұнарасын қанға бояп, одан алаңға ғаламат көлеңке түсіп, сол көлеңкеден Богдан ескерткіші күлгін тартып, сапырылысқан халық тобыры қарайған үстіне қарайып, қалыңдап, қарақұрымдана түсті. Сатымен жартасқа көтерілген сұр киімді, белдерін қынай буынған біреулер көрінді, олар мылтықтың сүңгісімен қара граниттен көзге ұрған жазуларды өшіруге тырысты. Алайда оларынан түк шықпай, сүңгілерімен сырғанап, тастан тайып түсті. Құйғытып бара жатқан Богдан атын жалт бұрып, тұяғына жармасқан сотқарлардан сытылып, ұшып кеткісі келгендей көрінді. Оның беті тура қызыл шарға қарап, айбар шашып, күрзісімен бұрынғыша қиян алысты меңзеді.

Дәл осы кезде Богданның қарсы алдында гүржілдей ағылған жұрттың үстінде, қатып қалған фонтанның тайғанақ табақшала-рының арасынан кісі қолы көтерілді. Оның үстінде елтірі жағалы қара пәлте, аязға қарамастан бас киімін шешіп, қолына ұстап алған. Алаң бұрынғысынша гуілдеп, құмырсқаның илеуіндей қыз-қыз қайнайды, алайда Софияның қоңырау мұнарасы тынған, музыка да аязды көшелермен жан-жаққа маңыпты. Фонтанның етегіне де ұлан-ғайыр тобыр жиналып қалды.

- Петька, Петька! Мынау көтергендері кім?
- Петлюра болар.
- Петлюра сөз сөйлейді.
- Не сандалып тұрсыңдар. Бұл қарапайым шешен...
- Маруся, шешен дейді. Қара, қарашы әне...
- Декларация жариялайды...
- Жоқ, оны Универсал оқитын болады.
- Жасасын азат Украина!

Көтерілген адам шабыттана жыпырлаған мыңдаған бастардың үстінен күннің дөңгелек арайы қан қызыл алтын бояуымен крештерді аптап тұрған тұсқа көз тастап, қолын сілтей, ақырын ғана айғайлап қалды.

- Халықтың даңқы артсын!
- Петлюра... Петлюра.
- Иә, қайдағы Петлюра? Сендер де айтады екенсіңдер!
- Петлюра өрмелеп фонтанға шығушы ма еді?
- Петлюра Харьковте.
- Петлюра әлгінде ғана сарайға банкетке бет алған.
- Өтірік соқпа, ешқандай да банкет болмайды.
- Халықтың даңқы артсын! - деп қайталады әлгі адам сол сәт сары шашының бір тұлым ыршып маңдайына түсті.
- Тыныш!

Ақсары кісінің даусы нығайып, тасыр-тұсыр мен аяқ сықы-рынан, гуіл мен тасқынның, барабан даңғырының арасынан айқын естілді.

- Петлюраны көрдіңдер ме?

- Көрмегенде қалай, тәңірі-ау, жаңа ғана.
- Аһ, қандай бақытты әйелсіз! Қандай екен өзі? Қандай, ә?
- Мұрты қара, сапары Вильгельмдікіндей жоғары қарай ширатылған, басында шлемі бар. Іздесең, ол әне деймін, қарашы, Мария Федоровна, қапы қалма, қара - әне келе жатыр...
- Сіз неге арандатасыз мені! Ол қаланың өрт сөндіру команда-сының бастығы емес пе!
- Ханым, Петлюра Бельгияда.
- Бельгияға не үшін кеткен ол?
- Одақтастармен одақ жайын орайластырмақ.
- Жоқ, олай емес. Әлгінде ғана ол экскортпен Думаға кетті.
- Не дейді?
- Ант береді...
- Ол ант бере ме?
- Неге? Қайта оған ант бермеуші ме еді?
- Ал оған ант бергенше, менің өлгенім артық (сыбыр).
- Сізге ант берудің қажеті де жоқ... Әйелдерге тимейді.
- Жөйттерге тиіседі, ол анық...
- Офицерлерді де оңдырмайды. Барлығының ішек-қарнын ақтарады.
- Помещиктерді де сөйтеді. Жойылсын!!
- Тыныш!

Ақсары кісі бәз-бір сұмдық қайғы-мұңмен, бірақ батылдықпен көзі ұшқын ата күнді нұсқады.

- Осы тұрған қалың қауым, бауырлар мен жолдастар, - деп бастады ол. - Казактардың: “Старшиндар болса егер бізбенен, бауырымыз біз олардың іздеген” дейтін өлеңінде айтылғандай, бізбен бірге болыңдар! Бәрің де

бізбен бірге болындар! - деп әлгі кісі бас киімімен қызыл банты алып толқындай алаулаған кеудесін соқты, - бізбен бірге! Әлгі айтқан старшиндер бәрі де халықтан шыққан, сонымен біте-қайнасқан, содан туды, бірге өледі. Олар қаланы қоршағанда көк мұз, ақ қарда бізбен бірге болып, бірге тоңып, қаланы жан аямай ерлікпен қорғап қалды, соның айғағындай алқызыл жалау анау алыптардың төбесінде желбіреп тұр.

- Ура!
- Қандай қызыл? Мынау не айтып тұр. Жалқын сары емес пе біздікі.
- Большактардың да туы қызыл.
- Тыныш! Даңқы артсын!
- Әй, мынау оңбағаның украин тілінде жылмайды ғой...
- Жолдастар! Сіздердің алдарыңызда қазір жаңа міндет тұр, ол - жаңа тәуелсіз Республиканы көтеріп, күллі еңбекші қауым үшін нығайту, ендігі жерде жұмысшылар мен диқандар өзінің жанын қиып қорғаған, қанын төгіп суарған туған жеріне өзі ие болуға, өзі билеуге хақылы!
- Дұрыс. Даңқы артсын!
- Сен естіп тұрсың ба, “жолдастар” дейді бізді, ғаж-жап...
- Ты-ныш.
- Сондықтан да, қымбатты азаматтар, халық жеңісінің осынау қуанышты сәтінде ант етейік, - деген шешеннің көзі жайнап, барған сайын желпініп, қолын аспанға жайды, оның сөзінде украин сөздері барған сайын азая түсті, әзір анау азаттықтың белгісі -қызыл ту бүкіл дүние еңбекшілерінің төбесінде желбіреггенше қолдан қару тастамасқа ант етейік.
- Ура!Ура!Ура! Интер...
- Васька, өшір үніңді. Сен не, жынданғансың ба?
- Щур, сіздікі не, тыныштал!
- Құдай ақына, Михаил Семенович, шыдай алатын емеспін -оян... қарғыспен қарылған...

Қап-қара онегин сақал қалың құндыз жағаға көміліп, тобырдың арасында қысылып-қымтырылып, алға ентелеп келе жатқан шабытты жезтаңдайдың көзі желтоқсанның он төртіне қараған түнде опат болған Шполянскийдің көзінен керемет аумайтын еді. Сары қолғапты қолы созылып, Щурдың қолын қысты.

- Жарайды, жарайды, енді айтпаймын, - деді Щур көзімен ақсары кісіні аймалап.

Кенет күн сөнді, София мен оның мұнараларына көлеңке түсті; Богданның да жүзі, әлгі адамның да жүзі айқын айшықтанды. Маңдайында сары тұлымы желпілдегені анық көрінді.

Ол болса, өзін-өзі билеп, алдыңғы қатарда тұрған жұртты және баурап:

- Жұмысшылардың, шаруалар мен казак депутаттарының Кеңестері мәңгі жасай берсін! Жасасын... - деп айғай салды.

- Г а-а. Г-а-а-а, - деп дуылдады тобыр.

- ... Жұмысшылардың, шаруалар мен қызыл әскер депутаттарының Кеңестері. Барлық елдердің пролетарлары, бірігіңдер! - Ур-ра! -деп дауыстады басқа жерден. Кенет сапырылыс басталып кетті.

- Қалай? Қалай? Не дейді?! Даңқы артсын!!

Артқы қатарларда бірнеше еркек және бір жіңішке дауыс “Жер-леңіздер мені өлсем...” деп әндетіп қоя берді.

- Ұстандар оны! Ұстандар! - деп айғайлады ызалы, жарықшақ, жылауық еркек даусы. - Ұстандар! Бұл арандату. Большевик! Москаль. Ұста. Оның не айтқанын сендер естідіңдер ғой...

Бәз-біреудің қолы ауа қармады. Шешен бүйірге жалт берді де оның ізі өшті, қарны көрінбеді, сосын бөркін бастыра киген басы көзден ғайып болды.

- Ұстандар! - деп біріншіге екінші жіңішке дауыс үн қосты. -Ол жалған шешен. Ұстандар оны, жігіттер, ұстап алыңдаршы, туғандар.

- Га, га, га. Тоқта! Кім? Кімді ұстадыңдар? Кімді деймін? Тәйірі-ай, ешкімді де ұстамапты!

Жіңішке дауыстың иесі алға фонтанға қарай ұмтылып, тайғанап жүрген үлкен балықты ұстағандай қимыл жасады. Алайда пәруей-сіз Шур шолақ тон мен құлақшынын бастырып алып, оның алдын кескестеп: “Ұста!” деп кенет барқ етті.

- Тоқта, туыстар, сағатымды сыпырып кетті.

Бәз-бір әйелдің аяғын басып кетіп, ол жан даусы шыға шарыл-дап:

- Кімнің сағаты? Қайда? Өтірік айтасың, құтылмайсың, - деп безектеді.

Жіңішке дауыстыны сыртынан біреу келіп белдігінен ұстады да, сол сәт үлкен бір суық алақан оны аузы-мұрнын ала бір жарым қадақ ауыр шапалақпен сарт еткізді.

- Уһ! - деп айқайлаған жіңішке үнді өліктей бозарып кетіп, баскиімсіз жалаңбас қалғанын сезді. Сол сәтінде екінші шапалақ оған тозақ отындай тағы тиіп, бәз-біреу аспан-көкті жаңғырық-тырып:

- Міне, ұрының өзі, баукеспе, иттің ғана баласы. Соқ өзін!!

- Сендердікі не?! - деп шырылдады жіңішке дауысты. - Мені ұрғандарың не?! Ол мен емес. Мен емес деймін. Анау большевикті ұстау керек! О-о! - өкірді ол...

Фонтанның тап жанындағы тобырдың бұрандасы шыр айналып, біреу соғылып, біреу өкіріп, халықты быж-тыж қылды, ең бастысы - шешен ізім-ғайып жоқ болды. Жоқ болғанда да жұрттың бәрін сиқырлағандай, тура жер астына түсіп кеткендей із-тозсыз кетті. Иірілген жұрттың арасынан біреуді ұстап әкеп еді, жалған шешен қара киімді жандай болса, мынауың папахамен атып шықты. Үш минөттен соң иірілген жұрт өз-өзінен тарап, жалпы керіс болмағандай, сөзге әуес тобыр жаңа шешенді фонтанның шетіне өздері шығарып, оның сөзін тыңдауға жан-жақтан ентелеп, ортаға топтасты, соның өзінде де олардың ұзын саны екі мыңға тақап қалды.

Шағын баудың алдындағы ақ көшеде әуесқой халық тараған әскердің артынан тағы да қабындап, күлкішіл Щур шыдамай жүгіріп келген бойда табанжолға отыра қалып:

- Ой, күлкімнің келгені-ай, - деп ішін басып ал кеп күлсін. Күлкі аузынан тасқындай ағытылып, аузындағы аппақ тістері жалтырай көрінді, - күлкіден иттей боп өліп барамын. Оны қалай соқты десейші о тәңірім Иисусе!
- Омалып көп отырмаңыз, Щур, - деді серігі құндыз жағалы бейтаныс, өзі марқұм әйгілі прапорщик, “Магнитный Триолет” төрағасы Шполянскийден екі тамшы судай-ақ ажыратқысыз.
- Қазір, қазір, - деді Щур жұлқына тұрып жатып.
- Михаил Семенович, папирос беріңізші, - деді Щурдың екінші серігі, қара пәлтелі ұзын бойлы кісі. Папағын желкесіне ысырып, сары шашының тұлымы қабағына түсті. Ол алқына демалып, ентігін әрең басып, аязда ыстықтағандай қолымен бетін желпіді.
- Немене? Жапа шектік пе? - деп сыпайы ғана сұрады бейтаныс іш тартып, сосын пәлтесінің етегін түріп, қалтасынан кішкентай алтын портцигар шығарып, ақсарыға мүштіксіз тартатын неміс папиросын ұсынды; ол сіріңкенің отына қолын қалқан етіп ұстап, темекісін тұтатты да, бір сорып.
- Уһ! Уһ! - деп түтінін ішке тартты.

Сосын үшеуі де шапшаң қозғалып, бұрыштан әрі бұрылып, көзден ғайып болды.

Алаңнан шолақ көшеге шапшаң басып екі студент шықты. Біреуі кішкентай, пысық, ұқыпты, аяғындағы галошы жалтырап тұр. Екіншісі ұзын бойлы, кең иықты, сирағы да ұзын, бір аттағанда бір сажынды бір-ақ алады.

Екеуінің де жағалары фурашкелерінің жиегіне дейін көтерілген, ал ұзынның тіпті қырынған бет-аузына дейін кашнемен қымталған, аяздан қорғанғаны да. Екеуі де әмір берілгендей бастарын бір жаққа бір мезгілде бұрып, капитан Плешконың мәйітін көрді, оның аяқ жағында бетін басқа жаққа беріп, аяғы серейген екінші біреу жатыр, ләм-мим деп тіл қатпай, екеуі өте шықты.

Сосын Рыльскийден студенттер Житомир көшесіне бұрылғанда ұзын бойлы кішкентайға бұрылып, қарлығыңқы жіңішке дауыспен былай деді:

- Көрдің бе әлгілерді? Көрдің бе деп сұрап тұрмын ғой мен сенен.

Кішкентай еш жауап қатқан жоқ, бірақ аяқ астынан тісі ауырып қалғандай тітіркеніп, ыңырсыды да қойды.

- Өлгенімше ұмытпаспын оларды, - деді сөзін жалғап аршындай адымдаған ұзын, - есімнен кетпес.

Кішкентай оның соңынан үнсіз келе жатты.

- Рақмет, үйретіп шығарды. Ал, егер бірде болмаса бірде маған әлгі кэззап... гетман кездесетін болса, - кашненің астынан қырылдап, - оны бар ғой... - деді ұзын осы арада үш қабат қып бір сыбап алды да, сонымен тынды. Үлкен Житомир көшесіне шықты, екеуінің жолын бірақ ескі қаланың мұнаралы учаскесіне кетіп бара жатқан шеру бөгеді. Шын мәнінде

оған алаңнан барар жол тура да төте болатын, бірақ Владимир көшесін парадтан әлі кетіп үлгермеген атты әскерлер жауып, барлығы сияқты айналып жүруге тура келді.

Шерудің алды қаптаған балалар. Олар жүгіріп ойнап, секіріп, ысқырып та қояды. Сосын тапталған көшенің жиегінде үрей мен уайымнан көзі бұлаулаған, жыртылған бешпентінің түймесі салынбаған, баскиімсіз бір адам келеді. Беті қан жоса, көзінен жас парлайды. Жалаң төс аузын арандай ашып, әбден қарлыққан жіңішке дауыспен айғай салып, орыс пен украин сөздерін араластыра сөйледі:

- Сендердің бүйтуге құқыларың жоқ! Мен белгілі украин ақынымын. Фамилиям - Горбалаз. Мен украин поэзиясының антологиясын жазған адаммын. Мен Раданың төрағасы мен министрге шағымданамын. Мыналарыңа енді тіл жетпейді.
- Ұрындар арамзаны, қалта ұрысын! - деп айқайлады біреулер табанжолдан.
- Мен бе, - деп ышқына айғайлап жан-жағына алара қарады қан-жоса кісі, - мен арандатушы большевикті ұстайын деп әрекет етіп едім.
- Не, не дейсің? - деп гүжілдесті табанжолдағылар.
- Кімді ұстамақ едім дейді?
- Петлюраға қастық жасағанды.
- Пәлі?!
- Иттің баласы, біздің Батьконы атқан ба?
- Ал бұл украиндық қой.
- Украиндық емес, сұмырай бұл, - деп барқылдады бір жуан дауыс, - әмиянды кесіп әкетті.
- Ф-юх, - деп өшпенділікпен ысқырды балалар.
- Бұл не өзі? Қандай құқықтарың бар бұған?
- Арандатушы большевик ұсталды. Өлімтікті табан аузында өлтіру керек

еді.

Қанжалағанның артында толқыған тобыр еріп келеді, арасында алтын оқалы құйрығы бар папахалар мен екі мылтық жылт етіп қалады. Түрлі түсті белдікпен бекем буынған біреу қанжалағанмен қатар келеді, қасындағы ара-тұра ышқына айғайлағанда жұды-рықпен желкеден түйіп жібереді, сонда ұсталмайтынды ұстаймын деп әлек болған бейбақ тұтқын тына қалып, артынан үнсіз еңіреп жылайды.

Екі студент шеруді өткізіп жіберді. Шеру ұзаңқыраған кезде ұзын кішкентайды қолтығының астынан алып табалаған үнмен күбірледі.

- Оған сол керек, солай соққаны сауап болған. Ал саған бір-ақ нәрсе айтайын, Карась, большевиктер жарайды. Арыммен ант етейін олар жігіт-ақ. Міне, жұмысты істеген соң осылай істеу керек. Көрдің ғой, шешенді қалай жітіріп жібергенін? Батыл-ақ. Оларды батылдығы мен өжеттігі үшін жақсы көремін, шешенді...

Кішкентай ақырын ғана былай деді:

- Егер енді ішпесек, асылып өлуге болады.
- Мұның пікір-ақ. Жақсы пікір, - деді ұзын бойлы оны қостап. - Сенде қанша бар?
- Екі жүз.
- Менде жүз елу. Тамараға кіріп бір жарымын бір-ақ алайық...
- Жабық қой.
- Ашады.

Екеуі Владимир көшесіне бұрылды да, сыртында “Ұсақ-түйек сауда” - деген жарнамасы бар екі қабатты үйге жетті, оның қасында “Погреб-Тамараның құлпысарайы” деген жазу тағы тұр.

Басқышпен төмен сүңгіп екеуі де абайлай екі қабат әйнек есікті қақты.

17

Отбасының төбесінен түскен тастай болған соңғы оқиғалардан шырматылып шыға алмай үш күн бойы жанын жеген көкейтесті мақсатына, қар үстінде жантәсілім еткелі серейіп жатып басшысының айтқан сөзіне байланысты мақсатына Николка бүгін жетті. Ол үшін оған парадтың алдында қала қыдырып, оншақты адресті ақтап шығуға тура келді. Осы жүгірісте Николка әлденеше рет күдер үзіп, құлап сүрініп, жығылып тұрып дамыл көрмей, ақыры ойындағысын орындады.

Литва көшесінің ең шетіндегі бір кішкентай үйден ол жасақтың бірінші бөлімшесінің бір адамын іздеп тауып, одан Найдың адресін, өзі мен әкесінің атын білді.

Николка София алаңын кесіп өту үшін екі сағат бойы буырқанған халық толқынымен арпалысты. Алайда алаңды көктей өту деген мүлдем ойға сыймайды екен. Сондықтан қуатты қысқыштың аузынан сытылып, алғашқы шыққан жері - Михайлов монастыріне қайтып оралу үшін табандатқан жарты сағатын жоғалтты жаураған Николка. Одан Костельнаяны бойлай отырып, үлкен шеңбер жасап Николка төмен Крещатникке түсіп, одан төменгі жолдармен Мало-Провальнаяны табуға тырысты. Бірақ бұл мүмкін болмай шықты. Костельнаямен де құжынаған жыландай ирелеңдеп парадқа әскерлер қаптап келе жатты. Амал жоқ, Николка бұрынғысынан да үлкен айналым жасап, жападан жалғыз Владимир тауына шығып кетті. Трассалар мен аллеяларды бойлай жүгіріп, қардан қаланған аппақ қабырғалардың арасында ілгері ұмтылды. Қары аздау алаңқайларға да тап болды. Терраса-лардан қар теңізінің айдынында қарсы алдан таудағы Патша бағы көрініп тұрды, одан әрі солға қарай қыстың толық тыныштығында Днепр өзенінің ар жағында Чернигов жазығы жатыр.

Бейбіт тірлік, толық тыныштық дегенің міне, осы, бірақ Николкаға дамыл-

тыным қайда. Қармен алысып, террасадан соң терраса асып, аракідік қары тапталған жерлерге тап болып, тауда біреулер қыста да қыдырады екен-ау деп таңданды да.

Ақыры аллеямен төмен түсіп Николка еркін тыныстады, Крещатникте әйтеуір әскер жоқ екен, соған шүкіршілік қып іздеген жеріне қарай тартты. “Мало-Провальная, 21”. Николканың тапқан адресі осы. Жазылмаған бұл адрес Николканың миына шегеленіп қалды.

Николка толқып, қатты қысылды. “Кімнен дұрысырақ сұраған жөн? Ештеңе де белгілі емес...” Бақтың бірінші қабатында тұрған қосалқы үйдің қоңырауын шалды. Ұзақ уақыт ешкім үн қатқан жоқ, ақыры аяқ дыбысы білініп, есік шынжырымен сәл ашылды. Пенсне киген әйел жүзі көрінді де, ауыз үйдің түнегінен қатаң сұрақ естілді:

- Сізге не керек?
- Білуге мүрсат етіңіз... Най-Турс осында тұра ма?

Әйел жүзі мүлдем сазарып тұнжырап кетті де, тек көзәйнегі ғана жалтырады.

- Мұнда ешқандай да Турс жоқ, - деді әйел бәсең үнмен.

Николка қызарып кетті, қысылып, недәуір қиналды...

- Бұл бесінші пәтер емес пе...
- Ал болса ше... - деп бейілсіз күмәндана жауап қатты әйел, -сіз не керегін айтсаңызшы.
- Маған Турс осында тұрады деп еді...

Әйел жүзін молырақ шығарып, Николканың артында басқа ешкім жоқ па екен дегендей көзін бақ жаққа жүгіртті... Николка оны енді толық көрді, бұғағына да көзі түсті.

- Сізге өзі не керек? Маған айтыңызшы.

Николка күрсініп, жан-жағына қарап алып, былай деді:

- Мен Феликс Феликсович жайында айтпақшы едім... одан хабарым бар.

Әйелдің жүзі кілт өзгерді. Көзін жыпылықтатып:

- Сіз кімсіз? - деп сұрады.
- Осы арада тұра тұрыңыз, - деп есікті жапты, аяқ дыбысы да басылды.

Жарты минөт өтер-өтпесте өкше тықылдап, есік мүлдем ашылып, Николка ішке кірді.

Қонақжайдан алдыңғы бөлмеге жарық түсіп, Николка түкті мамықтақтың шетін шалып, сосын пенсенелі әйелді көрді. Николка фурашкесін шешкен сәтте қарсы алдынан жүзінің әрі тая бастаған аласа бойлы ашаң екінші әйел шыға келді. Жүзіндегі кейбір болар-болмас, онша анық та емес сипаттардан, бәлкім шашының түсінен болар, Николка Найға бір ұқсастық тауып, анасы екен ғой деп топшылады да, қалай хабарларын білмей, үрейі ұшты... Бәйбіше оған жарқыраған назарын тіке қадап, Николка бұрынғыдан бетер абдырады.

- Ал, айтыңыз енді, кәне... - деп тіке сөйледі ана.

Николка бас киімін умаждап, әйелге қаймыға қарап:

- Мен...мен, - деп міңгірледі.

Ашаң әйел - ана Николкаға қара көзімен ата қарап, жек көргендей зеки сөйлеп, оның даусы Николканың сыртынан шыққандай, есіктің әйнегіне жаңғырықты:

- Феликс өлген бе?!

Ол жұдырығын түйіп Николканың қарсы алдынан сермеп өтіп, айғай салды.

- Өлтіріпті ғой... Ирина, естимісің, Феликсті мерт етіпті!

Николканың көз алды қарауытып кетті үрейден. - “Апырау, мен ештеңе айтқан жоқпын ғой... құдая!” - деп қатты қысылды. Пенселі толық әйел Николканың артынан есігін жауып, тез, тез басып, ашаң бәйбішеге ұмтылды, оны иығынан құшақтап, жұбата бастады:

- Жарайды, Марья Францевна, сабыр қыл енді, жарқыным... -Сосын Николкаға еңкейіп: - Бәлкім, олай емес шығар? Тәңірі-ау... Сіз айтыңызшы, өзі ... Қалайша ол?...

Николка бұған ештеңе айта алмады... Тек ашына алға қарап, тағы да мамықтақтың шетін көрді.

- Тыныштал, Марья Францевна, тыныштал, жарқыным... Құдай үшін... Естіп қалады... Құдайдың әмірі ғой... - деп қалбалақтады жуан.

Най-Турстың шешесі шалқалай құлап ойбай салды.

- Төрт жыл! Төрт жыл болды ғой мен күткелі. Әлі де күтіп ем, әлі де... Күтемін! - Осы арада Николканың сыртынан жас қыз келіп, шешесіне ұмтылды. Николканың оған көмектесуі керек еді оған, анасын сүйеуіне, алайда қатты булығып тұрған ол өзін-өзі ұстай алмай, өкіріп жылап жіберді

және тоқтай алмады.

Терезелердің пердесі жабық, қонақжай қаракөлеңке, құлаққа ұрған танадай үнсіз тыныштық, тыныштықтың өзінен ұнамсыз дәрі иісі шығатын тәрізді. Қыз терезеден бері бұрылып Николканың қасына келді. Николка мамықтақтан көтерілді, қолында мынандай сұмдық жағдайда да ажырай алмай қойған фурашкесі. Қарындас замат қара тұлымын түзеп, аузын жиып:

- Ол қалай қайтыс болды? - деп сұрады.
 - Ол қаза тапты, - деп жауап қатты Николка өзінің бар жақсы даусымен, - білсеңіз бар ғой, ол ерлерше қаһармандықпен қаза тапты... Нағыз батыр... Юнкерлердің бәрін дер кезінде кері қуып үлгерді, ең соңғы сәтте, оның өзі, - деп әңгімелеп тұрып Николка жылап жіберді, - оның өзі оларды қалқан боп оқтан қорғады. Онымен бірге мені де мерт ете жаздады. - Біз... тек екеуміз ғана қалдық, ол мені де қуды, ұрысты, ал өзі пулеметпен оқ жаудырды... Жан-жақтан аттылар қаптап кетті, біз қоршауда қалып, тұзаққа түскен екенбіз. Барлық жақтан қысып келеді.
 - Ол кенет оған оқ тиіп, жараланды ма?
 - Жоқ, - деп батыл жауап қатты Николка, сосын кір орамалымен көзін, аузын, мұрнын сүртті, - жоқ оны өлтіріп кетті. Оны өзім көзіммен көрдім, қолыммен ұстадым. Оқ басына және кеудесіне тиіпті.
- Қонақжай бұрынғыдан да қараңғылана түсті, көрші бөлмеден еш дыбыс естілген жоқ, өйткені Марья Федоровна жылап-жылап басылса керек, мұнда үш адам ғана күбірлесіп отыр: Найдың қарындасы Ирина, әлгі пенсенелі жуан әйел, пәтердің қожайымы Лидия Павловна, сосын Николканың өзі.
- Менің өзіммен ақшам жоқ, - деп сыбырлады Николка, - қажет болса, қазір жүгіріп барып алып келемін, сонда барамыз.
 - Ақшаны мен қазір беремін, - деп гүрілдеді Лидия Павловна,

- ақша деген не тәйірі, тек сендер онда, құдай үшін, жеріне жеткізіңіздер. Ирина анаңа тіс жарма, қайда, не үшін баратын-дарыңды айтушы болма. Мен өзім жалпы не істерімді білмеймін...
- Мен онымен бірге барамын, - деп сыбырлады Ирина, - біз ойлағанға қол жеткіземіз. Сіз ол қазармаларда жатыр, оны көру үшін рұқсат деген жоқсыз ба.
- Иә, иә... Бұл жақсы болар еді, жақсы...

Жуан ізінше көрші бөлмеге жүгіріп, одан оның сыбырлаған, ананы сендіруге тырысқан даусы естілді.

- Марья Францевна, құдай үшін жатыңызшы... Қазір олар барып, бәрін біліп келеді. Әлгі юнкер ол казармада жатыр деп отыр.
- Нарда ма?... - деп сұрады тағы да Николкаға жеккөретіндей естілген әлгі дауыс.
- О, не дегеніңіз, Марья Францевна, шағын шіркеуде, казарма-ның шіркеуінде жатыр дейді...
- Бәлкім, көшенің қиылысында иттер мүжіп жатқан шығар.
- Аһ, Марья Францевна, қайдағы жоқты айтпаңызшы... Тыныш қана жатыңыз, жалынып сұраймын сізден...
- Мама соңғы үш күнде мүлдем есінен алжасқандай боп кетті...
- деп сыбырлаған Найдың қарындасы бағынбайтын тұлымын қайта кері серпіп, Николкадан әрі әлде бірдеңені қарады, - дегенмен енді бәрі де бос сөз.
- Мен де солармен барамын, - деген дауыс шықты көрші бөлмеден.

Қыз табанда түршігіп жүгіріп кетті.

- Мама, мама, сен бармайсың. Сен бара алмайсың. Егер сен баратын болсаң, юнкер көмектесуден бас тартады. Оны тұтқынға алуы ықтимал.

Жат, жатшы, мен өтінемін сенен...

- Әй, Ирина, Ирина, Ирина, - деп күңіренді көрші бөлмеден, -өлтіріп кетті ғой, оны өлтіріп, ал сенікі не бұл? Сен ғой, Ирина... Феликсті өлтірген соң, енді не істей аламын? Өлтірді ғой, өлтірді. Қарда жатыр-ау... Соны ойлайсың ба сен... - Еңіреп, өксіп-өксіп жылау қайта басталды, кереует сықырлады, қожайымның даусы шықты.

- Түү, Марья Францевна, ой, бейшара шыдасаңызшы, шыдаңыз...

- Ай, тәңірі-ай, тәңірі, - деп жас қыз қонақжай арқылы жүгіріп кетті. Өкініш пен үрейді бірдей сезген Николка ұнжырғасы түсіп: “Ал таба алмасаң, қасіреттің көкесі сонда болар” деп ойға батты.

Ақырған аязға қарамастан сұмдық ауыр иіс анқып тұрған сұмдық үрейлі есіктің алдында Николка тоқтап, тіл қатты:

- Бәлкім сіз осында тұра тұрарсыз... Әйтпесе онда сондай иіс, сізге жаман әсер етуі мүмкін. Ирина әуелі жасыл есікке, сосын Николкаға қарап, жауабын бір-ақ айтты:

- Жоқ, мен сізбен бірге барамын.

Николка ауыр есікті тұтқасынан жұлқи тартып, олар ішке кірді. Алғашқы бетте қараңғы еді. Сосын бос тұрған киім ілгіштердің таусылмайтын тізбек қатары бұлдырап көрінді. Жоғарыда көмескі жанған шам ілулі тұр.

Николка алаңдап өзінің серігіне көз тастап еді, ол ештеңені елең қылмай қатар аттап келе жатыр, тек жүзі бозарыңқы, қабағы қатыңқы, қабағы түйілгенде ол Николканың есіне Най-Турсты түсірді, дегенмен ұқсастық өткінші ғана сияқты. Найдың бет пішіні мызғымайтын темір секілді қарапайым да айбынды болатын, ал мынау сұлу, кәдімгі орыс аруы, тіпті шетелдік тәрізді. Үріп ауызға салғандай тамаша қыз.

Николка қорыққан иіс барлық жерде бар екен. Еден де сасып тұр, қабырғалар да, ағаш киім ілгішке дейін сасып тұр. Бұл иістің сұмдықтығы

сондай, тіпті оны көруге болатын сияқты. Қабырғалар майлы, жылбысқы сияқты, киімдігіштер жылтырап тұр, еден май-май, ауа тығыз өлексі иісі шығады. Әйткенмен, иістің өзіне тез үйреніп кетеді екенсің, жан-жағыңа қарамасаң, ештеңе ойламасаң болды тек. Ең бастысы ойламау, әйтпесе жүрек айнудың не екенін қазір-ақ көресіз. Пәлте киген бір студент жалт етті де, жоқ болды. Сол жақтағы киім ілгіштің сыртынан есік ашылып, етікті кісі шықты. Николка оған бір қарады да көзін тез тайдырып әкетті, өйткені оның пенжегін көргісі келмеді. Пенжегі де киім ілгіш сияқты жылтырап тұр екен, қолы да солай.

- Сіздерге не керек? - деп қатаң сұрады әлгі адам.
- Біз шаруамен келдік, - деді Николка, - бізге меңгеруші керек еді... Өлген кісіні табуымыз қажет. Шамасы, ол осында.
- Қай өлгенді айтып тұрсың? - деп сұрады ол Николкаға қабағының астынан қарап.
- Осында үш күн бұрын көшеде өлтіріп кетті...
- Ага, демек, юнкер немесе офицер болды ғой... Гайдамактар да түскен. Ал ол кім?

Николка Най-Тур офицер деп айтып салуға жүрексінді де, былайша:

- Иә, оны да өлтіріп кетті, - дей салды.
- Ол гетман әскерге шақырған офицер - Най-Турс, - деп Ирина етікті кісіге жақындады. Зайыры оған Най-Турстың кім екені бәрі-бір болса керек, Иринаға қырынан қарап, жөткірініп, еденге бір түкіріп тастап жауап қатты:
- Мұндайда не істеу керек екенін білмеймін, жұмыс аяқталды, залдарда ешкім қалған жоқ. Басқа күзетшілер кетіп қалды. Іздеу қиын. Өте қиын. Біраз мәйіттерді төменгі қоймаға көшірген. Қиын, өте-мөте қиын...

Ирина Най сөмкесін ашып, қағаз ақша алды да күзетшіге ұсынды. Күзетші адал жан боп шығып, бұдан бас тарта ма деп қорыққан Николка бұрылып

кетті. Бірақ күзетші бас тартқан жоқ.

- Рақмет, бикеш, - деп жаны кіріп кетті, - табуға болады. Тек қана рұқсат керек. Егер профессор мұрсат берсе, мәйітті алуға болады.
- Ал, профессор қайда? - деп сұрады Николка.
- Олар осында, тек қолы бос емес. Мен білмеймін... Баян етейін бе?
- Қалауыңыз білсін, өтінемін, оған қазір-ақ баян етіңізші, - деп сұрады Николка, - мен өлген кісіні бірден танимын...
- Баян етуге болады, - деп күзетші оларды бастай жөнелді. Олар баспалдақпен дәлізге көтерілді, мұндағы иіс тіпті сұмдық екен. Сосын дәлізбен солға бұрылды, бұл арада иіс бәсең, әрі жарық, өйткені бұл тұс әйнек шатырлы көрінеді. Мұндағы оң жақтағы да, сол жақтағы да есіктер аппақ. Күзетші солардың біріне тоқтап, есік қақты да баскиімін алып ішке кірді.

Дәліз тып-тыныш, шатыр арқылы сәуле себездеп тұр. Бұрышта әрірек бірдеңе ақтаңдақтана бастады. Күзетші шығып:

- Мұнда кіріңіздер, - деді.

Николка сонда кірді, одан Ирина Най да қалған жоқ... Николка фуражкесін алып, әу дегеннен толқындаған перденің кара дақтарына көзі түсті, даладай бөлмедегі бір уыс өткір жарық назарын аударып, жалт қараса, шамның түбінде беті әжімді, қошқар тұмсық кара сақал отыр екен. Сосын еңсесі түскен ол қабырғаларды шола бастады, айнала ұзыннан-ұзақ жалтыраған шкәптар, олардан өңкей бір кемтар мүсіндер елестейді, қытайдың кәдімгі қошқыл сары қорқынышты ойыншықтары сияқты бірдеңелер. Одан әрірек былғары алжапқыш салып, кара қолғап киген ұзын бойлы адам көрінді. Ол зеңбірек сияқты айнасымен алтындай жарқырап шам жарығының астында микроскоптар тұрған үстелге еңкейіп тұр екен.

- Сіздерге не керек? - деп сұрады профессор.

Николка шаршаңқы жүзінен сақалдының профессор екенін таныды, ал анау ұзын бойлы оның бәз-бір көмекшісі болу керек.

Николка жөткірініп, әлі де шамнан шыққан біртүрлі бұралған өткір жарықтан, темекіден сарғайып кеткен саусақтардан, профессордың алдында жатқан сұмдық заттар - адамның тарамыс-пен тігілген мойны мен иегінен, жылтыраған ілмектер мен қайшылардан көз ала алмай тұр.

- Сіздер туысқандары боласыздар ма? - деп сұрады профессор. Шаршаңқы жүзі мен сақалына сәйкес даусы бәсең шықты. Ол басын көтеріп, көзін сүзіп Ирина Найдың ішігіне, ботиына қарады.
- Мен оның қарындасымын, - деді Най профессордың алдында жатқандарға көз салмауға тырысып.
- Міне, көріп тұрсың ғой, Сергей Николаевич, бұл мәселенің қиын екенін. Бұл және бірінші оқиға емес... Бәлкім, ол бізде емес те шығар. Қара жұмысшы жайына да мәйіттерді тасып еді ғой!?
- Мүмкін, - деп үн қатты ұзын, бір аспапты басқа жаққа лақтыра салып.
- Федор! - деп айғайлады профессор...
- Жоқ, сіз онда ма...
- Онда сізге болмайды...
- Мен өзім... - деді Николка қипақтап...
- Сабыр сақтаңыз, бикеш, - деп нығарлай түсті күзетші. - Осы арада күтуге болады.

Николка күзетшіні аулағырақ алып кетіп, қолына екі көгала қағаз қыстырды да, бикешті бір таза орындыққа жайғастыруын сұрады. Ол тұтатулы махорқасын сора жүріп, жасыл шам мен қаңқа сүйек тұрған жерден ыңқылдап орындық алып келді.

- Сіз медик емессіз ғой, мырзабала? Медиктер бірден үйреніп кетеді, -

деп ол үлкен есікті ашып электр ажыратқышты басты. Әйнек төбедегі шар жанды. Бөлмеден сасық иіс аңқыды. Ағараңдап қатар-қатар цинк үстелдер тұр. Олардың бәрі бос, әлдеқайда шұңғылшаға тасырлап су құйылып жатыр. Аяқ астында тас еден тасырлайды. Мұндағы иістен запы болған Николка ештеңе ойламауға тырысып келеді. Күзетші екеуі қарсыдағы есік арқылы мүлдем қараңғы дәлізге шықты, күзетші кішкентай шамды жақты да, сәл-пәл ілгері жүрді. Күзетші ауыр ысырманы жылжытып, шойын есікті ашты да, ажыратқышты қайта басты. Николканың бетіне суық ұрды, қара бөлменің бұрыштарында төбеге дейін тірелген үп-үлкен цилиндрлер тұр, олардың іші толған кісі еті, терілерінің қиқымы, ұнтақталған сүйек, сынған саусақтардың сыймағаны сыртқа шығып қалған. Николка сілекейін жұтып, теріс айналды да, күзетші:

- Иіске мынаны, мырзабала, - деп құты ұсынды.

Николка көзін жұмып, танауын жарған иісті құшырлана тартты - кәдімгі мүсәтір құтыдағы. Ұйқылы-ояу сияқты Николка көзін қысып Федордың трубкасындағы жылтыраған отты көрді, махор-қаның тұтанған тәтті иісін сезді. Федор лифт торының құлпымен недәуір әуреленді, оны әрең ашып Николка екеуі платформаға тұрды. Федор тұтқасын тартып қалып еді, платформа шикылдап төмен тартты. Төменнен мұздай суық соғып тұр. Платформа тоқтады. Дағарадай үлкен қоймаға кірді. Николка өмірі көрмеген-деріне көзі бұлдырай қарады. Қат-қабат үйілген отын сияқты бірінің үстіне бірін жалаңаш тізіп тастай берген адам денелерінен шыққан иіс мүсәтірге де қарамастан қолқаны атып, кісіні қарадай тұншық-тырады екен. Аяқтары сіресіп, немесе тізелері бүгіліп, сирақтары шығып жатыр. Әйелдердің шашы қобырап, мойнына оралып, омыраулары басылып, төсі көгеріп көз тастауға қиналтады.

- Ал енді бұларды аударыстырамыз, сіз дұрыстап қарап тұрыңыз, - деді күзетші еңкейіп. Ол бір әйелдің мәйітін аяғынан ұстап тартып еді, ол май жаққандай сырғып сарт етіп еденге түсті. Николкаға ол керемет сұлу, жабысқақ көрінді. Көзі ашылып қалған екен, тура Федорға қарап жатқандай. Николка оны орай түскен қып-қызыл тыртықтан көзін әрең аударды. Оның жүрегі лоблып, басы айналды, сонда мынау тау-төбе өлікті

түгел аударып шығуға тура келе ме, деген ой зәресін ұшырды.

- Керегі жоқ. Тоқта, - деді ақырын ғана Федорға, сосын құтыны қалтасына салды, - ол әне жатыр, таптым. Әне үстінде жатыр. Әнекей, деймін.

Федор сол сәт тайғанап кетпес үшін тепе-теңдікті сақтай қозғалды да Най-Турсты басынан ұстап, жұлқи тартты. Найдың қарнында жалпиған, кең бөкселі әйел жатыр екен, желкесінде шашын басқан арзан тарақ жүр. Федор оны жедел жұлып алып, алжапқышының қалтасына сүңгітіп жіберді де, Найды қолтығынан алды. Оның басы салбырап, қырынбаған үшкір иегі көкке қарап, бір қолы сырғып түсті.

Найды Федор әйелді лақтырғандай сілкілемей қолтығының астынан ұстап, босап кеткен денесін иілтіп, бері бұрғанда аяғы еден сызып, беті Николкаға қарады.

- Сіз қараңыз - осы ма, өзі? Әйтеуір қате болмасын, - деді күзетші.

Николка Найдың көзіне тура қарады. Ашылып қалған, әйнектеніп кеткен көзде ешбір мағына жоқ. Сол жақ самайы ептеп көгергені байқалады, ал кеудесі мен қарнында қошқыл үп-үлкен дақ көрінеді, шамасы қатып қалған қан болса керек.

- Сол, - деді Николка.

Федор оны қолтығының астынан ұстаған қалпы платформаға кіргізіп, Николканың аяғының астына тастады. Өлік қолын жайып, иегі тағы да аспанға шаншылды. Федор өзі шығып, тұтқаны қозғап жіберіп еді, платформа жоғары тартты.

Сол түні шіркеуде Найға Николка ойлаған рәсімінің барлығы жасалды. Бозбаланың көңілі орнына түсіп, ар-ожданы мазала-майтын болды, бірақ қабағы қатыңқы, жүрегі шерлі еді. Анато-миялық театрдың жанындағы

шағын жалаңаш, көңілсіз шіркеу де жарқырап кетті. Бұрыштағы белгісіз біреудің беті жабылған табыты да, сүйкімсіз, үрейлі жат марқұм да Найдың тыныштығын бұза алған жоқ. Табытта Найдың өзі де недәуір көңілденіп, қуанып жатқандай көрінді.

Разы болған, сөзуар күзетшілер жақсылап жуындырған Най бұл. Тап-таза, погонсыз френч киіп жатқан Най бұл. Үш оттың астында маңдайында шір жарқырап жатқан Най бұл. Ең бастысы Николка жейденің астына суық, жылбысқы кеудесіне өз қолымен дұрыстап қойған георгий лентасы бар Най бұл.

Кемпір ана, кейуана қалтыраған басын үш оттан Николкаға бұрып, алғыс айтты:

- Балам менің. Ал, енді саған мың да бір рақмет!

Осы сөзден көңілі бұзылып, қайта жылаған Николка шіркеуден қарға шықты. Анатомиялық театрдың төңірегін түгел түн басқан, аула аппақ қар, аспанда крештелген жұлдыздар, ұзына тартылған құс жолы.

Жиырма екінші желтоқсан күні Турбин ажал аузында жатты. Бұл күн бұлыңғырлау болды, тек алдағы рождествоның екі күнінің болашақ жарқылының әсерімен ғана ақшыл тартып тұрды. Сол жарқыл әсіресе білек біріктіріп Анюта, Николка және Лариосик айнадай ғып ысқылап тазартқан еденнің паркетінен де көзге ұрып тұрды. Рождествоның легі сондай-ақ Анютаның ұқыпты қолымен жалтырата тазартылған шамдалдардың сыртынан да есіп тұрды. Ақыры, карағай иісі аңқып, ашық пернелердің үстінде мәңгі ұмыт қалған түрлі түсті Валентиннің тұсындағы бұрышты да жасыл желек жадыратты...

Қарындасым үшін мен...

Талма түстің шамасында Турбин бөлмесінің есігінен сылбыр басып Елена шықты да, тым-тырыс боп Карась, Мышлаевский және Лариосик отырған асхана арқылы өтіп кетті. Ол өткенде түрінен шошып, ешқайсы да қозғалған жоқ. Елена өз бөлмесінің есігін жауып алды да, соңынан ауыр перделер ізінше бұрынғы қалпына келді.

Мышлаевский қозғалақтап қалды.

- Міне, - деп бастады ол қарлығыңқы үнмен, - командир барлығын жап-жақсы жасап, ол Алешаны сәтсіз орналастырды...

Карась пен Лариосик оған ештеңе алып-қосқан жоқ Лариосик көзін жыпылықтатып, бетіне қызғылт көлеңке шыға келді.

- Е... сайтан, - деді тағы да Мышлаевский, сосын орнынан тұрып кетіп, теңселіп есікке барды, сосын батылсызданып тоқтады, қайтып келіп Еленаның есігін меңзеді, - бері қараңдар, жігіттер, анда қарап абай болыңдар... Әйтпесе...

Ол тырпылдап, кітап бөлмесіне шықты да, сонда аяқ дыбысы басылды. Біраз уақыттан кейін оның даусы шықты және Николканың бөлмесінен жан сыздатар бір оғаш үн естілді.

- Никол жылап жатыр, - деді торыққан үнмен Лариосик, сосын бір күрсініп алып, аяғын ұшынан басып Еленаның есігіне келді, еңкейіп кілттің тесігінен үңілді, бірақ ештеңе көре алмады. Дәрменсізденіп Карасьқа қарап, бірдеңе сұрағандай үнсіз ым қақты. Карась есікке келіп қипақтап тұрды да, сосын тырнағының ұшымен бірнеше рет баяу тықылдатып, ақырын ғана:

- Елена Васильевна, а Елена Васильевна... - деді.

- Аһ, сіздер қорықпаңыздар, - деген Еленаның басыңқы даусы келді есіктің аржағынан, - кірмей-ақ қойыңыздар.

Карась сергіп қалды, Лариосик те бір серпілді. Екеуі де өз орындарына - Саардам пешінің алдындағы орындықтарға кеп жайғасып тынышталды.

Турбиндарға және олармен тығыз байланыстыларға Алексейдің бөлмесінде істейтін ештеңе де жоқ еді. Онда кірген үш еркектен кейін былай да жер тар болатын. Олар сол баяғы алтын көзілдірікті аю, екіншісі мұнтаздай қырынған сұңғақ бойлы дәрігерден гөрі гвардия ұланына ұқсас жас, сосын соңғы үшіншісі ақбас профессор. Оның өнері оған, жалпы Турбиндардың отбасына он алтыншы желтоқсанда осында келген күннен бастап қапалы хабар әкелген. Ол барлығын бірден түсініп, сонда-ақ Турбинның сүзек екенін айтқан. Содан бастап сол жақ қолдағы қолтықты тесіп өткен жара екінші кезеңге ысырылған. Ол осыдан бір сағат бұрын ғана Еленамен қонақжайға шығып, келіншектің тілімен ғана емес, кілегейленген көзімен де, жарылып кеткен ернімен де, жалбырап тұрған тұлымымен де қойған табанды сауалына үміт аз деп жауап берген, сосын Еленаның көзіне асқан тәжірибелі, сондықтан жұрттың бәрін аяйтын көзімен қарап “тым аз” деп қайталаған. Баршаға, соның ішінде Еленаға да белгілі, бұл ешқандай үміт жоқ деген сөз, демек Турбин өледі. Осыдан кейін Елена ағасының

жатынжайына кіріп, оның бетіне қарап ұзақ тұрды, сол арада өзінің де ешқандай үміт жоқ екеніне көзі әбден жетті. Ақбас, қайырымды қарияның өнерін меңгермей-ақ, доктор Алексей Турбинның өлетінін білуге болатын еді.

Ол әлі де денесінің қызуы басылмай жатыр, бірақ ыстығы бұрынғыдай емес, әне-міне түсіп кетуі де мүмкін. Өңі бұрынғыдан да бозарып, балауыз түсіне ене бастады, мұрны қушиып, оның қырынан бәз-бір үмітсіздіктің белгісі байқалады. Еленаның аяғы мұздап, мынау ірің мен кампараның иісі қолқаны қапқан ауада қапа боп, көзі тұмантты. Бірақ онысы тез тарады.

Турбинның кеудесінде бірдеңе тас болып тығылып тұрып қалғандай, ысқырып тыныстайды, шықырлаған тістерінің арасынан көкірегіне жылбысқы ауа әрең-әрең өтеді. Оның есі көптен бері жоқ, көзі жаудырап қарағанымен төңірегінде не болып жатқанын мүлдем білмейді. Елена соған қарап әлі тұр. Профессор оны қолынан тартып, құлағына сыбырлады:

- Сіз бара беріңіз, Елена Васильевна, біз бәрін де өзіміз жасаймыз.

Елена айтқанға көніп, табанда шықты. Бірақ профессор қайтып ештеңе де істеген жоқ.

Ол халатын шешіп, дымқыл мақталы домалақпен қолын сүртіп, Турбиннің жүзіне тағы бір үңілді. Ерні мен мұрнындағы көгілдір көлеңке қоюланып барады екен.

- Үміт жоқ, - деп тіптен ақырын айтып, қырынып жүретін жігіттің құлағына сыбырлады: - доктор Бродович, сіз аурудың қасында қалыңыз.

- Камфара егу керек пе? - деп сұрады Бродович сыбырлап.

- Иә, иә, иә.

- Шприцтеп пе?

- Жоқ, - деп терезеге қарап ойланып қалды, - үш грамын бірден беру керек және жиірек.

- Аз-кем ойланып былай деді: - Ақыры қасіретпен тынғандай жағдайда сіз маған клиникаға телефон соғыңыз. - Бұл сөздерді тұман мен сандырақ арасында жатқан Турбин әлдеқалай естіп қалмасын деп тіптен ақырын сыбырлап айтты. - Ондай жағдай болмаса, дәрісім біте сала бірден келемін.

Турбиндар өздері өзі болғалы жылма жыл үйлерінде жиырма төртінші желтоқсан күні шамдардың бәрі жағылып қонақжайда жылы оттарымен жасыл шыршаның бұтақтары жарқырап қоя беретін. Алайда енді қаскөй оқтың жарасы, қылқындыра қырылдаған сүзек барлығын бытыстырып, жолдан тайдырып, тірлікті тақымдап, шамдалдың жарығына да әсер етті. Елена асхананың есігін жауып, кереует қасындағы сандықшаға келіп, одан сіріңке алып, орындыққа шығып, ежелгі иконаның алдына ілінген шынжырлы ауыр шамдалға от тұтатты. От лаулап жанып жылынғанда құдай-ананың кара торы жүзіндегі шір алтындай жарқырап, көзі мейірім шуаққа толды. Бір жағына қисайған басы Еленаға қарағандай болды. Терезелердің екі шаршысында да желтоқсанның аппақ үнсіз күні сығалап тұрды, бұрышта қалтылдаған от тілі мереке алдындағы кешті мерзімінен бұрын бастағандай болды. Елена орындықтан түсіп, иығындағы орамалды сілкіп тастап, тізерлеп отыра қалды. Кілемнің шетінен түріп, жалтыр паркеттен өзіне орын босатып, үнсіз ғана иіліп тәжім етті.

Асханаға Мышлаевский, оның артынан көзі ісіңкі Николка өтті. Олар Турбиннің бөлмесінде болып қайтты. Николка асханаға оралған соң сұхбаттастарына:

- Өлім аузында жатыр... - деді ауаны құныға жұтып.
- Маған мынадай ой келді, - деп сөз бастады Мышлаевский, -поп шақыртсақ қайтеді? А, Никол? Қайткенмен де оның жаратқан иеден кешірім өтінуі керек қой.
- Ленаға айту керек, - деді шошып кеткен Николка, - онсыз болмайды ғой. Тағы да оның өзімен бірдеңе болып қап жүрсе қайтеміз...
- Ал доктор не айтады? - деп сұрады Карась.
- Тәйірі, бұл арада айтатын не бар. Енді айтатын ештеңе қалған жоқ.

Олар мазасызданып үрпиісе ұзақ сыбырласты, аппақ шөлмектей көзі тұмантқан Лариосиктің күрсінгені естіліп тұрды. Доктор Бродовичке олар тағы да барып қайтты. Ол алдыңғы бөлмеге шығып шылым тартып тұрып, бұл жантәсілім алдындағы жанталас, жалпы попты шақыруға болады, оған қазір оның бәрі бір, өйткені оның ес-түсі жоқ, сондықтан дұға оқығанның зияны болмайды, -деп сыбырлады.

- Тәубеге келудің артықшылығы жоқ дейсіз ғой...

Олар сыбырласып, сыбырласып, бірақ әзірше бір шешімге келе алмады, Еленаның есігін тықылдатып еді, ол аржақтан баяу ғана “әзір бара тұрыңдар... өзім шығамын...” деп жауап қатты.

Амал жоқ, олар кетті.

Елена тізерлей тағзым ете отырып, көз жанары айқын, қарауыт-қан өңіне алтын тәжі жарасқан құдай-ананың бейнесіне қолын созып, қабағының астынан жалбарына қарап ұзақ күбірледі.

- Қасіретті үйіп-төгіп бірден көп жібердің-ау, арашашы-ана. Осылай отбасын бір-ақ жылда жайпап салайын деп пе едің? Не үшін?.. Не жазығымыз бар еді?.. Анамызды алдыңыз, менің күйеуім жоқ, енді болмайды да, оны түсінемін. Енді қазір тіптен жақсы түсінемін. Ал енді үлкенімізді алып кетейін деп жатырсың. Не үшін?.. Николка екеуміз ғана қалып, қайтып күн көреміз. Қарашы, айналада не болып жатқанын, қарашы сен... Арашашы-ана, қалай ғана ара түсіп, жаның ашымайды?.. Бәлкім, адамдар біздің өзіміз жаман шығармыз, бірақ соншалық аяусыз жазалауға бола ма?

Ол қайта тағзым етіп, еденге басын құлшына тигізіп, бір шоқынып алып, қолын қайта жайып, жалбарына бастады:

- Бар үміт өзіңізде ғана, пәктің пәгі перизат, өзіңізде ғана. Өз ұлынды аяп, ғажайыбыңды жібер деп құдай-тағаладан өтінші.

Еленаның күбірі құштарлыққа ұласып, ара-тұра сөзден жаңылса да дамылсыз тасқындап құйылды да жатты. Ол еденге барған сайын көп жығылып, тарақтың астынан шығып көзіне түскен тұлымын кері серпіп, басын жиі сілкіп тастап отырды. Терезе шаршыларынан күн ғайып болып, ақсұңқар да көзден бұлбұл ұшты, күндізгі сағат үштегі қоңырау үні де естілмей өте шықты, кенет қараторы перизаттың араша түсуі арқасында ешкімге де естіртпей Еленаға өзінің шақырғаны келді. Ол ашылған қабірдің қасында мүлдем қайта тіріліп, жадырап, жалаң аяқ тұрды. Еленаның кеудесі керемет кеңіп, самайына қызғылт дақ жүгірді, көзі жарыққа шып-шып толып, көкірегіне көз жасынсыз өксік кептелді. Ол маңдайымен де, самайымен де еденге жабысып, жан-тәнімен отқа ұмтылып, тізесінің астындағы еденнің қаттылығын да сезген жоқ. От ұлғайып тәждің астындағы қараторы жүзге жан біткендей болып, жанарымен Еленадан барған сайын жаңа тың сөздер тартқандай болды. Есік пен терезелердің сыртында құлаққа ұрған танадай тыныштық орнады, күн сұмдық тез қараңғыланды, елес тағы да бір көрінді - аспан күмбезінің әйнек сәулесі, бәз-бір бұрын көрмеген қызыл-сары құм кесектер, майлы ағаштар, мәңгілік тыныштығымен және салқындығымен жүректі тебіrentкен шіркеу келді көз алдына.

- Арашашы-ана, - деп міңгірледі от ішінде Елена, - өтінші одан. Ол әне тұр. Сұрау, саған не тұрады. Бізді аясаңшы. Аяй гөр. Сенің күнің, сенің мейрамың келе жатыр. Бәлкім, ол игі, ізгі бірдеңелер жасар, күнәміз үшін өзіңе жалбарынамыз. Мейлі Сергей қайтып келмей-ақ қойсын... Алғың келді ме - алдың оны, ал мынау ағамды өліммен жазалай көрме... Біздің бәріміз қанымызбен кінәліміз, бірақ сен жазалама. Жазалай көрме. Ол әке, әке ол...

От бөлшектене бастады, оның бір шұбатылған сәулесі ұзыннан ұзақ созылып, Еленаның көзіне кеп тірелді. Осы арада оның есірік көзі алтын желеңмен зерленген бейненің ерні бетінен ажырап түскенін шалып қалды, көзі бұрын-соңды білмеген үрейге толып, қуаныш жүрегін жыртып, ол еденге жабысып жатып алды.

Бүкіл пәтерді ескек желдей үрей кернеп, аяғының ұшымен басып асхана арқылы біреу жүгіріп өтті. Тағы біреу есікті тырналап “Елена... Елена... Елена...” деді. Елена алақанының сыртымен суық, тайғақ маңдайын сүртіп, тұлымын серпіп тастап, қарсы алдына соқырша қарап, орнынан көтерілді, жарқыраған бұрышқа қайтып көз салмай, болаттай бекем жүрекпен есікке беттеді. Есік рұқсатты күтпей-ақ өзінен-өзі ашылып, Никол перденің жақтаушасынан шыға келді. Еленаны көріп Николканың көзі қорыққанынан шарасынан шығып кетті, оған ауа жетпей қалды.

- Сен білесің ғой, Елена... сен қорықпа... қорықпа деймін... анда баршы... мамасы...

Терлеген қолда майысқан балауыз сияқты өңі боп-боз доктор Алексей Турбин тырнағы алынбаған сүйекті қолын көрпенің астында серпіп тастап, үшкір иегін көтеріп жатыр. Бүкіл денесі жылбысқы термен балқып, семіп қалған кеудесі көріктей көтеріліп, жейдесінің омырауын теуіп тұр. Ол басын төмен қаратып, иегін төсіне тіреді, сарғайып кеткен тістерін ажыратып, көзін сәл ғана ашты. Онда әлі тұман мен сандырақ пердесі толық ысырыл-мағанмен, саңылау ашылып, қара көлеңкенің арасынан жарық сығалады. Өте әлсіз, қырылдаған жіңішке дауыспен ол тіл қатты:

- Дағдарыс па, Бродович. Немене... тірі қаламын ба?... А-га.

Карась қалтыраған қолымен шам ұстап тұр, ол умаждалған төсекке, түйіншектелген ақжапқышқа, оның сұрғылт бүкте-сіндеріне жарық түсірді.

Қырынған дәрігер батымсыздау қолымен білектің қалған етін шымшып, Турбиннің қолына кішкентай шприцтің инесін сұқты. Дәрігердің маңдайынан шып-шып тер шықты. Ол әрі толқыды, әрі қайран қалды.

19

Пәтурра. Оның қаладағы өмірі қырық жеті-ақ күн болды. Ол күндер Турбиндардың төбесінен қар мен мұзға құрсауланып, 1919 жылдың

бұрқасынды қаңтары боп өтті де, алақаншық боранды ақпанға ұласты.

Екінші ақпан күні Турбиндер пәтерінде шашы тақырлап алынған, басында кара жібек тақиясы бар бір адам жүрді. Бұл өліп тірілген Турбинның өзі еді. Ол күрт өзгеріп кетті. Бетінде, аузының айналасында екі қатпар мәңгілік қалды, түсі балауыздай сарғыш, көзі шүңірейіп, көгілдір көлеңкесі көбейіп, тұнжырап күлмейтін болып алды.

Қонақжайда Турбин бұдан қырық жеті күн бұрынғыдай, әйнекке жабысып, сыртқа құлақ түрді, онда терезелерден жылы ұшқындар шашырап, қар түсіп, опера үні шалқып, әлдеқайда қиырда ақырын дүңк еткен зеңбірек даусы. Қабағын катал қыржитып, денесінің бар салмағын таяққа салған Турбин көшеге көз тастады. Ол күннің көзбояушыдай білдіртпей көп ұзағанын, әйнектің аржағында қапалақтап қар жауып, бұрқасын болып тұрғанына қарамастан жарықтың молая түскенін көрді.

Жібек тақиялы баста айқын да адуын, қуанышы жоқ ойлар ағындады. Басы иықтағы басқа біреудің бос қорапшасындай қаңырап, жеңілденіп кеткендей, ойлардың бәрі оның ішінен шықпай, сыртынан келіп жатқандай көрінді, осыны және өзі қалайтын да секілденді. Турбин терезенің алдында жалғыз тұрғанына қуанып, сырттан көз алмады...

“Пәтурра... Бүгін түнде, бұдан кеш емес, барлығы жүзеге асады, Пәтурра қайтып болмайды... Ал жалпы ол болып па еді, өзі?... Әлде осының бәрі менің түсім бе? Әй, неғайбыл-ау, тек тексеруге болмайды оны. Лариосик өте әсем жігіт екен. Оның отбасына бөгеті жоқ, қайта қажет. Күтіскені үшін оған алғыс айту керек еді. Ал Шервинский ше? Ой, оны сайтаның біле ме... Әйел дегендер бір сор. Сөз жоқ, Елена онымен шатасады, ол шүбәсіз... Ал онда не жақсылық тұр? Тек әйтеуір даусы болмаса? Дауыс дегені ғажап енді, бірақ ол дауысты былай да тыңдауға болады ғой, ол үшін некеге тұрудың не қажеті бар... Жарайды, онда тұрған мәнді ештеңе жоқ. Ал сонда маңыздысы не? Иә, әлгі Шервинский айтады, олар папахасында қызыл жұлдызы барлармен біргеміз деп. Зайыры, қалада үрей ұшыратындай сұмдық бірдеңе болады. О иә... Онсыз да бүгін түнде... Әлбетте, қазір керуен тасыған көліктер көшеде ағылып жатқан шығар... Оның үстіне мен күндіз баруым керек... Апарып берейін. Брынь. Ұста! Мен кісі өлтірген құны-кермін. Жоқ, мен оны ұрыста атып өлтірдім. Немесе атып түсір-дім...

Ол келіншек кіммен тұрады екен, ә? Күйеуі қайда? Брынъ. Малышев. Қазір ол қайда? Жер жұтқандай жоғалды ғой. Ал Максим ше... Александр бірінші?"

Осылай ағындап бара жатқан ойларды қоңырау сыңғыры бұзды. Пәтерде Анютадан басқа ешкім болмайтын, барлығы күн жарықта шаруаларын жайғап алғалы қалаға кеткен.

- Егер емделуші болса, қабылда Анюта.
- Жақсы, Алексей Васильевич.

Біреу Анютаның ізімен баспалдақтан көтеріліп келеді, алдыңғы бөлмеде ешкі терісінен тігілген пәлтесін шешіп, қонақжайға кірді.

- Келіңіз, - деді Турбин.

Мамықтақтан арық, сары өнді, сұр бешпетті жас жігіт көтерілді. Көзі кілегейленіп, бір нүктеден аумайтын көрінеді. Ақ халат киген Турбин ысырылып, оның кабинетке кіруіне жол берді.

- Кәне, отырыңыз. Қандай қызмет көрсете аламын сізге?
- Менің ауруым - мерез, - деді келермен қырылдаңқы үнмен, сосын Турбинге тіке, әрі тұнжырай қарады.
- Бұрын емделмеп пе едіңіз?
- Бірақ нашар, анда-санда бір. Емнің көмегі аз болды.
- Сізді маған кім жіберді?
- Александр әкей.
- Сіз не, онымен таныс па едіңіз?...
- Мен оған барып тәубеме келіп, тәуеп еткенмін, әулие ақсақалдың әңгімесі маған рухани жеңілдік берді, дәтке қуат болды, - деп баяндады келермен аспанға қарай отырып. - Маған емделудің қажеті жоқ сияқты еді...

өзім солай топшылағанмын. Құдайдың өзі сұмдық күнәм үшін арнайы жіберген нәубетті төзімділікпен көтеріп, барлық сынын бастан кешірейін деп едім, имам менің ойымның дұрыс емесін дәлелдеп, түсіндіріп берді. Мен оның айтқанына көніп, келіп тұрмын.

Турбин ең алдымен емделушінің қарашығына мейлінше мұқият үңіліп, бір бастан рефлекстерін зерттей бастады. Ешкі елтірісі иесінің қарашығы қасіреттен қарайып кеткені болмаса, дұрыс болып шықты.

- Сізге мынаны айтар едім, - деді Турбин балғасын лақтырып тастап, - адам ретінде тегі сіз діншіл болуыңыз керек.
- Иә, мен күндіз-түні құдай туралы ойлап, соған табынып, ғибадат қыламын. Менің жүгінетінім де, жүгіретінім де жалғыз сол ғана.
- Әрине, оныңыз өте жақсы, - деп үн қатты көзін оның көзінен айырмай Турбин, - оған мен де құрметпен қараймын, әйткенмен осы бастан ескертіп қояйын, ем алып жүрген кезіңізде құдай туралы ұдайы ойлауыңызды доғара тұруға тура келеді. Мәселе мынада: сіздің сеніміңіздің өзгермеушілік идеясына ұласып кететін түрі бар. Сіздің жағдайыңызда ол зарарлы. Сізге ауа, қимыл, ұйқы керек.
- Түні бойы мен ғибадат қып шығамын.
- Жоқ, ол әдеттен арылу керек. Мінәжат уақытын азайтқан абзал. Ол сізді титықтатып тастайды, ал сізге тыныштық керек.

Ауру айтқанға ұйып, көзін төмен салды.

Турбиннің алдында жалаңаш тұрған ол тексерудің бәріне бағынды.

- Кокаин иіскеуші ме едіңіз?
- Мен бой алдырған кесел мен кесапаттың ішінде ол да болатын. Енді жоқ.

“Сайтан біле ме бұны... кенет бір баукеспе боп шығып... әдейі істеп жүрген

шығар; ауызүйдегі тондарды жымқырып жүрмесін, қарап қою керек екен”.

Турбин балғасының сабымен аурудың кеудесін сызды. Аппақ белгі бірден қызылға айналды.

- Діни мәселелерімен шұғылдануды тоқтаңыз. Жалпы жүйке жұқартар ауыр ойларға бармаңыз. Енді киінсеңіз де болады. Ертеңгі күннен бастап сізге сынап себе бастаймын, бір аптадан соң оны құямын.
- Мақұл, доктор.
- Кокаин қабылдауға болмайды, ішуге болмайды. Әйелдерге және...
- Әйел мен удан аулақтағанмын. Қаскөй жандардан да іргемді аулақ саламын, - деді ауру жейдесінің түймесін салып жатып. - Менің өмірімдегі зұлым дана, құдайға қарсылардың жаршысы жын-перілердің қаласына кетіп қалған.
- Көкем-ау, олай деуге болмайды, - деп аһ ұрды Турбин, - мына түріңізбен жүйке аурулары емханасына да түсерсіз. Құдайға қарсы деп айтып отырғаныңыз кім, кім өзі?
- Мен солардың әрі басшысы, әрі жаршысы Михаил Семенович Шполянский, жылан көз қара сақал туралы айтып отырмын. Ол антихристардың патшалығы Мәскеуге кетті. Онда дабыл қағып, осы қалаға тұрғындарының күнәсі үшін жазалауға жендеттерді қаптатып алып келмек. Кәдімгі қадым заманның Содамы мен Гомморасы сияқты...
- Сіз сонда большевиктерді жендет деп отырсыз ғой. Оған келісемін. Әйткенмен де, олай айтуға болмайды... Сіз бром ішетін боласыз. Асхана қасығымен күніне үш рет...
- Ол өзі жас. Ал оның залымдығы мың жасаған дәуперіден де асып түседі. Әйелдерді жезөкшелікке бейімдеп, жеткіншектерді бұзықтыққа баулайды, дабыл қаққанда күнәкарлардың қара-құрым қолынан әскери кернейдей дабылдатады. Сайын далада да оның соңынан ерген сайтандардың сұлбасы көрінеді.
- Троцкий ма?

- Иә, ол оның қабылдаған аты ғана. Ал шын есімі жебірейлерше Авваддон, грекше Аполлон, тұншықтырушы деген мағынаны білдіреді.
- Шынын айтамын, сіз мұндайыңызды доғармасаңыз, байқаңыз... сізді әсіре әуестік ауруы меңдей бастапты..
- Жоқ, доктор, мен сап-саумын. Доктор, мынау қасиетті еңбегіңіз үшін қанша аласыз?
- Кешіріңіз, адым аттаған сайын сіздің аузыңыздан “қасиетті” - деген сөз шығады екен. Мен өз еңбегімнен ешқандай қасиеттілікті де, әулиелікті де көріп отырғаным жоқ. Барлығы сияқты емдеген мерзіміме ақы аламын. Егер менде емделетін болсаңыз, кепілақы тастап кетіңіз.
- Өте жақсы.

Бешпентінің түймесін ағыта бастады.

- Бәлкім, ақшаңыз аз болар, - деп бұрқ етті Турбин оның қырылған тізесіне қарап.
- Жоқ, доктор, ақша табылады. Сіз адамзатқа өзіңізше жәрдемдесесіз.
- Кейде оным өте сәтті де болады. Өтінерім-бромды уақытылы қабылдап отырыңыз.
- Толық жеңілдікті біз анау жақта ғана аламыз ғой, құрметті доктор, - деп ауру аппақ төбені көрсетті. - Ал әзір барлығымызды да сынақ күтіп тұр, оны біз әзір көргеніміз жоқ. Сын сағат және тез арада туады.
- Ал сөзіңізге құлдық! Ондай сынды бір басыма жетерліктей-ақ кештім ғой.
- Тәубеден жаңылуға болмайды, доктор, ой, болмайды, - деп міңгірледі ауру ешкі елтірісін үстіне жапсырып жатып, - өйткені үшінші періште тостағанын судың көзіне төңкере салғанда қайнар қан болып кетіпті деуші еді ғой.

“Осыны бәз-бір жерде естігенім бар. Ой, әрине, поппен сұхбаттасып, біраз

жайдың басын шалғанымыз бар еді-ау. Міне, біріне-бірі сай келіп тұр - бұл да тамаша ғой”

- Қадай айтып, берер ақылым - Апокалипсисті азырақ оқыңыз. Қайталап айтам, ол сізге зиянды. Бас июді борыш санаймын. Ертең сағат алтыда күтемін. Анята, шығарып сал, өтінемін.

- Мынаны қабылдауға қарсылығыңыз болмас... Өмірімді ажалдан арашалап қалған жанда менен де бір белгі болсын деймін, бұл менің марқұм анамның білезігі еді...

- Алмаймын... Мұныңыз не... Қажеті қанша... - деп Рейсс Турбиннан қолымен қорғанып еді, ойлағанын орындап, оның аппақ білегіне қолдан соғылған сом күміс қара білекті болмай салды. Одан келіншектің қолы әрленіп, Рейсс бұрынғысынан да сұлуланып кеткендей көрінді... Тіпті іңір қараңғысының өзінде оның жүзі қалай қызыл шырайланғаны байқалып тұрды.

Турбин шыдай алмай, оң қолымен оның мойнынан құшақтап, өзіне тартып, бетінен сүйіп-сүйіп алды. Сол сәт таяғы қолынан шығып кетіп, үстелдің сирағына тиіп тасырлап еденге түсті.

- Барыңыз... - деп сыбырлады Рейсс, - уақыт болды... Уақыт кеш... көшеде көліктер күтіп тұр. Байқаңыз, олар өзіңізге тиісіп жүрмесін.

- Сіз маған сондай сүйкімдісіз, - деп күбірледі Турбин. - Сізге тағы да келуіме мүрсат беріңіз.

- Келіп тұрыңыз.

- Айтыңызшы, сіз неге жалғыз тұрасыз, ана үстелдің үстіндегі сурет кімдікі? Қара бакенбарды бар?

- Ол менің немере бауырым... - деп жауап қатқан Рейсс жерге қарады.

- Фамилиясы кім?

- Оның сізге қажеті қанша?

- Сіз мені құтқардыңыз ғой... Ал менің білгім келді.

- Құтқаруын құтқардым, білуге де хақыңыз бар. Оны Шполянский деп атайды.

Турбиннің жүрегінің түбінде бірдеңе дір ете қалды.

- Ол осында ма?

- Жоқ, Мәскеуге кеткен... Қандай әуесқой едіңіз!

Турбин оның қара сакалы мен қара көзіне ұзақ тесілді... Жанын жеген сүйкімсіз бір сезім көңілінен көпке дейін кетпеді. “Магнитный Триолет” төрағасының маңдай мен ернін қанша шүйіле зерттегенмен, ештеңе айқындай алмады. Жаршы деді әлгі ешкі елтірісінен ішік киген бейбақ... Жанымды мазалап, жүрегімді жұлмалап жатқан не? Жендеттер дейді... Онда менің не жұмысым бар? Маған бәрібір емес пе! Тек мынау оқшау, тыныш, алтын эполетті сурет тұрған үйге тағы да соқсам болды ғой.

- Барыңыз. Уақыт болды.

- Никол? Сенбісің?

Ағалы-інілілер тылсым бақтың төменгі текшесінде басқа бір үйдің алдында бетпе-бет түйісіп қалды. Неге екені белгісіз, Николка ұрлық үстінде ұсталғандай қысылып қалды.

- Ә мен бе, Алеша, Най-Турстардікіне бардым, - деді апалақтап, оның түрі алма ұрлап ұсталған адамға ұқсап кетті.

- Несі, бар, ізгілікті іс. Оның шешесі бар ма екен?

- Байқайсың ба, Алеша, тағы қарындасы да бар көрінеді... Жалпы...

Турбин Николкаға көзінің қиығымен қарады да, қайтып сұрақ қойып қинамады. Жарты жолды бауырлар үнсіз жүріп өтті. Сосын үнсіздікті Турбин бұзды.

- Бауырым, Пэтурраның бізді Мало-Провальная көшесіне дейін лақтырғаны көрініп тұр. Ал енді? Жарайды, амал нешік, келіп тұрамыз.

Николка мынау жұмбақ сөздерге керемет ынтамен зейін қойып, өз кезегінде сұрағын да беріп үлгерді.

- Ал сен де бәз-біреуге барып жүрсің бе? Осы Мало-Провальнаяда ма ол да?

- Уә, - деп жауап қатқан Турбин пәлтесінің жағасын көтеріп, бетін соған жасырған бойы үйге жеткенше ләм-мим деп тіл қатқан жоқ.

Осынау маңызды да тарихи күні Турбиндарда барлығы -Мышлаевский мен Карась та, Шервинский де бірге түстенді. Бұл жаралы Турбин жатып қалғаннан бергі алғашқы ортақ ас еді. Барлығы да бұрынғыша болды, тек жетіспегені бір ғана нәрсе-үстел үстінде тұнжыраған аптап раушан жоқ еді, өйткені “Маркиза” кәмпит сауыты сынып, бұл төңіректен кеткеніне көп болған, қайда тыным тауып жатқанын кім білсін, бәлкім мадам Анжумен белгісіз қиырда табысқан шығар.

Аузын ашып бәрі Шервинскийді тыңдады, тіпті асүйден келіп Анюта да есікке сүйеніп тұрды.

- Әлгі жұлдыз дегендері қандай екен, өзі? - деп тұнжырай сұрады Мышлаевский.

- Кокарда сияқты кішкентай бесқырлы, - деді Шервинский, - папахаларына тағады. Қара бұлттай қаптап келеді дейді ғой. Тегінде, түн ортасында осында болатын көрінеді.

- Мұндай дәлдік қайдан шыққан: түн ортасы дейді...

Алайда Шервинскийдің жауап беруінің сәті түскен жоқ, өйткені қоңырау қағып пәтерге Василиса кіріп келді.

Оңына да, солына да иіліп, ілтипатпен қол қысысып, әсіресе Карасьқа жылы қарап, етігін сықырлатып Василиса тура пианиноға барды. Елена күндей күлімдеп оған қолын созды, Василиса бір-ақ ырғып оның қолына жабысты. “Неліктен екенін кім білсін, Василиса ақшасын алдырғаннан бері сымбаттанып кетті, - деп ойлады да Николка арғы жағын пәлсәпалап кетті, - бәлкім, ажарлы болуына ақша бөгет жасайтын шығар. Міне, осында отырған ақшасы жоқтардың бәрі әдемі”.

Василиса шайды қаламады. Жоқ деп, ілтипатпен алғыс айтты. Өте, өте жақсы. Қазіргідей аласапыран кезеңге қарамастан сіздерге бәрі сондай сәнді де жайлы, деп қояды. Е...е... деп шын ниетпен алғыс айтады. Ванда Михайловнаға деревнядан сіңлісі келген екен, сондықтан ол табан аузында үйіне оралуы керек. Ол Елена Васильевнаның атына келген хатты тапсырып кеткелі ғана кіріпті. Әлгінде есікке шегеленген жәшікті ашса хат жатыр. Соны тапсырып, тағзым етуді борыш санапты. Василиса безектеп қош айтысты.

“Хат шетелден бе? Қалайша? Мұндай да хат болады екен-ау. Конвертті қолыңа алсаң-ақ болды, ішінде не барын бірден білесің. Ал бұл қалай келген? Ешбір хат жүрмеуші еді ғой. Тіптен Житомирден қалаға хатты кінәратпен жөнелтесің. Бізде қалайша осы барлығы орашолақ, енді өзі жабайыланып бара ма? Қолайсыздық өзі сол пойызбен келетін сияқты. Әйтпесе хат сол пойыздың өзімен дұрыс келмей жоғалып кетеді ғой. Ал мынау аман жетіпті. Бірақ оған алаңдамандар, мұндай хаттар жетеді және иесін де табады. Вар... Варшава. Варшава. Бірақ жазу Тальбергтікі емес. Жүрек қалай сүйкімсіз соғады десейші!”

Шамның абажуры болса да, Еленаның жатынжайы өзіне жақын көрінбеді, бәз-біреу түкті жібекті жұлып алып, өткір сәуле көзіне ұрғандай, шашының астан-кестені шықты. Еленаның өңі бұзылып кетті, оюлы рамада тұрған анасының қартаң тартқан жүзіне ұқсады. Ерні діріл қақты, бірақ ұсқынсыз қатпар түскен жоқ. Миығын қозғалтты. Жыртылған конверттен шыққан бір парак сұр қағаз бір шөкім жарықтың астында жатты.

...Сенің күйеуіңнен ажырасқаныңды осында жаңа ғана білдім.

Остроумовтар Сергей Ивановичті елшілікте көріпті - ол Герцтер-дің отбасымен бірге Парижге жүргелі жатыр екен, ол Лида Герцке үйленбекші

дейді, мынау ырду-дырдуда барлығы қалай оңай жасалады десейші. Сенің бірге кетпегеніңе өкінемін мен. Мұжық-тардың табанында қалған барлығыңды аяймын. Осында газеттерде Петлюра қалаға шабуыл жасайды деп жүр. Біз немістердің оны жібермейтініне сенеміз.

Еленаның басында Николканың маршы қабырға мен есіктен көктей өтіп өзінен секіріп, даңғырлағандай болды. Ал есікті Людовик XIV суреті тарс бекітіп тұрған болатын. Қолындағы лентамен әшекейленген таяғын үйіріп Людовик күлгендей болды. Есікті таяғының басымен тықылдатып Турбин кірді. Қарындасына көзінің қиығымен қарап:

- Тальбергтен бе? - деп сұрады.

Елена тіс жарған жоқ, ол ұялды әрі мына хабар ауыр соқты. Алайда ізінше өзін-өзі билеп алып, паракшаны Турбинге қарай ысырып, “Олядан, Варшавадан жазыпты” деді. Турбин көзін мұқият жүгіртіп, хатты аяғына дейін оқып шықты да, басын-дағысын қайта қайталады.

“Қымбатты Леночка, жетер-жетпесін білмеймін...”

Оның жүзінде әралуан бояулар ойнады. Былайша жалпы түсі сарғыш, жақтың бұлшық еті қызғылт, көзі көктен қараға айналып кеткен.

- Қолыма түссе, бет-ауыздан рақаттана бір соғар едім-ау, -деп тісін шықырлатты.
- Кімді? - деп Елена көз жасы іркіліп тұрған мұрнын тартты.
- Өзімді дегенім ғой, - деді доктор Турбин ұяттан өлердей боп, - сенің анда онымен сүйіскенің үшін.

Елена табан астында жылап жіберді.

- Сен маған бір жақсылық жасашы, - деді Турбин, - атасына нәлет, мына

біреуді үстел үстінен алып тасташы, - деп ол таяқтың басымен суретті түртті. Елена кемсеңдеп жүріп суретті алып Турбинге берді. Турбин қас қақанша болмай рамадағы Сергей Ивановичтің суретін жұлып алып жапырақтап жыртты да тастады. Елена әйелдерше еңіреп жылап, екі иығы селкілдеп басын ағасының крахмалданған кеудесіне басты. Ол көзінің қиығымен үрейлене алдында алтын торда шағын шам жанып тұрған қоңыр иконаға қарады.

“Міне ғибадат қылдық, жалбарындық... шарт қойдық... не лаж бар басқа... шамданба, құдай-ана, шамданба”, - деді іштей ойланып дінге сенетін Елена. Турбин шошып кетті:

- Тыныштал, тыныш, аналар естісе не жақсылық?

Бірақ қонақжайдағылар естіген жоқ. Пианино Николканың саусағы астында “Екі басты самұрық” маршын ойнап, күлкі ғана естілді.

20

Ұлық жыл болатын, Иса пайғамбардың туған күнімен тіркесе келген 1918 жыл қатерлі еді, ал 1919 жыл одан да сұмдық болды.

Ақпанның екісінен үшіне қараған түнде Днепрдің үстінен тартылған Шынжырлы көпірдің аузында бет-аузы ісіп көгеріп, қызарып кеткен қара пәлтелі бір кісіні екі жігіт қарда сүйрелеп келе жатты, куреннің жаны олармен қатарласа жүгіріп жатқан адамды басынан шамполмен соғып келеді. Әр соққы сайын басы шайқатылып, қанға батқан байғұстың айғайлауға дәрмені жоқ тек уылей береді. Жырым-жырым болған пәлтеге шампол тиген сайын:

- Уһ,... а... - деген ғана үн шығады.
- Ә, жөйттердің сілімтігі! - деп қырылдай айқайлайды курень паны. -

Үйіндіге апарып атып тастау керек. Көрсетемін мен саған қараңғы бұрыштарда қалай сумандауды! Көрсетемін мен саған, үйілген отынның артында сен не бітірдің, ә? Шпион!

Алайда қан-жоса кісі терісіне сыймай ашуланған курень панына еш жауап қайтарған жоқ. Сосын куренбасы алға жүгіріп шықты да, жалтылдаған темір таяқтан жалтарып, екі жігіт екі жаққа ытты. Курень паны соққыны есептемеді ме, шамполды тура басқа тигізді. “Уһ” деуге де шамасы келмей, тек ыңқ етті ол... Қолын бұрып басын шайқады да, тізерлеген қалпы құлап түсті, екінші қолын кең сермеп, тапталған қарлы топырақты көбірек уыстағысы келгендей жер тырнады. Бүгілген саусақтарымен кір қарды шеңгелдеді. Сосын қою қара шалшықта дірілдеп, бірер рет тұяқ серіпті, де тынды.

Сұлап жатқан жанның үстінен электр шамы ысылдап, көпірдің аузында оны басына құйрық қадаған гайдамактар абыржып төңіректен жүрді, ал жоғарыда жұлдыздары жымыңдаған қара аспан ештеңеге де міз баққан жоқ.

Жатқан кісі жан тапсырған сәтте қаладан төмен Слободканың үстінде кенет Марс жұлдызы мұздаған шырқау биікте жарылып, от шашып, құлақ тұндыра шатырлады.

Жұлдыздан кейін Днепрдің арғы бетіндегі қап-қара қиыр, кәдімгі Мәскеуге барар жақтағы шетсіз-шексіз қырда күн күркі-реп, ұзақ жарқылдап тұрып алды. Сол кезде екінші жұлдыз төменнен, қарға бөккен үйлердің шатыры үстінен соқты.

Көпірдің аузында топырлап тұрған гайдамактар дивизиясы табанда қозғалып, қалаға қашты, содан қала арқылы әрі асып, табанын мәңгі жалтыратты.

Көк дивизияның ізімен қасқыр бүлкекке салып, жаураған аттарымен Козырь-Лешконың курені өтті, бәз-бір асүй секектеп билеп,.. сосын ешқашан ешқайда болмағандай із-тоз жоқ жойылып кетті. Көпірдің үнірейген аузында тек қара киген жебірейдің суыған мәйіті мен шөптің қырқындысы және аттың тезегі ғана қалды.

Пэтурраның аңыз емес, шын мәнінде болғанын тек осы мәйіт қана

куәландырды... Оған дзынь... тренъ... гитара, түрік, Бронная-дағы құрсаулап қойған фонарьды, оқтан түскен жараларды, ұлыған қасқырларды, қараңғы түндер мен ақырған аязды... қоссаңыз ол өмірде шын болған боп шыға келеді. Яғни, болған.

Кіріс, Гриць, жұмысқа

Десең қабағы тырысқан...

Оңай жолын олжаның

Тапқан шапқын ұрыстан...

Неге ондайлар болды екен? Оны ешкім де айта алмайда. Ал олардың төккен қанының өтеуін кім төлемек?

Жоқ. Ешкім де төлемейді.

Жай ғана қар еріп, қаулап Украинаның көк шалғыны шығып, жер бұрымын өреді, жайқалып жасыл егін өсіп, сайын далада ыстық самал еседі, сонда қанның ізі де қалмайды. Қызыл далада қызыл қаннан арзан жоқ, оны ешкім де сатып алмайды.

Ешкім де.

... Кештен бері Саардамның өрнекті пеші жақсы жағылып, ыстық боп тұр, түн ортасына дейін қызуы қайтқан жоқ, бірақ Саардам шеберге жазылған жазулар жуылып кетіп, жалғыз-ақ: “Лен... мен Аидаға билет алдым...” деген ғана сөз қалыпты.

Алексеев еңісіндегі ақ генералдың аппақ бөркін киген үй баяғы-дан жылы ұйқы құшағында жатыр. Ұйқы шіркін пердені тербеп, көлеңке боп теңселеді.

Терезенің сыртында жеңімпазсыған ысқаяқ қыстың жүзі балбұл жайнап

жер бетімен жүзіп барады. Жұлдыздар ойнап, біресе жиырылады, біресе жайылады, әсіресе аспанның шырқау биігінде қып-қызыл боп, бесбұрышты Марс жұлдызы тұрды.

Жылы бөлмелерді ұйқы иектеді.

Турбин өзінің жатынжайында ұйықтап, ұйқы оның төбесінен жуып тазартқан суреттей төнді. Вестибюль шайқалып, жылжы-ғандай болып Александр І пешке дивизионның тізімін жағып жатты... түсінде. Юлия өтті соңымнан ер дегендей ым қаға күліп, бір көлеңкелер жүгіріп “Ұста! Ұста” деп айғай салады.

Үнсіз атысып, олардан Турбин қашып құтылғысы келеді, алайда аяғы Мало-Провальная көшесіне жабысып, түсінде ол опат болыпты. Ол ыңқылдап оянды, құлағына қонақжай жақтан Мышлаевскийдің қорылы, Карась пен Лариосиктің баяу ысқырығы кітап бөлмеден келді. Маңдайының терін сүртіп, есі кірді, әлсіз ғана жымып, сағатына қарады.

Сағат үш екен.

- Шамасы, кеткен болар... Пәтурра... Қайтып енді ешкім ешқашан да болмайды.

Ол қайтадан ұйықтап кетті.

Түн өз күшінде тұр. Таңға ойыса бастаса да, қырын берер емес, қалың қарға көмілген үй қалың ұйқыда. Титықтап шаршаған Василиса суық көрпені арық денесімен әрең жылытып жатыр. Василиса қолапайсыз, қыңыр түс көрді. Ешқандай да революция болмаған көрінеді, барлығы түкке тұрмайтын шатылбай. Түсінде Василисаның басына күмәнді, тұрақсыздау бақыт қонған екен дейді. Жаз болса керек, Василиса бақша сатып алыпты. Оған баптап тұрып көкөніс өсіріпті. Көшеттер көңілді шырмауықтарға оралып, жасыл түйін тастап, арасынан томпиып қияр

сығалайды. Василиса кенеп шалбармен бақшада тұрып қарнын сипап байып бара жатқан сүйкімді күнге қарайды екен.

Сол арада оған тартып алынған глобус сияқты дөңгелек сағаты түсіне енді. Сағатты қимай іші удай ашыса да, күлімдеп күн ұмыттырып жіберді.

Осы бір оп-онды сәтте қайдағы бір домаланған қызғылт торайлар бақшаға қойып кетіп, талпақ танауларымен көшеттерді ал қазсын. Топырақ аспанға фонтанша атты. Василиса жерден таяқ алып торайларды қуайын десе, әлгілер сұмдық қорқынышты екен, ақсиган азулары үрей шашады. Онымен де қоймай, олар Василисаның үстіне секіре бастады. Секіргенде де бір аршын көтерілді, бақса іштерінде серіппе бар көрінеді. Василиса түсінде өкіріп тұрып жылады. Бүйірдегі есіктің қара жақтауын жұлып алып сілтеп еді, әлгілер жер жұтқандай ғайып болды. Василисаның көз алдынан қараңғы, дымқылдау жатынжайы қалқып жүре берді.

Түн өз күшінде тұр. Дел-сал ұйқы қаланың үстінен құстай қалықтай өтіп, Владимир крешін айналып барып Днепрдің аржағында түннің қалыңына сүнгіп, одан темір доғаны бойлай жүрді. Дарница стансасына дейін жүзіп барып, сонда кідірді. Үшінші жолда бронепойыз тұр. Тас қып доңғалақтарына дейін алаңқайға қысып броньдап тастаған. Паровоз сиқырлы шамбал-дарымен қарауытып, бүйірінен от ұшқындары шашырап, рельс-терге себездеп, бір қырынан қарағанда қазандығының көмейі шоққа айналған көмірге толы екен деген ой туындатады. Ол баяу да аяр қырылдап, бүйірдегі қабырғаларынан бірдеңе тамып, топар тұмсығы үнсіз ғана Днепр жағасындағы тоғайға шүйірілді. Соңғы алаңнан оның апандай аузы қаракөк аспанға қарап он екі шақы-рымдай шалғайдағы түнгі крешке бағытталды.

Станса үрейден демін ішіне тартты. Маңдайы түнекті ысырып, кешегі гүрілден запы болған көзден сарғыш от жылтырады. Таң алдындағы мезгілге қарамастан платформадағы әбігер саябырлар емес. Телеграфтың аласа сары барағының үш терезесінде шам жарқырап, әйнектен үш аппараттың тық-тық соққаны естіліп тұрды. Бет қаратпайтын аязға қарамастан платформаларда ерсілі-қарсылы жүгіріс, келте тонды, шинельді, қара бушлагты кісілер. Бронепойыздан аулағырақ немесе артында ұйлығып тұрғандардың күбірі, әскери бөлімшенің жылы вагонының есік сартылы басылар емес.

Ал паровоз бен вагонның бірінші темір корпусымен қатар тұрған

бронепойызда үстінде ұзын шинелі, аяғында жыртық пимасы, басында шошақ жалбағайы бар біреу ерсілі-қарсылы теңселіп жүрді де қойды. Қолында шаршаған ананың баласын аялағанындай мәпелеген винтовкасы бар, онымен қатар рельстердің арасында жарығы сараң фонарь ұстаған, мылтығының сүңгісі шошайған тағы да бір көлеңке жүр. Бұл кісі керемет қалжырады, әрі жан төзбестей боп жаурады. Оның көгеріп салдырап қалған қолдары жеңінің жыртығын тырмалап пана іздеді. Ақ сейсеп пен шашақтың арасындағы күләпараның арасынан көрінген көнтік үсіген ауыз, қырау қатқан ұзын кірпік көзі де дұрыстап көрсетпейді. Ал бұл көздерге ұйқы тығылып, мұң ұялап, көгілдір екенін де байқатпайды.

Кеудесінде әйтеуір жаны бар пенде сүңгісін шошаңдатып, бар ойлағаны кезектің аязды сағатта тез өтіп, жазадан бетер мынау қатыбас жерден кетіп, құдайы ыстықпен тұрбалары тыныстап тұрған ішке кіріп, эшелонды жылтып тар кереуетке ұзыннан түсіп бір көсіліп жату. Кісі мен көлеңке броньды бүйірдің отты ұшқынынан әскери жәшіктің қаракөлеңке қабырғасын бойлап “Бронепойыз Пролетарий” деген қара жазуы бар жерге жетті.

Көлеңке бірде өсіп, бірде бүгіліп, тек күләпарасының төбесі шошаюдан танбай, қара сүңгімен қар сызып жүр. Фонарьдың көгілдір жарығы кісінің сырт жағында жылтырайды. Екі көгілдір ай жылтпай, ыза қылып платформада тұр. Кісі жылынатын отты әр жерден-ақ іздеп жүр, бірақ тапқан жоқ, башпайларын жылытудан үмітін үзіп, оларды қозғап қойып, Слабоданың төбесінде алда аспанда жылмындап тұрған Марс жұлдызына көз тікті. Жұлдыз жаны бардай жиырылып, жазылып тұрған тура бесбұрыш. Көз айырмаған кісі миллион шақырым жырақта тұрса да қызғылт жанды жұлдыздан айырылар емес. Ара-тұра жалығып винтовкасының дүмін қарға қойып, қас қағым сәт қалғып кетеді, бірақ бұл мызғудан бронепойыз ешқайда кететін емес, жұрттың у-шуы да басылатын емес. Түсінде бұрын көрмеген көк күмбезі өсіп шығыпты. Түгел қызылға оранып, жаны бардай жарқыраған Марстың құшағында шалқиды. Адам жаны әп-сәтте бақытқа толды. Бейтаныс, түсініксіз бір салт атты шыға келіп, жылы шырай танытып бұған жақындап келеді. Тегінде бронепойыз түсінде мүлдем талқан болып, оның орнына қар астында қалған Кіші Чугры деревнясы өсіп шыққан сияқты. Ол өзі Чугрдың шетінде тұр да, оған көршісі әрі жерлесі қарсы келе жатыр.

- Жилин, сенбісің? - деді үнсіз, еріксіз адам миы, сол сәт көкірегіндегі қаһарлы күзетші дауыс кеудеден үш сөз шығарды:

- Күзет... қарауыл...

Кісі мүлдем адам қолынан келмейтін күш-жігермен винтовкасын жерден алып қолына секіртті де, теңсетіліп аяғын жерден әрең жұлып ап қайта жүрді.

Ілгері-кейін. Ілгері-кейін. Түстегі көк күмбезі көзден бұлбұл ұшты, аязды әлем көк жібекке аспанды қайта киіндірді. Зеңбіректің қап-қара апатты тұмсығы шұрқ-шұрқ тескен көк жүзі қайта бүтінделді. Қызыл шырайлы Шолпан жымыңдап, фонарьдың көгілдір айынан кісінің кеудесінде жауап жүлдыз жылтырады. Ол кішкентай болғанымен, бесбұрышты екен.

Мазасы кеткен мүлгіген ұйқы онда соқты, мында соқты. Днепрді бойлай ұшты. Өлі айлақтарды басып, ұшып кеп етекке құлады. Онда оттар баяғыда-ақ сөнген екен. Барлығы ұйықтап жатыр. Тек Волынская көшесінде үш қабатты тас үйдегі кітапха-нашының пәтерінде, арзан мейманхананың арзан көміріндей тар бөлмеде бүйірлі шыны қалпағы бар шамның алдында көзі көк Русаков қана ояу отыр. Русаковтың алдында сары былғары тысты ауыр кітап жатыр, жолдарды бойлап көз баяу, бірақ салтанатты жылжиды.

“Мен де тәңірінің алдындағы өлілерді, кішілер мен ұлыларды көрдім, онда да кітаптар ашылып жатты, өмір кітабы атты өзге кітап та ашылды; өлгендер өз әрекеттеріне орай кітаптарда жазылған бап бойынша айыпталды.

Сонда теңіз өзінде болған өлгендерді, ажал мен тозақ өзіндегі өлгендерді берді, олардың бәрі жасаған қылмысына сәйкес сотталғандар

.....

..... және өмір кітабына жазылмағандар бірден от көліне тасталды.....

Мен және жаңа аспан мен жаңа жерді көрдім, өйткені бұрынғы аспан мен бұрынғы жер енді жоқ”.

Оның қайран қалдырар кітапты оқуына орай ақыл-ойы түнекті қақ жарған семсердей жарқырады.

Ол үшін ауру мен уайымның ешқандай мәні қалмаған сияқты боп көрінді. Орманда қурап ұмыт қалған бұтақтың қабығындай дерт далада қалды. Ол ғасырлардың түпсіз көк мұнарын, мыңжылдықтардың дәлізін көрді. Үрейді, құлақкесті құлдықты, талақ етіп, дана тірлікке сүйсіне қарады. Жүрегіне әлем орнап, сол әлемде ол: “... көзінен ұштым олардың, өлім енді болмайды, жылап-сықтау, аһ ұру, ауру қонсы қонбайды, өткенмен кетті бар қайғы” деген сөздерді айтуға жетті.

... Ымырт үйіріліп, қаракөлеңке поручик Шервинскийдің Еленаға жолын ашты. Оның ісіңкі көзінен күлкі ұшқындайды.

- Мен дәупері, - деді ол өкшесін тақ еткізіп, - ал енді оралмайды ол Тальберг - мен сізге ән салып беремін.

Ол қалтасынан үп-үлкен жапырақша жұлдыз алып, оны сол жақ кеудесіне қадады. Ұйқы тұманы торлап, оның қуқыл жүзі қуыр-шақтай әп-әдемі боп кетті. Ол әдеттегідей емес, жүрек қылын шерте шырқады.

- Өмір сүру керек, өмір сүруге тиіспіз!!

- Ал ажал жетсе өлуге де тиіспіз... - деп әндете Николка да бөлмеге кірді.

Оның қолында гитара, ал бүкіл мойны қан, маңдайында иконкамен бірге сары шір. Елена ізінше ол өледі екен деп ойлап, еңіреп қоя берді, түн ішінде өз даусынан айғайлап оянды.

- Николка, о, Николка?

Және ұзақ өксіп, түннің былдырына құлақ түрді. Ал түн болса, баяғысынша жүріп жүр.

Ең ақырында Петька Щеглов кішкентай үйде түс көрді.

Петька кішкентай болатын, сондықтан большевиктерге де, Петлюраға да, Дәуперіге де ынта аударған жоқ. Сол себепті түсі қарапайым, кәдімгі күннің шарындай қарапайым Һәм қуанышты болды.

Петька кең байтақ жасыл шабындықта келе жатыр екен дейді, шалғында бір оның өзінен үлкен шар жатады. Түсінде үлкендер жүгіру керек болса аяғын ми-батпақтан суырып ала алмай, жанталасып жерге жабысып жатып алады ғой. Балалардың болса аяғы жеңіл, жүйрік келеді. Петька алмас шарға әпсәтте жетті, қуанышты күлкіден шашалып, шарға бас салды. Шар Петькаға жалт-жұлт еткен моншақ ұшқындар шашты. Түстің бар болғаны осы. Рақаттанып қанағат тапқан ол түнде қарқылдап күліп жіберді. Оны көңілденіп пештің қуысындағы шырылдауық шегіртке қолдады. Петька басқа да жеңіл, шат түстер көрді, шегіртке оған қол соққандай шырылдап әндетті де жатты, сөйтіп шелектің сыртындағы бұрышта отбасының қуанышын қолпаштады.

Соңғы түн де шешек атты. Оның екінші жартысында зілмауыр көгілдір мұнар айығып, әлемді тұмшалаған тәңірдің пердесі ысырылып, аспан шып-шып жұлдызға толды. Тегінде олар шексіз шырқау биікте көгілдір перденің аржағында патша қақпасында күзетте тұрса керек. Михрабта самсата от жағып өздері үркер боп үйіріліп, креш боп тарамданып, шаршы боп тұйықталып, төңірегіне жарық түсірген тәрізді.

Қан жұтқан күнәкар қарлы жерден Днепрдің үстіне тұнжыраған құзар биікке түн ортасындағы Владимир креші көтерілді. Қиырдан қарағанда оның көлденең қанаттары ғайып боп, тік жаншылған-дарымен қосылып, креш емес, қаһарлы семсерге айналып кеткен-дей көрінді.

Алайда ол қатерлі емес. Бәрі де өледі. Зар-мұң да, азап-қайғы да, қанды майдан да, аштық пен тапшылық та, жоқшылық жұт та ұмыт болады. Семсер жойылады, ал міне мынау жұлдыздар қалады, онда жер бетінде

біздің де тәнімізден де, ісімізден де түк қалмай көлеңкесіне дейін өтеді.
Бұны білмейтін бірде-бір адам жоқ. Неліктен біз осыған назар аударғымыз
келмейді. Неліктен, ә?

1923-1924 жылдар.

Мәскеу.

Оглавление

БІРІНШІ БӨЛІМ

1

2

3

4

5

6

7

ЕКІНШІ БӨЛІМ

8

9

10

11

ҮШІНШІ БӨЛІМ

12

13

14

15

16

17

[18](#)

[19](#)

[20](#)